

Кар'єра Ругонів

Еміль Золя

Переклад: Кость Рубинський

ЩАСТЯ РУГОНІВ

ПЕРЕДМОВА

Я хочу показати, як сім'я, невелика група людей, поводить себе в суспільстві, як вона, розвиваючись, дає життя десятком, двадцятьом істотам, на перший погляд зовсім різним, але, коли аналізувати, тісно зв'язаним між собою.

Спадковість, як і сила тяжіння, має свої закони.

Розв'язуючи подвійне питання — про темперамент і середовище, я постараюсь однайти нитку, що з математичною точністю веде від людини до людини. І коли в мене будуть у руках усі нитки, коли я зберу цілу соціальну групу, я покажу цю групу в дії, як учасника певної історичної епохи, покажу, як вона діє у всій складності своїх зусиль; я аналізуватиму разом і волю кожного з її членів, і спільну спрямованість цілості.

Характерні риси Ругон-Макарів, — тої групи, тої сім'ї, яку я беруся вивчати, — це безмірна жадоба, невгамовність нашої доби, що рветься до втіх.

З фізіологічного погляду — це повільне чергування нервового розладу і захворювання крові, що виявляються від роду до роду як наслідок першого органічного ушкодження, від них залежать, як на оточення, почуття, бажання й пристрасті кожної окремої особи — всі природні й інстинктивні прояви людської вдачі, похідні яких умовно звуться чеснотами й вадами.

Історично ці індивіди виходять з народу, вони розпорошуються по всій сучасній суспільності, досягають будь-якого становища завдяки тому суто новітньому імпульсові, що спонукає нижчі класи пробиватися крізь соціальну товщу. Своїми особистими драмами вони розповідають про Другу імперію, починаючи від пастки — державного перевороту — і кінчаючи седанською зрадою.

Три роки збирав я документи для цієї великої праці, і цей том був уже навіть написаний, коли упад Бонапартів дав мені страшну й потрібну розв'язку. Мені, як артистові, потрібний був цей упад, що мав, за моїм задумом, завершити драму, але я не смів думати, що він такий близький.

Твір мій тепер скінчено, він обертається в замкненому колі, він робиться малюнком умерлої держави, дивної епохи безумства й сорому.

Цей твір, що містить у собі багато епізодів, є все-таки, на мою думку, природною і соціальною історією однієї родини часів Другої імперії. І перший епізод, "Щастя Ругонів", має наукову назву — "Походження".

Еміль Золя

Париж,

1 липня 1871 року

I

Коли вийти з Пласана Римською брамою, розташованою коло південних рогаток, то праворуч дороги на Ніццу, за першими будинками передмістя, буде великий плац, що зветься плацом св. Мітра.

Плац св. Мітра стелиться досить великим чотирикутником край дороги і відокремлений від неї стежкою стоптаної трави. З одного боку, праворуч, вуличка з халупами, що кінчається сліпим кутом; ліворуч і з дальшого краю плац обнесено муром, з'їденим мохом, з-за якого видно високі верховіття шовковиць у Жа-Мефрені — великому маєтку, вхід до нього нижче, в передмісті.

Загороджений отак з трьох боків, плац не веде нікуди і сюди ходять тільки на прохідку.

Колись давно тут було кладовище святого Мітра — провансальського святого, дуже шанованого в країні.

Старі пласанці ще 1851 року пам'ятали мури цього кладовища, занедбаного тому багато літ. Земля, більш віку годована донесхочу трупами, переситилася смертю, і довелося відкрити новий цвинтар по той бік міста. А старе кладовище щовесни очищалося, вкриваючись темним рясним зелом. Ця масна земля, якої грабарі не могли копнути, щоб не викопати якогось людського останку, була безмірно родюча. Після травневих дощів та червневої спеки тут розрослася буйна трава. З дороги видно було понад мурами верхи кущів, а всередині немов розливалось глибоке темно-зелене море, поцятковане здоровими, напрочуд яскравими квітами. Внизу, в затінку, під плетивом стебел, пахло вологим чорноземом, шумували соки.

Найцікавішими на тому цвинтарі були в той час груші з викривленим вузлуватим гіллям; вони давали величезні овочі, що на них, проте, не зазіхнула б жодна пласанська господиня. У місті про ці овочі говорили з гримасою огиди, але хлопці з передмістя не були такі бридливі, і ввечері, як смеркне, вони ватагами злазили на мури, щоб накрасти груш, ще навіть не достиглих. Буйна життєва сила цих трав та дерев швидко подужала смерть на колишньому кладовищі св. Мітра. Квіти й овочі жадібно поглинали прах людський. Нарешті настав час, коли, проходячи повз цю клоаку, люди чули тільки гострі пахощі диких левконій.

На те стало кількох весен.

Тут міська рада почала думати про те, щоб використати це суспільне добро, що лежало марно. Звалили мури понад дорогою та провулком, випололи траву, викорчували груші. Потім звезли хрести та пам'ятники з кладовища. Землю перелопачено на кілька метрів завглибшки і викопані кістки звалено купою в однім кутку. Хлопці журились за грушами, зате мало не цілий місяць грались черепами, мов кулями, а однієї ночі збитошники позбирали гомілки та почіпляли їх до всіх дверних дзвінків у місті. Обурливі вихватки, що їх пласанці не забули й досі, припинились, коли нарешті ухвалено поховати кістки в ямі, викопаній на новому кладовищі. Але в провінції роботу виконують з мудрою повільністю, і цілий тиждень городяни бачили, як єдиний віз звозив людські останки, немов той груз. Найгірше було, що з воза — він сунув через увесь Пласан і стрибав нерівною бруківкою — на кожній вибоїні сіялися

кістки і грудки масної землі. Не було ніякої релігійної церемонії, а лише грубий, повільний віз. Ніколи ще місто не зазнавало такої огиди.

Минуло багато років, але колишнє кладовище св. Мітра все ще наганяло на людей жах. Одкрите всім вітрам, край битої дороги, воно було пустельне і знов заросло буйною травою. Місто гадало продати його під забудову, покупців не знаходилося; мабуть, спогад про купу кісток та про той похоронний віз, що, як кошмар, їздив по вулицях, відстрашував людей. А може, причину треба б шукати в провінційних лінощах, в нехитті ламати й робити щось наново. Так чи інакше, а місто лишило цю ділянку за собою і навіть забуло, що хотіло продати її. Ділянки навіть не огорожено, і ходити по ній міг хто хотів. І от з роками до тої занедбаної місцини почали звикати; люди відпочивали на траві по краях пустиря, переходили через нього, обжили його. Ноги перехожих витоптали трав'яний килим, земля стала сіра та тверда, і колишнє кладовище стало нагадувати абияк вирівняний плац. Щоб дужче затерти відразливі спогади, обивателі згодом самі змінили назву пустиря: вони зберегли тільки ім'я святого, яким звався й завулок у кутку пустиря; так постали плац св. Мітра і завулок св. Мітра.

Все це було давно. Вже тридцять років, як плац св. Мітра має своєрідний вигляд. Місто, надто недбале й сонне, не використало його і здало за дешеву плату каретникам передмістя, що повернули його під склад дерева. Плац ще й досі захаращено здоровими десяти-п'ятнадцятиметровими колодами, подібними до звалених на землю колон. По цілому полю, з краю в край, тягнуться купи виблів, розкиданих по землі, — це розкіш для хлопців. Подекуди колоди позсувалися з стосів і вкривають землю ніби округлими мостинами, ходити по них можна тільки зі спритністю акробата. Щодня юрби дітвори віддаються цим вправам. Вони стрибають по товстих дубових дошках, ходять низкою по вузькому ребру виблів, їздять верхи, грають у різні ігри, що кінчаються звичайно штурханцями та сльозами. А то посідають рядком, тісно притулившись одне до одного, на кінець колоди, піднятої над землею, і хитаються годинами. Плац св. Мітра став місцем для забави, де вже чверть віку вуличні хлопці з передмістя протирають свої штанці.

Неабияку мальовничість надали цьому покинутому місцю мандрівні цигани, що отаборилися там. Скоро прибуває до Пласана дім на колесах, де міститься ціле циганське плем'я, — він уже стає на плацу св. Мітра. Площа не буває вже ніколи порожня; завжди никає тут який-небудь підозрілий люд: люті чоловіки, страшенно виснажені жінки, а поміж ними качаються по землі гарні циганчата. Ці люди живуть, не знаючи стиду, під голим небом, привселюдно варять їсти, їдять не знати що, виставляють своє діряве хобоття, сплять, б'ються, обіймаються; від них тхне злиднями й брудом. Мертве й безлюдне поле, де колись серед тиші літньої спеки бджоли гули над буйними квітами, тепер ожило: чути, як гомонять та сваряться цигани, волають дітлахи з передмістя. Тартак, що притулився в одному з кутків і пиляє колоди, дзижчить без угаву, домішуючи свій низький бас до цих пронизливих голосів. Тартак цілком примітивний. Колоду кладеться на високі козла, і двоє пилярів, один зверху, на самій

колоді, другий долі — тирса засипає йому очі, — розпилюють цю колоду, тягнучи широку міцну пилу вгору та вниз. Годинами ці люди згинаються й розгинаються, як ті картонні паяци, мірно й рівно, як машина. Попиляне дерево складається вздовж муру, край плацу, стосами два-три метри заввишки, дбайливо, дошка до дошки, правильними кубами. Ці квадратні стоси стоять там не одне літо і обростають знизу травою; в них одна з принад плацу св. Мітра. Вузькі й таємничі стежки поміж ними ведуть до широкої алеї, що лишилася між стосами та муром. Це — глухе місце, повне зелені, звідки видно тільки латку неба. У цій алеї, де мури поросли мохом, а земля здається вкритою товстим вовняним килимом, панує ще могутня рослинність і трепетна німота старого цвинтаря. Там учувається і невиразний подих смертного заласся, що виходить з старих могил, нагрітих жарким сонцем. Нема в Пласані місця зворушливішого, більше сповненого ніжності, самоти й любові. Тільки тут можна небуденно кохати. Коли знищено старе кладовище, мабуть, у цей куток познесено кістки, бо й тепер ще іноді натикаєшся в вогкій траві на уламок черепа.

Ніхто, проте, не згадує більше про вмерлих, що сплять під цією травою. Удень тільки діти бігають поза стосами дерева, гуляючи в хованки. Зелена алея залишається незаймана. Здалеку видно лише склад, завалений дошками і сірий від пилу. Вранці й пополудні, коли сонце не пече, вся місцевість кипить життям, і понад цією метушнею, над хлопцями, що граються між колодами, над циганами, що розпалюють багаття під своїми казанами, — вимальовується в небі сухий силует пиляра на колоді; він розгойдується туди й сюди розмірено, як той маятник, і немов керує всім тим кипучим новим життям, що повстало в цьому колишньому місці вічного супокою. Тільки старі люди, сидючи надвечір на колодах та гріючись у призахідному сонці, іноді гомонять ще між собою про кістки, що колись перевозили по вулицях Пласана легендарним возом. А коли настає ніч, плац св. Мітра безлюдніє й нагадує чорну яму. Тільки десь у глибині миготить меркле світло циганських огнищ. Часом чиїсь тіні тихо зникають у густій темряві. Надто взимку це місце стає понуре.

Однієї неділі, годині о сьомій вечора, тихо вийшов з завулка св. Мітра юнак і, чіпляючись за стіни, почав пробиратися поміж колодами тартака. Це діялося на початку грудня 1851 року. Було сухо й холодно. Повний місяць світив ясно, як звичайно світить взимку. Тієї ночі все було безмовне, все залякле з холоду, і склад уже так лиховісно чорнів, як дощовими ночами. Освітлений широкими смугами білого світла, він стелився в невимовній і тихій скорботі.

Юнак зупинився край плацу, недовіжливо глядячи перед собою. Він прикрив полою куртки приклад довгої рушниці; цівка, обернена до землі, блищала в місячному світлі.

Притиснувши рушницю до грудей, він пильно оглядав квадратіві тіні, що падали від стосів дерева в глибині плацу. Ці тіні навпереміну із світлом виглядали, як шахівниця з різко окресленими кратками. Серед плацу на клапті сірої голої землі вимальовувались козла пилярів, довгі, вузькі, незграбні, подібні до якоїсь геометричної фігури, виведеної атраментом. Здавалося, ніби дров'яний настил — широке ложе, де спочиває місячне світло, ледве діткнуте тонкими чорними смужками тіні, що лягала

вздовж довгих дощок. В цьому зимовому місячному сяйві, в застиглій тиші ці купи дерева, нерухомі, мов скуті сном і холодом, нагадували мерців старого кладовища. Юнак кинув тільки швидкий погляд на цю пустельну просторінь: ні душі, ні звуку — нема чого боятися, що хтось його побачить або почує. Але темні плями в глибині турбували його. Проте, недовго подивившись, він насмілювався й швидко перейшов дров'яний склад.

Почувши себе безпечним, він пішов повільніше й опинився в зеленій алеї, що йде вздовж муру за дошками. Там він не чув навіть своїх кроків. Замерзла трава ледве тріщала під його ногами. Йому зразу полегшало на душі: очевидно, він любив це місце, де ніщо не загрожувало йому, де його чекало тільки любе та добре. Він уже не ховав рушниці. Алея простягалася далеко, як темна просіка; де-не-де місячне проміння прослизало поміж дощок, смужка світла перерізувала траву. Все спало — і темрява, і місячні бліки — глибоким солодким і сумним сном. Яким спокоєм віяло від цієї стежки. Юнак пройшов її всю. В кінці, там, де стіни Жа-Мефрену сходяться кутком, він зупинився, прислухаючись, чи не чути якого шуму в сусідньому маєтку.

Потім, не чуючи нічого, він нахилився, відсунув дошки і сховав між ними рушницю.

Там, у кутку, була могильна плита, забута, коли переносили старе кладовище, і поставлена ребром, трохи навскоси, як висока лава. Дощі повикришували її краї, мох поволі роз'їдав її, але при місячному світлі можна було ще розібрати уривки епітафії, вирізьбленої спереду плити, що вгрузла в землю: "Тут лежить Марія... що вмерла..." Решту стер час.

Сховавши рушницю, юнак, прислухавшись знов і нечуючи нічого, виліз на камінь. Мур був низький, він сперся ліктями на нього. За рядком шовковиць, що росли понад муром, він побачив тільки рівнину, залляту світлом. Поля Жа-Мефрену, рівні, без єдиного дерева, стелилися в місячному сяйві, як величезний шмат небіленого полотна; сотню метрів далі яснішими білими плямами виступали будинок та господарчі будівлі. Юнак стурбовано поглядав у цей бік, коли міські дзигарі поволі і врочисто вибили сьому годину. Він порахував удари, зліз із плити, ніби здивований і заспокоєний.

Потім сів на лаву, очевидно збираючись довго чекати, і ніби навіть не почув холоду. З півгодини він сидів нерухомий, задумливо втупивши очі в велику тінь. Він сів у темному кутку, але поволі місяць, підбиваючись угору, дійшов до нього, і вся голова юнака опинилась на світлі.

Це був хлопець мужній на вид; делікатний рот і ніжна ще шкіра свідчили про молодість. Йому можна було дати років сімнадцять. Він був гарний. Худе довгасте обличчя його здавалося вирізьблене рукою вмілого різьбяр: високе чоло, круті брови, ніс орлиний, широке підборіддя, запалі щоки з випнутими вилицями надавали йому виразу особливої сміливості. З літами це обличчя, певне, стало б кощаве, худе, як у того мандрівного лицаря. Але тепер, коли допіру на щоках і на підборідді пробивався пушок, жорстокість цю згладжувала певна чарівна м'якість, деякі риси, що були ще подитячому невикінчені. Чорні очі з ніжним ще юнацьким виразом теж додавали чарівності цьому енергійному видові. Не всяка жінка покохала б цього юнака, бо йому

далеко було до того, що зветься красенем; але всі його риси так пашіли життям, красою ентузіазму й сили, що дівчата його провінції, ці засмалені діти Півдня, певно, мріяли про нього, коли йому траплялось проходити повз їхні двері душними липневими вечорами. Юнак усе думав, сидючи на могильній плиті, не почувавши, як проміння місяця освітлює йому груди й ноги. Він був середнього зросту, трохи кремезний, з міцними руками робітника, вже загрубілими від роботи. Ноги, взуті в грубі черевики, теж були міцні, з широкими ступнями. Широкою кісткою, формою рук і ніг, незграбністю манір він був сином народу, але в поставі його голови, в блисківі розумних очей видився ніби глухий протест проти цієї грубої фізичної праці, що вже починала пригинати його до землі. Під вахлакуватістю, властивою його поріддю, його класу, вгадувався природний розум, ніжна тонка душа, замкнута, страдницька від того, що не може, сяючи, піднятися над своєю грубою оболочкою. Тим-то, незважаючи на всю свою силу, він був боязкий і непокійний, бо почував свою недосконалість і не знав, як її позбавитись.

Був то бравий хлопець; його невідання обернулося в ентузіазм; мужнє серце юнака, що над ним панував хлоп'ячий розум, було здатне на самоофіру і на геройську одважність. Цього вечора на ньому була куртка з темно-зеленого плису, з малими вилогами. М'який фетровий капелюх, трохи зсунутий на потилицю, кидав смугу тіні на його чоло. Коли сусідні дзигарі вибили півгодини, він здригнувся й очутився від задуми. Побачивши себе затопленим білим світлом, він стурбовано оглянувся і рвучко одсунувся у тінь, та він уже згубив нитку своїх думок. Нараз почув, що ноги й руки йому захолонули, і його опанувала нетерплячка. Він знову зліз на плиту — заглянути у Жа-Мефрен, але там було й далі мовчазно й безлюдно. Не знаючи, як скоротати час, він скочив додолу, витяг свою рушницю з купи дощок і почав, бавлячись, клацати курком. Це був довгий і важкий карабін, що, без сумніву, належав колись якомусь контрабандистові. По товстому прикладу та міцному ложу можна було пізнати старовинну кремінну рушницю, яку місцевий зброяр переробив на пістонну. Такі карабіни висять ще й досі по фермах над камінами. Юнак ніжно гладив свою рушницю; він разів із двадцять спускав курок, стромляв мізинець у цівку, пильно розглядав приклад. У його молодечому ентузіазмі було щось дитяче. Нарешті він притулив карабін до щоки, цілячись у простір, як новобранець на муштрі. Незабаром вибила восьма. Він ще цілився, коли раптом з Жа-Мефрену почувся тихий, трохи заспаний голос, легкий, як зітхання:

— Це ти, Сільвер? — спитав хтось.

Сільвер кинув рушницю й одним скоком опинився на могильній плиті.

— Так, так, — відповів він, притлумлюючи й собі голос. — Стривай, я зараз допоможу тобі.

Не встиг юнак простягти руки, як над муром показалася дівчина. Надзвичайно зручно, мов те кошеня, вона видряпалася стовбуром шовковиці. Рухи її були певні й легкі; видно було, що ця незвичайна дорога була їй добре знайома. В одну мить вона вже сиділа на стіні. Сільвер підхопив її й поставив на лаву, та вона пручалася.

— Кинь-бо, — казала вона, заливаючись сміхом сміливого та свавільного дівчати, — кинь-бо. Я вмію сама злізати.

Вмостившись на камені, вона спитала:

— Ти довго чекав мене? Я бігла, я зовсім задихалась.

Сільвер не відказав нічого. Йому, здавалось, було не до сміху; він сумно подивився на дівча й сів поруч з нею, кажучи:

— Я хотів бачити тебе, Мієто. Я чекав би тебе цілісіньку ніч. Завтра вранці я рушаю.

Мієта тільки тепер помітила рушницю, що лежала на траві. Вона споважніла й прошепотіла:

— А... так це вже вирішено... он і рушниця...

Настала мовчанка.

— Так, — невпевнено відповів Сільвер. — Це моя рушниця. Я виніс її з дому, бо завтра вранці тітка Діда могла б побачити, що я беру її, та й стала б турбуватися. Я хочу сховати її тут, а завтра перед відходом прийду за нею.

Мієта не могла відірвати очей від рушниці, необережно на траві кинutoї, тому Сільвер підвівся й знову засунув її між дошки.

— Вранці ми дізналися, — сказав він, знов сідаючи на плиту, — що повстанці з Палю та Сен-Мартен-де-Во вийшли вже і минулої ночі стояли в Альбуазі. Вирішено приєднатися до них. Сьогодні частина робітників Пласана вже покинула місто; завтра й останні рушать за своїми братами.

Слово "брати" він вимовив з якимось юнацьким захопленням.

— Боротьба неминуча, — додав він, — але право на нашому боці, і ми подолаємо ворогів.

Мієта слухала Сільвера, пильно дивлячись поперед себе, але нічого не бачачи.

— Добре, — сказала вона, коли він замовк, і, трохи по-мовчавши, додала: — Ти попереджав мене, але я все ще сподівалася. Нарешті це вирішено.

Здавалось, вони не знаходили слів для розмови.

В пустельному кутку на зеленій просіці стало сумно й тихо, тільки місяць гойдав на траві тінь від купи дощок. При білому світлі місяця і вона здавалась нерухомою, безмовною. Сільвер обняв за стан Мієту, а вона схилилася на його плече. Вони не цілувались, тільки в обіймах виявилась їхня невинна братерська любов.

На Мієті була довга, з відлогами керея, що спадала їй аж до ніг і майже покривала її всю; видно було тільки голову та руки. Селянки та робітниці ще й досі носять у Провансі такі довгі кереї, їх звать хутром; мода на них перейшла з давніх давен. Мієта відкинула відлогу на потилицю; бо її дівоче життя проходило просто неба і в жилах її текла бурхлива, палка кров, а тому вона ніколи не носила чепців.

Невкрита голова її різко значилась на мурі, місяцем освітленому. Це була ще дитина, але дитина, що ставала вже жінкою. Для неї наступила та чарівна доба, коли дівчина робиться сміливою та свавільною. У цю пору з'являється ніжність квітки, що починає розпускатися: незакінченість форм сповнена невимовного чару, округлі і сласні лінії ледве тільки визначаються в невинній дитячій худорлявості — в ній

зроджується жінка з її першою непорочною сором'язливістю, вона ще вагається розлучитися з дитячим тілом, але вже кожна її риса має на собі ознаку статі.

Для деяких дівчат це найкритичніший час: вони швидко ростуть, марніють, робляться жовтими, кволими, як скороспілі рослини. Але для Мієти, як для всіх дівчат з гарячою кров'ю, що живуть на чистому повітрі, це був час чарівної, неповторної грації.

Мієті минуло тринадцять років. Хоча вона була рослява і дужа як на свій вік, їй не можна було дати більше — такою простодушною та ясною усмішкою світилось її обличчя. Але вона вже досягла зрілості, завдяки підсонню та через те суворе життя в ній швидко розквітала жінка. Вона була майже такого зросту, як і Сільвер, міцна, бадьора і вся дихала життям. Як і в її друга, краса її не була звичайною. Ніхто не сказав би, що вона невродлива, але більшість юнаків вважали її за якусь чудну. Вона мала пишне волосся, чорне, як атрамент, шорстке і пряме над чолом, воно піднімалося кучерявими хвилями, падало назад, завивалось пухолями на голові й потилиці, як те море, що хвилюється, бурхливе та химерне. Волосся було таке густе, що вона не знала, що з ним робити, воно їй докучало. Вона якнайміцніше сплітала його в декілька кіс з дитячий кулак завтовшки, щоб коси забирали найменше місця на голові, потім скручувала їх на потилиці. Не було в неї часу турбуватися своєю зачіскою, але цей скрут, укладений нашвидку і без дзеркала, з-під її пальців виходив якийсь вишуканий. Маючи такий шишак, цю купу кучерявого волосся, що вибилося на скронях і закривало шию, мов звіряча шкура, вона, певно, могла ходити простоволоса, не звертаючи уваги ні на дощі, ні на морози. Під темною дугою волосся її низьке чоло мало форму й золотистий колір півмісяця. Великі чорні очі, короткий з широкими ніздрями ніс, трохи кирпатий, дуже червоні й дуже повні губи — всі ці риси окремо були б негарні, але в цілому, на чарівному округлому і рухливому обличчі, справляли враження жагучої й захоплюючої краси.

Коли Мієта засміялася, відкинувши голову назад і ніжно схилившись на плече Сільверові, вона здавалась античною вакханкою, своїми грудьми, трепетливими від дзвінкої веселості, кругленькими, як у дитини, щічками, широкими білими зубами та кучерявим волоссям, що вилося круг її голови, ніби той вінок з гроневої лози. А щоб побачити в ній незайману тринадцятирічну дівчину, треба було запримітити, який невинний цей щирий лагідний сміх, а головне — розглянути, які по-дитячому ніжні лінії підборіддя, яке чисте і ясне її чоло. Засмалене обличчя Мієти інколи мінилося бурштином. Тонкий чорний пушок накладав уже легку тінь над її верхньою губою. Груба робота починала вже псувати її маленькі короткі руки, які б неробство могло б перетворити в чарівні, пухкенькі рученята буржуйки.

Мієта та Сільвер довго мовчали. Вони вгадували турботні думки один в другого. Разом вони поринали в страшну невідомість майбутнього і все тісніше пригортались одне до одного. Кожний з них розумів, що діялося в серці другого, й обоє почували некорисність і жорстокість всякої скарги, вголос висловленої. Молода дівчина не могла, проте, стримуватися більше; вона задихалась і все, що пригнічувало їх обох,

висловила в кількох словах.

— Ти повернешся, правда? — прошепотіла вона, кидаючись на шию Сільверові.

Сільвер не озивався, до горла йому підкотився клубок, він боявся заплакати і, не знаходячи іншої втіхи, поцілував її в щоку, як брат. Вони відсунулись одне від одного й знову замовкли.

Раптом Міета здригнулася. Вона більше вже не злягала на плече Сільверові й почувала, що її тіло стигне з холоду. Ще вчора б вона не тремтіла в цьому глухому кутку, на цій могильній плиті, де, вічним покоем оточені, під захистом мерців, вони стільки місяців були щасливі своїм коханням.

— Мені дуже холодно, — сказала вона, надіваючи на голову відлогу своєї кереї.

— Хочеш походимо? — запитав юнак. — Ще нема дев'яти, походимо дорогою.

Міета подумала, що тепер вона надовго буде позбавлена радості побачень і тих вечірніх розмов, яких вона чекала цілісінькі дні.

— Так, походимо, — відповіла вона жваво, — підемо аж до млина... Коли хочеш, я залишусь на всю ніч.

Вони встали й зникли в тіні за дошками. Міета скинула свою керею, підшиту червоною підбивкою — дрібними ромбиками, — й накинула теплу та широку полу на плечі Сільверові, обгорнувши всього його. Вони так міцно притулились одне до одного під кереєю, що ніби становили одне ціле і, обнявшись за стан, ніби злилися в одну істоту, заховані в складках кереї до того, що загубили всяку людську форму. Поволі, малими кроками рушили вони до дороги й без остраху перейшли плац, освітлений промінням місяця. Міета обгорнула Сільвера, і він згодився на це як на щось цілком природне, ніби щовечора керея ставала їм до цих послуг.

Обабіч дороги на Ніццу, що перерізувала передмістя, 1851 року росли вікові старі велетні в'язи, повні колишнього величчя; недавно міська рада, ревнителька ладу, вирубала їх і насадила маленькі платани. Коли Сільвер та Міета проходили під деревами, величезне гілля яких місяць різьбив на землі, вони зустріли дві або три пари, що мовчазно рухалися вздовж дороги. Це були також закохані, як і вони, що, обгорнувшись кереєю, так само обмінювались ласками в затінку.

У південних містах закохані здавна уподобали собі такі гулянки. Хлопці й дівчата з народу, молоді пари, що мали одружитися й були не від того, щоб трохи раніш поцілуватися, не знають, де б їм побути на самоті, не викликаючи людського осуду й поговору. Правда, батьки дають дітям повну волю, але коли б закохані надумали найняти собі кімнату в місті та зустрічатися там, то наробили б собі сорому на всю округу. З другого боку, вони не можуть щовечора ходити далеко за місто, в поля і луки. От тому-то їм доводиться вибирати щось середнє: вони блукають передмістям, пустирями, алеями, скрізь, де мало перехожих і багато темних притулків. Всі мешканці міста знають одне одного в обличчя, і тому з обережності, щоб стати невпізнаними, закохані закутуються широкою кереєю — під такою кереєю могла б знайти собі притулок ціла сім'я. Батьки дивились крізь пальці на ці гулянки в темряві, і їм здавалося, ніби це не ображало суворої провінційної моралі.

Береться на увагу, що закохані ніколи не зупиняються по кутках і не сідають на землю, і цього досить, щоб заспокоїти цнотливих. Можна тільки цілуватись ходячи. Буває, проте, що дівка кінчає погано, — значить, закохані десь присіли.

Як би то там не було, немає нічого чарівнішого, як ці гулянки. Тут цілком дається взнаки південна хитра та винахідлива уява. Це справжня машкара, приступна для бідноти, що дає багато маленьких утіх. Закоханій дівчині досить розкрити свою керею — й ось уже і притулок для коханого; вона ховає його біля свого серця, у своєму теплому одязі, як міщаночки ховають любків під ліжком або в шафі. Заказаний овоч стає особливо солодкий: його куштують на волі, серед байдужих перехожих, на ході, вздовж дороги. Але найбільшої втіхи надає, що можна безкарно цілуватися перед людьми, збавити цілий вечір, обіймаючи один одного, й не боятися, що вас пізнають, укажуть на вас пальцем. Як добре обернутися в темну безформну фігуру; вона така ж, як і всяка інша пара. Пізній подорожній бачить, як повз нього сновигають якісь силуети, — це майнуло кохання, і тільки, кохання безіменне, кохання вгадане, але невідоме. Закохані знають, що вони добре заховані, перемовляються тихим голосом, вони в себе; а найчастіше вони зовсім не розмовляють, ходять цілими годинами, щасливі тим, що припадають одне до одного, обгорнуті однією й тією ж полою. Тут багато змислового й багато цнотливого. Винне в цьому найбільше підсоння; воно й привчило закоханців ховатися по кутках передмістя. В гарні літні ночі, гуляючи Пласаном, зустрічаєш щокрок, у тіні кожної стіни, загорнуту однією кереєю пару; по деяких місцях, наприклад, на плаці св. Мітра, багато таких темних доміно; теплої ясної ночі вони сновигають собі повільно, без гомону, ніби запрошені на таємничий бал, що дають його зорі кохання бідних людей. Коли настає спека й молоді дівчата не одягають більше своїх керей вони прикривають милованця широким подолом спідниці. Взимку навіть морозів не жахаються ті, що закохані найбільше.

Коли Сільвер та Міета йшли вниз по дорозі до Ніцци, їм на думку не спадало скаржитись на холод грудневої ночі.

Молоді люди пройшли сонне передмістя, не обмінявшись ні одним словом. Вони почували невимовну радість від теплих чарівних обіймів, але все ж на серці їм було сумно. Щастя, що вони зазнавали, пригортаючись тісно одне до одного, змішувалось з сумним почуттям, що це в останній раз; їм здавалося, що вони не вичерпають насолоди й гіркості цієї тиші, яку порушували їхні кроки. Незабаром будинки порідшали, вони дісталися до краю передмістя, до брами Жа-Мефрену — двох великих стовпів, з'єднаних ґратами, через які видно було довгу алею шовковиць. Проходячи повз браму, Сільвер та Міета несамохіть озирнулись на цей маєток. Поза Жа-Мефреном шлях поступово спускається до долини, де тече мала річка Віорна, — влітку вона схожа на струмок, взимку ж буває бурхливим потоком. Два ряди в'язів ще існували тоді й утворювали з дороги пишну алею, прорізаючи широкою смужкою гігантських дерев лани та нужденний виноград, що вкривали схил. Цієї грудневої ночі, під промінням світлого та холодного місяця, недавно зорані ниви здавались обабіч дороги шарами сіруватої вати, що заглушила всякий гомін, несений вітром. Здалеку глухий голос

Віорни тільки один порушував велику тишу в полі.

Коли молоді люди почали спускатися по цій алеї, думки Мієти звернулись до Жа-Мефрену, який вони тільки що залишили за собою.

— Сьогодні мені було дуже важко вирватися, — сказала вона. — Дядько не відпускав. Але, на моє щастя, він зачинився в підвалі — мабуть, закопував там свої гроші, бо вранці налякався, коли почув про те, що готується.

Сільвер ще ніжніше стиснув їй руку.

— Нічого, — відповів він, — не бійся. Прийде час, коли, й ми будемо зустрічатись вільно, без жаху, щодня... Не треба журитись.

— О, — сказала молода дівчина, хитаючи головою, — ти маєш надію, ти... Бувають такі дні, коли я дуже журюся; не важка робота турбує мене, ні, навпаки, я навіть рада, коли дядько брутальний, коли він навалює на мене тяжку роботу. Він зробив з мене наймичку — і правильно вчинив. Ще невідомо, що б з мене вийшло. Бачиш, Сільвере, іноді я сама себе вважаю за прокляту... Краще б умерти... Адже ж ти знаєш, про кого я згадую...

Ридання урвали її голос. Сільвер майже грубо припинив її:

— Тоді ти мені обіцяла не думати про нього. Це не твоє злочинство.

Потім він додав уже лагідніше:

— Ми занадто любимо одне одного, хіба це не правда? Коли ми поберемося, все минеться.

— Я знаю, — відповіла Мієта, — ти добрий, ти простягаєш мені руку допомоги. Але що ж робити? Мені страшно, іноді я обурююся, бо мені здається, що всі мене ображають, і тоді я стаю злою. Я відкриваю тобі моє серце, тобі одному. Щоразу, коли мені колють очі батьком, я відчуваю, що мене всю кидає в жар. І коли хлопці кричать мені вслід: "Гей ти, Шантагрей!", я аж нетямлюся й ладна прибити їх...

І після сердитого мовчання додала:

— Ти — чоловік, ти володієш рушницею, щасливий ти.

Сільвер дав їй договорити. Пройшовши декілька кроків, він сумно сказав:

— Ти несправедлива, Мієто. Твій гнів даремний. Не слід обурюватись проти правосуддя. Коли я йду битися — це за право всіх, а особисто я не хочу помститися над ким-небудь.

— Все одно, — провадила молода дівчина, — я бажала б бути чоловіком і володіти рушницею. Здається, що мені було б легше тоді.

Сільвер мовчав, і вона відчула, що він незадоволений. Увесь гнів її одразу вигас, і вона благально прошепотіла:

— Ти не сердишся на мене? Це твій від'їзд навів на мене смуток і викликав ці думки. Я знаю добре: ти маєш слухність. Я мушу бути слухняною...

Вона заплакала. Зворушений Сільвер узяв її руки й поцілував їх.

— Ну, — сказав він ніжно, — ти, як дитина, спалахнувши гнівом, починаєш плакати. Треба ж бути розсудливою. Я не сварюся на тебе... Я бажав би тільки бачити тебе щасливою, й це багато залежить від тебе.

Тяжкі спомини, що про них говорила Міета, засмутили закоханих. Декілька хвилин вони йшли, похиливши голови, стурбовані своїми думками. Але ось непомітно для себе Сільвер почав попередню розмову.

— Невже я щасливіший, од тебе? — запитав він. — Коли б моя бабуся не взяла мене до себе та не виховала, що сталося б зі мною? Тільки дядько Антуан, такий же робітник, як і я, говорив зі мною і навчив мене любити Республіку, а інші родичі бояться, як би я їх не забруднив, проходячи мимо.

Розходившись, він зупинився серед дороги, держачи Міету.

— Богом свідчусь, — провадив він, — що я нікому не заздрю й нікого не зневажаю. Але коли подолаємо ворогів, я скажу цим панкам про все. Дядько Антуан добре їх знає. Ти побачиш усе сама, коли ми повернемося. Ми будемо всі вільні та щасливі.

Міета легесенько потягла його, й вони пішли далі.

— Ти дуже любиш свою Республіку, — сказала вона, пробуючи жартувати. — Мабуть, більше, ніж мене.

Вона сміялася, але якась гіркість почувалася в її сміхові. Мабуть, їй здавалось, що Сільверові дуже легко розлучатися з нею й іти в похід. Парубок відповів їй поважним тоном:

— Ти — моя жінка. Я віддав тобі все моє серце. А Республіку я люблю, бо люблю тебе. Коли ми поберемося, нам треба буде багато щастя; і от по це щастя я й піду завтра вранці. Адже ж ти не порадиш мені залишитися вдома?

— О ні! — вигукнула жваво молода дівчина. — Чоловік повинен бути сміливим. Як гарно бути сміливим! Пробач мені мою ревність. Я занадто бажала б бути такою ж сміливою, як ти, Сільвере. Адже ж ти ще більше кохав би мене, Сільвере? Чи не так?

Вона помовчала з хвилину, потім додала з жвавистю й чарівною наївністю:

— Ох! Як я тебе обцілую, коли ти повернешся.

Цей вигук закоханого і відважного серця глибоко зворушив Сільвера. Він узяв Міету в обійми й поцілував її в обидві щоки. Дівчина, сміючись, ухилялася, але очі її були повні сліз.

Околиця все ще спала в безмірній холодній тиші. Вони пройшли до берега. Там, ліворуч, на чималім горбі, стояли руїни вітряка, освітлені місяцем; залишалась одна тільки башта, зруйнована з одного боку. Тут вони домовилися повернути назад. Від самого передмістя вони ні разу не глянули на ниви, що оточували їх. Поцілувавши Міету в щоку, Сільвер тільки тепер підвів голову й помітив вітряк.

— Як! Ми вже прийшли! вигукнув він. — Ось і вітряк. Мабуть, уже півдесята година; треба вертатися.

Міета напириндила губи.

— Походимо ще трохи, — благала вона, — тільки декілька кроків, до того невеличкого роз'їзду, не далі...

Сільвер, усміхаючись, обняв її за стан. Вони почали знову спускатись дорогою, не боячись цікавих поглядів, бо коли минули останній будинок, то не зустріли ні одної живої душі. Проте вони все ще прикривались кереєю. Ця керея, цей спільний їхній одяг

був ніби природним кублом їхнього кохання. Скільки щасливих вечорів зазнали вони в ній! Коли б вони просто йшли поряд, то почувалися мізерні, загублені серед широкого поля. Але їм додавало певності й сили те, що вони були злиті до купи. Розхиливши поли, вони дивилися на поле, що розгорталося обабіч дороги, не відчуваючи того пригнічення й страху, що оповивають людську душу серед байдужих безкресних просторів. Їм здавалося, що вони дома й що милуються, ніби з вікна, цим полем, укритим саваном зими та ночі, і цією тихою самотою, і цими смугами білястого світла. Все це занадто приваблювало їх до себе, але не роз'єднувало їхніх сердець, що билися близько одного біля одного.

Вони припинили всяку розмову не тільки про себе, а навіть і про інших і цілком віддалилися миті, не гадаючи про майбутнє. Стискаючи один одному руки, вони лише зрідка обмінювалися словами, коли бачили який-небудь гарний куточок, але не слухали одне одного, приспані теплом обіймів. Сільвер забув про свій революційний запал. Мієта не гадала вже про те, що через яку-небудь годину коханий мав покинути її надовго, а може, й назавжди. І, як у звичайні дні, коли розлука не тьмарила радості їхніх побачень, вони йшли в любовному раюванні, в солодкій дрімоті.

Вони йшли і скоро опинилися коло роз'їзду, що про нього говорила Мієта, — він провадив полями до села на березі Віорни. Але вони не зупинились, а спускалися далі, ніби не помічали стежки, через яку обіцялись не переходити. Тільки згодом Сільвер зауважив:

— Мабуть, уже пізно, ти втопилася.

— Ні, клянусь тобі, я не втопилася, — відповіла дівчина. — Так я можу пройти ще декілька верстов.

Потім вона додала ніжним голосом:

— Хочеш, ми спустимось на луки Сен-Клер? Тільки туди, а потім повернемося.

Сільвер, заколисаний одноманітною ходою, дрімаючи з розплющеними очима, не заперечував. Знов їх поійняла розкіш. Вони йшли поволі, боячись того моменту, коли їм доведеться повертатись тим самим схилом. Доки вони йшли все вперед, їм здавалося, що вони до кінця віку йтимуть отак, обійнявшись, пригорнувшись одне до одного. Повернення назад загрожувало розлукою, жорстоким прощанням.

Спуск потроху ставав пологішим. По всій долині, аж до Віорни, що текла на тому її боці, вздовж низьких горбів постелилися луки Сен-Клер, відокремлені обсадами від дороги.

— Ба, — вигукнув Сільвер, помітивши перші смуги трави, — ходімо ще до мосту!

Мієта зареготала дзвінко. Вона обняла парубка за шию й палко поцілувала його.

На той час довга алея в'язів закінчувалася коло живоплоту двома великими деревами, двома велетами, вищими за всі інші. Луки, починаючись біля самої дороги, ніби широкі стрічки зеленої вовни, тяглися аж до прибережних верб та беріз. До мосту від останніх в'язів було не більш як триста метрів. Закохані збавили десь із чверть години, щоб пройти цю відстань, і кінець кінцем опинилися на мосту й зупинилися.

Прямо перед ними йшла дорога на Ніццу, але вони могли побачити тільки короткий

кінець її, бо за півкілометра від мосту вона круто повертає й губиться у вкритому лісом узгір'ї. Повернувшись, вони побачили другий кінець її — той, що вони тільки що пройшли. Вона починалася від Пласана і йшла до Віорни. В яскравому сяйві зимового місяця дорога здавалася довгою сріблястою стьождою з темною крайкою в'язів.

Обабіч, як сірі туманні озера, широко простяглися ниви. Дорога, геть біла від інею, прорізала їх осяйною металевою стьождою. А там, угорі, на обрії, сяяли, ніби іскри, освітлені вікна передмістя. Міста та Сільвер крок за кроком непомітно для себе пройшли цілу милю. Скинувши очима на пройдену дорогу, вони завмерли здивовані, глядячи на величезний амфітеатр, що здіймався аж до неба; по ньому переливалися потоки блакитного світла, як струмочки величезного водоспаду; він височів нерухомо у мертвій тиші, ніби чудова декорація колосального апофеозу. Нічого не можна уявити собі величнішого.

Молоді люди, спершись на парапет мосту, глянули вниз. Під їхніми ногами глухо й безупинно клекотіла Віорна, що розлилась від дощів. Уверх і вниз за течією, між видолинками, де пітьма здавалася ще гущіша, можна було розгледіти темні обриси прибережних дерев. То тут, то там сковзав по воді промінь місяця, залишаючи за собою слід розтопленого олова, що світився й переливався, як б ляск на риб'ячій лусці. Ці одсвіти надавали сірій водянній течії таємничої чарівності; вони текли разом з нею під неясними тінями листя. Долина здавалась зачарованим, казковим королівством, де світло й тіні жили химерним примарним життям.

Закохані добре знали цю місцевість. Вони часто приходили сюди жаркими липневими вечорами, шукаючи прохолоди. Тут, на правому березі, вони збавили багато щасливих годин, сховавшись під вербами на тому місці, де зелені килими луків Сен-Клер підходять аж до води. Вони знали всі вигини берега, знали, на які камінці треба ступати, щоб перейти вбрід Віорну, влітку вузьеньку, як ниточка; знали затрав'янілі куточки, де вони втішались своїми мріями. І тепер Міста з жалем дивилась на правий берег.

— Коли б було тепліше, — промовила вона, зітхаючи, — ми б трохи відпочили внизу, а потім пішли б назад.

Далі, промовчавши трохи й пильно розглядаючи берег, додала:

— Поглянь, Сільвер, бачиш, ген там щось чорніє перед греблею... Пам'ятаєш? Це та гущина, де сиділи ми колись... на празник тіла господнього.

— Еге ж, та сама гущина, — тихо відповів Сільвер.

Там вони вперше обмінялись поцілунком. Спогад викликав у обох чарівне почуття, і минулі радощі змішувалися в ньому з надіями на майбутнє. Ніби при світлі блискавки, встали перед ними ті щасливі вечори, що провели у парі, а той празниковий вечір вони пам'ятали до найдрібніших подробиць: велике тепле небо, прохолода в затінку верб коло Віорни, ласкава, щира мова. А в той же час, як спогади про минуле викликали в їхньому серці тихі радощі, перед ними розкривалося майбутнє: їм здавалось, що мрія здійснилася, що вони пліч-о-пліч ідуть життям, як і йшли оце шляхом, тепло обгорнені однією й тією ж кереею. Якесь захоплення опанувало ними. Забувши про все цієї

мовчазної ночі, вони, усміхаючись, дивилися одне одному в вічі.

Раптом Сільвер підвів голову. Лін скинув із себе полу кереї й прислухався. Здивована Міета пішла за його прикладом, хоча й не розуміла, чому він відсунувся від неї.

Уже кілька хвиль якийсь невиразний гомін долинав з узгір'я, що в ньому губилася дорога на Ніццу. Здавалося, десь далеко торохтять вози. Віорна своїм клекотінням заглушала ці невиразні згуки, але поступово вони голоснішали і нагадували тепер тупотіння війська в поході. Гуркіт зростав, і вже чувся багатоголосий крик натовпу; здавалося, гуркотить грім, заходить буря, її наближення порушує сонне повітря. Сільвер прислухався і не міг уловити згуки хуртовини, що губилася за горбами.

Але раптом на повороті з'явилися чорні вервечки людей і в повітрі з якоюсь завзятою страшною помстивістю залунала "Марсельеза".

— Це вони! — гукнув Сільвер, не тямлячись від запалу й радості.

І він кинувся бігти, тягнучи за собою Міету. Ліворуч піднімався схил, порослий зеленими дубами. Сільвер вибрався на нього разом з дівчиною, щоб їх не захопив з собою клекітливий людський натовп. Опинившись на схилі, в тіні гущини, сумно дивилась Міета, трохи бліда, на цих людей, що своїми тільки далекими співами вже вирвали Сільвера з її обіймів. Їй здавалось, що цей натовп став між ними. Тільки що вони були такі щасливі, такі близькі одне одному, такі самотні серед великої тиші, в блідому місячному сяйві! А зараз Сільвер відвернувся від неї, ніби забув, що вона тут, і не міг одвести очей від цих незнайомих людей, котрих звав своїми братами.

Натовп наближався в гордому, непереможному пориві. Страшний і разом величний був цей наїзд декількох десятків тисяч людей у цю мертву, холодну тишу. Дорога зробилась якимось потоком, хвиля йшла по хвилі, і здавалось, їм не буде краю. З-за повороту з'являлися все нові й нові чорні вервечки. Їхні співи зливалися з громовим гомоном цієї людської хуртовини. Коли надійшли останні загони, пролунав оглушливий розкот. По всіх кутках долини, аж до самого неба, залунали звуки "Марсельези" — ніби гіганти сурмили в дивовижні сурми, і пісня тріпотіла, дзвеніла міддю. Сонні поля одразу прокинулись, здригнули, як барабан під ударами паличок, відгукнулися з самих надр, повторюючи багатоголосою луною приспів національного гімна. Співав тепер не тільки натовп: аж до обрію — на далеких шпильях, на ріллі та луках, у гаях та чагарях — ввижались людські голоси. Весь широкий амфітеатр, від річки до Пласана, весь цей величезний каскад, освітлений блакитним сяйвом місяця, ніби вкрито було незчисленною юрбою, що вітала повстанців. Здавалося, в затоках Віорни, на берегах, біля води, що світилася розтопленням оловом, нема жодного темного кутка, де б не ховалися люди, котрі ще з більшою завзятістю й лютістю підхоплювали приспів.

Поля волали про помсту й волю, стрясаючи небо й землю. І весь час, доки військо спускалося берегом, галас натовпу котився бурхливими хвилями і зрідка чути було несподівані вибухи, що трясли навіть брук на дорозі.

Сільвер, блідий від хвилювання, все слухав, вдивлявся в цей натовп. Перші повстанці наближались до мосту; за ними, колихаючись, з гармидером і гуркотом,

тягся довгий людський потік, без усяких кшталтів у темряві.

— Я гадала, — промимрила Міета, — що ви не пройдете через Пласан.

— Мабуть, змінено план походу, — відповів Сільвер, — нам треба було іти Тулонською дорогою, ліворуч від Пласана і Оршера. Вони, очевидячки, вдень вийшли з Альбуаза, а ввечері пройшли Тюлет.

Загін порівнявся з молодими людьми. В війську було більше ладу, ніж можна було ждати від збіговиська немущтрованих людей. Повстанці кожного міста, кожного містечка об'єдналися в окремі батальйони, що йшли декілька кроків оддала один від одного. Певне, кожен батальйон корився своєму начальникові, яким корилися вони, але порив, що вів їх зараз вниз по косогуру, збив усіх в одну суцільну, непереможну силу. Тут було, мабуть, біля трьох тисяч чоловік. Вітер гніву з'єднав їх і погнав уперед. Тінь, що падала на дорогу з високого косогуру, заважала розпізнати подробиці цього незвичайного видовиська. Але через п'ять або шість кроків від гущини, де знайшли притулок Міета та Сільвер, схил уривався, пропускаючи стежку до берега Віорни, і місячне проміння, прослизнувши через цей прохід, кидало на дорогу широку яскраву смугу. Перші повстанці ввійшли в неї, нараз різке біле світло вималювало дуже виразно найдрібніші риси облич і подробиці одягу. Перед Сільвером і Міетою проходили грізні, без ліку батальйони, раптово виникаючи з темряви.

Коли з'явився перший, Міета інстинктивно притулилась до Сільвера, хоча почувала себе в безпеці, схована від усяких поглядів. Вона обняла юнака за шию і схилила голову на його плече. Її щоки, облямовані відлогою, були бліді, вона стояла, втопивши очі у смугу світла, де мелькали незвичайні, перетворені душевним піднесенням лиця, чорніли роззявлені роти, що співали "Марсельезу", волаючи до помсти.

Сільвер, дрижачи, нахилився до Міети й почав називати загони, що проходили перед ними.

Колона йшла лавами по вісім чоловіка. На чолі йшли високі, дужі, з квадратовими головами хлопці, що, здавалось, мали геркулесову силу і дитячу щирість велетів. У них Республіка знайшла сміливих та відважних оборонців. На плечі в кожного була велика сокира, і нагострені леза виблискували при світлі місяця.

— Дроворуби з Сейських лісів, — мовив Сільвер. — Вони складають загін підкопників. Подай їм тільки знак — і ці люди підуть аж на Париж, зітнуть міські ворота, як дуби в горах.

Юнак, мабуть, пишався здоровими кулаками своїх братів. Побачивши, що за дроворубами іде гурт робітників і засмалених людей з пелехатими бородами, він провадив:

— А от і загін з Палю. Ці першими повстали. Он ті, у блузах, деревообробники, — обробляють корковий дуб, а ті, в оксамитних куртках, певне, мисливці та вуглярі з Сейських ущелин... Мисливці, Міето, знали твого батька. Вони мають добру зброю і зручно володіють нею. Коли б усі були так озброєні, як вони. Надто вже мало в нас рушниць. Бачиш, у робітників самі ломаки.

Мовчки дивилася й слухала Міета. Коли ж Сільвер нагадав їй про батька, кров

кинулася їй в обличчя, щоки запалали вогнем, і вона з гнівом, але й з якимсь незрозумілим співчуттям розглядала мисливців. З того менту і її почало захоплювати те лихоманське зворушення, що викликали пісні повстанців.

Загін знов підхопив "Марсельезу"; люди йшли прудко, ніби гнані подувами холодного сіверка. За повстанцями Палю йшов інший гурт робітників, поміж яких було доволі багато буржуа у пальтах.

— Це мешканці Сен-Мартен-де-Во, — сказав Сільвер. — Вони повстали вкупі з Палю. Господарі теж приєдналися до робітників. Тут, Міето, є багато заможних людей; багаті могли б спокійно сидіти вдома, а вони важать своїм життям, виборюючи свободу. Таких треба любити. Але і їм бракує зброї. Всього декілька мисливських рушниць. Бачиш, Міето, людей з червоною опаскою на лівій руці? Це — старші.

Але Сільвер не встигав перераховувати загони, вони випереджали його слова. Поки він розповідав про людей з Сен-Мартен-де-Во, уже два нові загони встигли поминути смугу білого світла.

— Бачила? — спитав він. — Це повстанці з Альбуаза і Тюлета. Я впізнав Бюргаквала... Вони, мабуть, тільки сьогодні приєдналися. Як вони біжать!

Мієта нахилилася вперед, щоб зручніше було розглядати загони, які їй називав юнак. Хвилювання пойняло її, воно закипало в грудях, стискувало горло. В цей час показався ще один загін, численніший і краще навчений, ніж інші. В ньому майже всі повстанці були вбрані однаково в блакитні блузи, підперезані червоними поясами. Серед них їхав верхи чоловік із шаблею при боці. Більшість цих імпровізованих солдатів мала рушниці — карабіни та стародавні мушкети національної гвардії.

— Цих я не знаю, — сказав Сільвер. — Чоловік на коні — це, мабуть, старший; мені про нього казали. Він веде за собою загони Фавероля і сусідніх сіл. Аби усе військо було так озброєне!

Він ледве зводив дух.

— А, ось і наші! — скрикнув він.

За фаверольцями виступали невеликі групки, душ по десять, по двадцять, не більше. Усі були в коротких куртках, що носять селяни на півдні. Співаючи, вони торсали вилами та косами; у деяких були просто широкі заступи копачів. Кожний хутірець надіслав своїх дужих і завзятих юнаків.

Сільвер пізнавав загони по старших і зворушеним голосом називав їх:

— Це мешканці Шаваноза. Їх тільки вісім, але які завзяті! Дядько Антуан добре їх знає... Ось Назер. Ось Пужоль. Усі тут, усі відгукнулися. Валькерас! Стій! Навіть пастор тут. Мені казали про нього. Він чесний республіканець.

Сільвер п'янів від хвилювання. Зараз, коли в загонах було лише по декілька душ, йому доводилось поспішати, і він аж нетямився.

— Ах, Міето! — провадив він. — Який гарний похід! Розан, Верну, Корб'єр!.. І це не всі, ти зараз побачиш... У них нічого немає, крім кіс, але вони скосять усяке військо, як траву на своїх луках... Сен-Евтроп, Мазе, Легард, Марсан, уся північна сторона Сея!.. Побачиш, ми подолаємо ворогів, бо ціла країна з нами. Поглянь на руки цих людей.

Міцні й чорні, ніби залізо. Краю не видно. Ось Прюйна, Ле-Рош-Нуар. Це контрабандисти, у них карабіни... А от знову пішли коси та вила. Знову наші. Кастель-ле-В'є! Сент-Ан! Грай! Естурмель! Мюрдаран!

Сільвер ледве зводив дух від хвилювання, перелічуючи цих людей, а вони зникали, поки він їх називав, ніби підхоплені, несені вихором. Він наче виріс, обличчя його пашіло, він показував на загони, і Мієта слідкувала за нервовими рухами його руки. Їй здавалося, що її поривало на дорогу, як у глибину прірви. Щоб не посковзнутися, вона трималась за шию юнака. Щось захопливе, п'янке йшло від натовпу, запаленого відвагою й вірою. Ці люди, що вона їх бачила в місячному промінні, ці юнаки, дорослі й старі, що трясли дивовижною зброєю, одягнені в різноманітний одяг — тут були блузи чорноробів і сурдути буржуа, — вся безкрая колона, ці обличчя, котрим нічна доба і вся обстановка надавали небуденної виразності, котрі карбувались у пам'яті своєю фанатичною рішучістю і захватом, здавались дівчині нестримним, бурхливим потоком. Були хвилини, коли їй здавалося, що ці люди не йдуть, а "Марсельєза" несе їх, що їх женуть грізні розкоти гучної пісні. Мієта не могла розібрати слів, вона чула тільки безупинний гомін, що переходив од глухих нот до тремтячих, гострих, як ті, голки, і ті голки мовби встромлялись їй у тіло.

Ці вигуки обурення, цей поклик до боротьби і смерті, спалахи гніву, жагуче бажання волі, чудне поєднання жадоби вбивства з піднесеними почуттями вражали невпинно її в саме серце й викликали в цій якусь невиразну втіху, мучениці, що випростується і всміхається під ударами бича. А натовп, мов бурхлива хвиля, все надходив і надходив, і молодим людям здавалося, що цей похід ніколи не скінчиться.

Мієта була справжня дитина. Вона зблідла, коли наближались повстанці, вона оплакувала втрачену радість, але її смілива, палка натура легко спалахувала ентузіазмом. Хвилювання опанувало її, переповнювало. Вона буцім обернулась на хлопця. Охоче вона взяла б рушницю й рушила б за повстанцями. Вона, не одриваючись, дивилась на людей з рушницями та косами, яскраві губи її розхилились, відкривши гострі зуби, наче ікла молодого вовка, ладного вкусити. Сільвер усе швидше і швидше перелічував їй селянські загони, і їй здавалось, що з кожним його словом колона все навальніше простує вперед. Незабаром по ній лишився буйний вихор, курище, зметене хуртовиною. Усе завертілося. Мієта заплющила очі. Великі гарячі сльози потекли по її щоках.

У Сільвера теж забриніли на віях сльози.

— Я не бачу наших, а вони ж сьогодні вийшли з Пласана, — прошепотів він.

Він вдивлявся в хвіст загону, що губився в тіні. І раптом вигукнув, увесь охоплений радістю:

— А ось і вони! У них є прапор, їм довірили прапор!

Йому захотілося стрибнути з косогору й приєднатись до своїх, але в цей самий мент повстанці зупинилися. Вздовж колони передавали наказ. Пролунав останній акорд "Марсельєзи", і далі тільки чути було невиразний гомін схвильованого натовпу. Прислухавшись, Сільвер розібрав слова наказу, що передався по загонах: пласанців

викликали стати на чолі колони. Батальйони уступилися, щоб пропустити наперед прапор. Сільвер, тягнучи за собою Міету, почав сходити назад на косогір.

— Ходімо, — сказав він, — раніш їх добіжимо до мосту і зустрінемо їх по той бік.

Видряпавшись нагору до зораних нив, вони побігли до млинової греблі, перейшли Віорну по дощці, що перекинув мірошник, і бігцем кинулись навскоси через луки Сен-Клер, усе тримаючись за руки й не кажучи ані одного слова. По великій дорозі темною биндою зміїлася колона, і вони йшли за нею попід живоплотом. Кущі глоду місцями уривались, і в одну таку дірку Міета і Сільвер вилізли на дорогу.

Хоч вони і йшли манівцями, але не відстали від пласанців. Сільвер потиснув приятелям руки. Очевидячки, вони подумали, що він почув про новий маршрут повстанців і вийшов їм назустріч.

На Міету, обличчя якої було напівукрите відлогою, поглядали з цікавістю.

— Е! Так це Шантагрей, — сказав хтось із мешканців передмістя, — племінниця Ребюфа, лимаря з Жа-Мефрену.

— Відкіля ти, втікачко? — спитав другий.

Схвильований Сільвер не подумав, в яке ніякове становище може потрапити його кохана, коли з неї почнуть глузувати робітники. Засоромлена Міета поглядала на нього, ніби прохаючи допомоги й захисту. Але раніш ніж він устиг розтулити рота, з натовпу почувся чийсь грубий новий голос:

— Батько її у в'язниці, ми не хочемо, щоб була з нами дочка злодія та вбивці.

Міета страшенно зблідла.

— Брешете, — пробурмотіла вона, — хоч мій батько і вбив, але ніколи не крав.

І бачачи, як блідий Сільвер стиснув кулаки і затремтів дужче за неї, вона сказала:

— Облиш. Це стосується мене.

Потім, звернувшись до натовпу, вона голосно гукнула:

— Брешете, ви брешете, він ніколи не взяв жодної копійки ні в кого! Ви це добре знаєте. Чому ви обвинувачуєте його, коли знаєте, що він не винен?

Від гніву вона гордо випросталась, її палка, бунтівлива натура, здавалось, досить спокійно сприймала обвинувачення в душоубстві, але те, що батька винуватили в злодійстві, доводило її до люті. Всі це давно вже знали, і тому люди з безглуздою жорстокістю найчастіше кидали її в обличчя саме таке обвинувачення.

Чоловік, що тільки що взивав її батька злодієм, повторив лише те, що говорилося вже багато років. Гнів Міети викликав сміх. Сільвер ще більше стискував кулаки і справа могла б скінчитися погано, але раптом один мисливець з Сея, що присів відпочити на купі каміння, прийшов на допомогу дівчині.

— Вона правду каже, — озвався він. — Шантагрей був один із наших. Я добре знав його. Справа його заплутана. Я, наприклад, вірю, що він сказав на суді. Він застрелив жандаря на полюванні, але той же сам цілився в нього з карабіна. Кожен, буди Шантагреєм, став би захищатися. Але Шантагрей чесна людина, він не крав.

— Як завжди в таких випадках, досить було заступитися одному, щоб знайшлися і інші оборонці. Виявилось, що багато робітників теж знали Шантагрея.

— Так, так, це правда, — підхопили вони, — він не злодій. У Пласані багато є волоцюг, що треба було б посадити у в'язницю на його місце... Шантагрей наш брат... Заспокойся, дівчинко.

Ніколи ще Міета не чула доброго слова про свого батька. Його називали звичайно в її присутності волоцюгою й розбишакою, а ось тепер добрі люди знаходили для нього слова виправдання, запевняючи, що він чесна людина. Міета залилася сльозами, її поійняло те саме зворушення, що від нього стискалось горло при звуках "Марсельєзи", їй захотілося віддячити тим людям, що так тепло ставляться до бездольних. Спершу їй майнула думка по-чоловічому стиснути руки кожному, але серце підказало інше. Біля неї стояв повстанець, що тримав прапор. Вона доторкнулася до держака і замість подяки сказала благальним голосом:

— Дайте мені прапор, я понесу.

Робітники, люди прості серцем, зрозуміли наївну шляхетність цього пориву.

— Справді! — вигукнули вони. — Хай дочка Шантагрея понесе прапор.

Один дроворуб зауважив, що вона швидко втомиться й не зможе йти далеко.

— О, я дужа, — відповіла Міета, з гордістю закасуючи рукава й показуючи свої круглі руки, міцні, як у дорослої жінки.

І коли подали їй прапор, вона додала:

— Пождіть трохи!

Швидко скинувши керею, дівчина знов одягла її навиворіт, червоною підбійкою догори.

Освітлена білуватим промінням місяця, вона стояла перед юрбою ніби в широкій пурпуровій мантиї, що спадала до самих ніг. Відлога покривала їй голову, мов фрігійський ковпак, вона взяла прапор і притулила держак до грудей. Зборки цієї кривавої корогви майоріли поза нею, її дитяче натхненне обличчя в ореолі кучерявого волосся, з великими вогкими очима і всміхненими розхиленими устами було гордо й рішуче зведене до неба. У цей мент вона нагадувала богиню Свободи.

Повстанці привітали її гучними оплесками. Їх, цих південців, захопив ентузіазм, коли перед ними раптом з'явилася ця велична дівчина, уся в червоному, що так палко притискала до грудей їхній прапор.

— Браво, Шантагрей! Хай живе Шантагрей! — гукнули з натовпу.

Ще довго вітали б її, аби не пролунав наказ іти далі.

Загін рушив, і Міета, стиснувши руку Сільверові, що стояв поруч неї, прошепотіла йому на вухо:

— Чуєш? Я залишаюся з тобою. Ти радий?

Сільвер, не відповідаючи, стиснув їй руку. Він погодився. Він був глибоко вражений, його поійняв той самий захват, що і його товаришів. Міета здавалась йому чарівною, великою, святою. Увесь час, поки вони підіймалися берегом, він бачив її перед собою; вона ніби сяяла промінням, укрита пурпуром слави. Тепер вона була образом другої його любові — образом Республіки. Йому хотілося швидше дійти до міста, швидше взяти на плече рушницю, але повстанці сходили поволі, бо був даний

наказ зберігати тишу. Загони сунули алеєю в'язів, звиваючись, як величезна гадюка. Холодна груднева ніч знову стала тихою, і тільки одна Віорна, здавалося, клекотіла ще дужче.

Порівнявшись з першими будинками передмістя, Сільвер побіг по рушницю на площу св. Мітра. Вона все так само дрімала в місячному сяйві. Повстанців він уже наздогнав коло Римської брами. Міста нахилилася до нього й сказала з дитячим усміхом:

— Мені здається, що це хресний похід і я несу корогву святої діви.

II

Пласан — підпрефектура, що має десять тисяч мешканців. Місто збудоване на згір'ї, понад Віорною; на півночі воно прилягає до Гаррігських горбів — останніх відног Альпів — і лежить ніби в сліпому завулку. 1851 року його зв'язували з сусідніми країнами тільки дві дороги — одна, на сході, спускалася схилом гори до Ніцци, друга, на заході, піднімалася на Ліон, продовжуючи першу рівнобіжно їй. Згодом до Пласана проведено залізницю, колія її проходить з південного боку, під крутим згір'ям, що уривається від старих валів до річки. Вийшовши з станції, збудованої на правому березі Віорни, можна вже побачити вгорі перші будинки Пласана і сади, що підіймаються терасами. Треба сходити добру чверть години, поки дійдеш до тих будинків.

Років двадцять тому, коли ще не було шляхів сполучення, в Пласані ще панував святенницько-аристократичний дух, притаманний стародавнім містам Провансу. Воно мало та ще й досі має цілий квартал великих палаців, збудованих за часів Луї XIV та Луї XV, з двадцять церков, кілька будинків єзуїтів і капуцинів та значну кількість монастирів. У Пласані класова різниця довго визначалася кварталами міста. Цих кварталів три, і кожний з них являв собою ніби окреме містечко зі своїми церквами, місцями для гулянок, своїми звичаями й поняттями.

Шляхетський квартал, названий за однією своєю парафією кварталом св. Марка, — це маленький Версаль з прямими затрав'янілими вулицями і з величезними квадратовими кам'яницями, оточеними садами. Він тягся на південному боці згір'я; деякі палаци зведено на самому краю схилів, що спадають терасами, звідки розгортається чарівний краєвид на всю долину Віорни. Старий квартал — це стародавнє місто з своїми вузькими, кривими вуличками, з похиленими домками. Воно тягнеться на північний захід. Тут мерія, міський суд, базар і жандармерія. Цю найлюднішу частину Пласана оселили робітники, гендлярі, всякий дрібний люд, трудовий і вбогий. Нарешті, на північному сході довгастим прямокутником залягло нове місто. Тут оселилася буржуазія, усі ті, що вміли придбати собі достатки копійками, а також люди вільної професії; будинки — їхні споруджено вряд і пофарбовано в світло-жовтий колір. У цьому кварталі, окрасою якого править тільки підпрефектура — незграбний, уквітчаний розетками цегляний будинок, — ледве можна було нарахувати 1851 року п'ять або шість вулиць. Він виник недавно і один тільки й розростається, особливо після збудування залізниці.

У наші дні Пласан розподілено на три зовсім незалежні і чітко розмежовані

частини ще й тому, що кожен квартал відокремлений від інших широкою вулицею. Проспект Совер, що переходить у вузьку Римську вулицю, йде від заходу на схід, від Великої брами до Римської, перерізуючи місто навпіл, і відокремлює шляхетський квартал від двох останніх, а ті, в свою чергу, перерізує вулиця Бан, найкраща в Пласані; вона починається від проспекту Совер і підіймається на північ; ліворуч од неї темними брилами розкидані палаци старого кварталу, а праворуч тягнуться світложовті кам'яниці нового міста. Серед цієї вулиці, на маленькій площі, обсаджений щуплими деревами, здійснюється підпрефектура — гордість пласанських буржуа.

Ніби щоб відгородитися від цілого світу, Пласан оточено стародавнім валом, що від нього місто здається ще похмурішим і тіснішим. Досить рушничного випалу, щоб зруйнувати цю безглузду фортецю, не вищу і не товщу монастирської стіни, оповиту плющем і порослу диким левкоєм. У цих валах багато виходів; головні — Римська брама та Велика брама. Перша виходить на дорогу в Ніццу, а друга — в іншому кінці міста — на Ліонську дорогу. До 1853 року ще були цілі ці величезні, заокруглені догори дерев'яні ворота, скріплені залізом. Влітку об одинадцятій, а взимку о десятій годині вечора їх наглухо замикали. І місто, запершись, ніби ляклива дівчиця, спало спокійним сном. Впускати спізнілих мешканців доручено було вартовому, що перебував у маленькій сторожці біля воріт. Але щоразу велися довгі перемови. Вартовий нікого не впускав, не освітивши прибульця ліхтарем і не розглянувши пильно через віконце; хто йому не подобався, міг ночувати за воротами. Дух міста, вся його полохливість, егоїзм, рутинна, ненависть до всього, що продиралося зокола, його святенництво і поривання до замкненого життя відбилися в цьому щоденному замиканні воріт на два спусти. Пласанець, коли все було добре замкнено, міг сказати собі: я дома і з задоволенням побожного буржуа, прочитавши молитви, з насолодою простягтися на ліжку, не боячись за свою шкатулу, певний, що його не розбудить ніякий гомін. Немає, на мою думку, на світі другого такого міста, що так довго і так уперто замикалося на ніч, ніби монастир.

Людність Пласана поділяється на три групи: скільки кварталів, стільки світів. Урядовців нема чого рахувати: підпрефект, митник, охоронець заставних, поштмейстер — усі ці люди захожі; їх не люблять, їм заздять, і вони живуть собі на потіху. Постійні ж мешканці, з тих, хто народився тут і твердо вирішив тут умерти, так глибоко шанують успадковані звичаї й установлені перегородки, що поспішають прилучитися до того чи іншого громадського кола. Дворяни сидять невилазно дома. Від часу упадку Шарля X вони ледве показуються на вулицях, поспішаючи сховатися в свої похмурі, великі, мовчазні палаци, проходять крадькома, як у ворожому таборі. Вони нікого не відвідують і нікого до себе не приймають, навіть людей свого кола.

Єдині гості їхніх салонів — священики. Влітку шляхта живе в маєтках, взимку сидить при коминкові. Це люди, живцем поховані; тому-то їхній квартал, з його мертвою тишею, нагадує кладовище. Вікна та двері пильно замкнуті, можна подумати, що то монастирі, куди не досягає світова марнота. Коли-не-коли вулицею проходить абат; його обережна хода ніби підкреслює тишу, що нависла над замкненими оселями;

двері прочиняються, і він зникає, як тінь.

Буржуазія — недавні комерсанти, адвокати, нотарі, увесь чванливий заможний маленький світ нового міста — намагається розворушити життя в Пласані. Вони ходять на вечірки до пана підпрефекта й мріють самі вряжати такі бали. Вони шукають популярності, кличуть робітника "мій друже", розмовляють з селянином про врожай, читають часописи і в неділю ходять із своїми жінками на гулянки. Це місцеві передові уми. Тільки вони одні дозволяють собі осміювати міські вали і не раз вимагати, щоб "отці міста" зруйнували старі стіни, "ці пережитки минулого". Проте найзатятіші скептики відчують велику радість, коли який-небудь маркіз або граф привітає їх легким поклоном. Мрія всякого буржуа з нового міста — бути допущеним в салони в кварталі св. Марка. Але добре знаючи, що ця мрія не може здійснитися, вони гучно йменують себе "вільнодумними людьми", однак насправді ці вільнодуми вельми шанують владу і радніші кинутися в обійми всякому першому рятівникові при найменшому ремстві народу.

Людність, що працює й нидіє в старому кварталі, не така прикметна. Там становлять більшість простий народ, робітники, але є й крамарі, і навіть декілька негоціантів. Пласан далеко не комерційний центр; він тільки збуває місцеві вироби: олію, вино, мигдаль. Промисловість же презентована двома або трьома гарбарнями, що псують повітря на одній вулиці старого кварталу кількома фабриками ярочкових брилів та миловарнею в передмісті. Гендлярі та промисловці, хоч і бувають великими святами в гостях у буржуа нового міста, проте живуть звичайно серед робітників старого міста. Купці, крамарі та робітники мають між собою спільні інтереси. Тільки в неділю власники причепурюються по-святковому і цураються простолюддя. Проте робітництво становить лише п'яту частину населення і затушовується серед нероб.

Влітку мешканці всіх трьох кварталів Пласана зустрічаються раз на тиждень віч-на-віч. У неділю, після вечірні, все місто виходить погуляти на проспект Совер, навіть шляхта. Але й тут, на цьому так званому бульварі з двома платановими алеями, утворюються три окремі потоки. Буржуа нового міста з'являються тільки мимохідь; вони виходять з Великої брами, звертають праворуч до вулиці Майль і гуляють там до самої ночі, а шляхта й простолюд походжають проспектом Совер. Уже більше сторіччя, як дворяни вибрали собі алею, що проходить південною стороною бульвару, вздовж ряду палаців, звідки найраніше ховається сонце. Простолюд задовольняється північною алеєю — тим боком, де є кав'ярні, ресторани й тютюнові крамниці. Цілий вечір простолюд та аристократи гуляють туди й сюди, вгору і вниз тим проспектом, але ніколи ні одному робітникові, ні одному дворянинові й на думку не спадає перейти на той бік. Їх відокремлює шість або вісім метрів, але між ними тисячі миль, і вони просто тримаються рівнобіжних ліній, що їм ніби й не треба з'єднатися на цьому світі. Навіть за революційних часів вони не переходили на чужу алею. Традиційні недільні прохідки, щоденний оберт ключа в міських воротах — явища одного й того ж порядку, яких досить, щоб скласти думку про десять тисяч мешканців Пласана.

У цьому своєрідному осередку до 1848 року скніла мало-поштива і малошанована

сім'я, голові якої, П'єрові Ругонові, випало завдяки деяким виключним обставинам зіграти вельми значну роль.

П'єр Ругон був син селянина. Його родичі по матері, Фуки, як їх називали, мали в кінці минулого сторіччя чималий клопоть землі в передмісті поза старим кладовищем св. Мітра; цю землю приєднано пізніше до Жа-Мефрену. Фуки були найбагатші городники на всю околицю, вони постачали городину цілому кварталу Пласана. Їхній рід вигас за декілька років перед революцією. Залишилась одна тільки дівчина, Аделаїда, що народилася 1768 року. Вона осиротіла на вісімнадцятому році — батько її помер у божевільні. Дівчина була висока, тонка, бліда, з блудними очима і з чудними манерами. В дитинстві її вважали за дику. Але, зростаючи, вона здавалася ще чуднішою. Деякі її вчинки були такі дивацькі, що їх не могли з'ясувати навіть люди, що їх мали в передмісті за мудреців. Невдовзі почали гомоніти, що й вона, як і її батько, божевільна. Через півроку, як Аделаїда залишилася сама на світі, одібравши спадщину, що робила її багатою нареченою, пролетіла чутка, що вона одружилася з якимсь садівником Ругоном, дурним як колода мужиком, родом з Нижніх Альп. Останній з Фуків узяв його за наймита на літо; Ругон залишився в наймах у дочки померлого, і от наймит раптово посів завидливе становище чоловіка господині.

Шлюб цей здивував усіх; ніхто не міг зрозуміти, чому Аделаїда обрала грубого, гладкого, незграбного, селяка, що ледве міг розмовляти французькою мовою, а не кого-небудь з синів багатих хліборобів, що вже давно залицялися до неї. В провінції ніщо не може залишатися нез'ясованим, і всі подумали, що тут ховається якась таємниця, припускали навіть, що цей шлюб викликаний невідкладною потребою. Але факти спростували ці наклепи. Аделаїда породила сина через рік після весілля. Кумасі почували себе ніяково, бо вони не могли припустити, що помилились, й поклали собі будь-що з'ясувати отой секрет. Почали шпигувати за Ругонами і скоро здобули багату поживу, щоб пустити поговор. Через рік і три місяці після шлюбу Ругон умер наглою смертю, від сонячного вдару, що спіткав його жаркого полудня, коли він полов у городі моркву. Ледве минув рік, як молода вдова наробила сорому, якого ще й не чули. Кумасеньки дізналися, що вона мала любовника, та й вона, здавалося, з цим не ховалася, бо багато чули, як вона казала при людях "ти" наступникові бідного Ругона.

"Як! Не минуло й року як овдовіла, та вже й любовник", — шипіли кумасеньки. Таке занедбання звичаїв здавалося вже дивовижним, суперечило здоровому глуздові. Але що найбільше додавало гостроти цьому нікчемному вчинкові, так це чудний вибір Аделаїди. У глухому кінці завулка св. Мітра, у брудній хатині, задвірок якої виходив на землю Фуків, жив чоловік, що мав погану славу, відомий за прізвиськом "паскудник Макар". Цей чоловік зникав іноді цілими тижнями; потім коли-небудь надвечір знову з'являвся, йшов, заклавши руки в кишені й висвистуючи, ніби повертався з гулянки. Жінки, що сиділи на порозі свого дому, бачачи його, казали: "Дивись, це паскудник Макар. Він, мабуть, сховав рушницю й мішок у якійсь ямі на Віорні". Всі знали; що Макар не мав ніяких прибутків, а проте, перебуваючи в місті недовгий час, якось умів добре попоїсти й попити. Особливо він страшенно надавався: пив він один на один,

сидячи за столом у шинку, встромивши, мов дурний, свої очі в склянку, нічого не чуючи навколо себе. І коли шинкар замикав двері своєї корчми, Макар виходив твердими кроками, високо піднявши голову, ніби пишаючись тим, що п'яний. "Макар щось уже занадто прямо іде, мабуть, п'яний як ніч", — казали кумасі, дивлячись, як він повертається додому. Тверезий він ходив злегка згорбившись, з якоюсь понурою полохливістю, уникаючи поглядів зацікавлених. Після смерті батька-чинбаря, що не залишив йому ніякої спадщини, крім малої хатинки в глухому кутку св. Мітра, він не мав ні родичів, ні друзів. Близькість кордону та Сейських лісів обернула цього ледачого та чудного парубка на контрабандиста і бракон'єра та ще й такого страшного, що, бачачи його, казали всі: "Не хотів би я зустрітись з цією головонькою опівночі в лісі". Величезного зросту, з страшенною бородою, з сухорлявим обличчям, Макар завдавав страху всім жінкам передмістя; вони казали, що він живцем їсть малих дітей. У тридцять років йому можна було дати всі п'ятдесят. На обличчі його, зарослому бородою, з-під пасом волосся, скуйовдженого, як собача шерсть, блищали карі меткі очі, сумні очі вродженого бурлаки, озлобленого горілкою та заклятим життям бездольного. Щоразу, коли в місті траплялися крадіжка чи вбивство, завжди підозріння падало на Макара, хоч він ніколи не попадався ні в якому злочинстві. І цього шаленця, цього розбійника, цього волоцюгу вибрала собі Аделаїда! За рік і вісім місяців вона мала вже двох дітей — хлопчика та дівчинку. Про шлюб між ними не було й спомину. Ніколи ще передмістя не бачило, щоб хто так нахабно поводився. Дивування було таке велике, а сама думка, що Макар зміг знайти молоду, та ще й багату любовницю, так перевернула всі думки кумась, що вони навіть жалкували Аделаїду. "Бідолаха, вона зовсім з'їхала з глузду, — казали вони. — Коли б були живі її батьки, вони давно вже заперли б її в божевільню". Ніхто не знав тайни цього чудного кохання, тим-то знов-таки обвинуватили Макара: ясно, він скористався недоумством Аделаїди, щоб обікрасти її. Законний син, малий П'єр Ругон, зростав разом із байстрюками своєї матері. Аделаїда лишила біля себе цих "вовчент", як звали у передмісті Антуана та Урсулу, і ставилася до них з такою самою прихильністю, як до свого сина від першого шлюбу. Здавалося, вона не зовсім розуміла, яка доля чекає цих двох нещасних дітей. Для неї це були її діти, такі ж, як і старший син. Іноді вона виходила з дому, тримаючи за одну руку П'єра, за другу Антуана, і не помічала, що вже тепер малих трактують далеко не однаково.

Чудна була це сім'я.

Протягом майже двадцяти років кожний у ній жив по-своєму, як йому заманеться; так жили й мати, й діти; ніхто ні в чому не приневолював себе. Ставши жінкою, Аделаїда залишалася тією ж самою високою чудною дівчиною, яку вже п'ятнадцяти років вважали за дивачку. Вона не була божевільною, як це припускали мешканці передмістя, але якийсь брак врівноваженості, розладнання розумової діяльності та серця примушувало її жити не звичайним життям, не так, як усі. Вона була безпосередня і по-своєму цілком послідовна, тільки послідовність її в очах сусідів була якимсь божевільям. Аделаїда ніби навмисне давала привід до пліток, навмисне

старалася, щоб усе йшло якнайгірше, тоді як вона тільки немудро, простодушно підлягала вимогам свого темпераменту.

Після перших родів вона занедужала на нервові припадки, її кидали страшні корчі. Припадки ці повторювалися періодично через кожні два або три місяці. Вдалися до лікарів, ті відповіли, що годі чимось допомогти, що згодом ці припадки самі минуть, і порадили їй їсти недосмажене м'ясо та пити хінний відвар. Від постійних припадків Аделаїда зовсім схилнулася. Вона жила день у день, як дитина, як ласкава сумирна тварина, підлягаючи своїм інстинктам. Коли Макара не було дома, вона майже цілими днями нічого не робила, була задумлива й звертала увагу на дітей та цілувала їх тільки тоді, коли гралася з ними. Коли ж її полюбовник повертався, вона кидала дітей і йшла до нього.

Поза хатинкою Макара був маленький двір, відокремлений муром від землі Фуків. Одного дня вранці сусіди надто були здивовані, побачивши в цьому мурі двері, яких напередодні ввечері не було ще.

Через якусь годину все передмістя вийшло полюбуватися ними. Полюбовники, мабуть, працювали цілу ніч, щоб зробити вилом та приладнати двері. Тепер вони могли вільно ходити одне до одного. То був новий виклик. Тепер уже з меншим потуранням ставилися до Аделаїди, бо вона осоромила передмістя. Ці двері, це спокійне визнання любові викликали жорстокішу напасть, ніж двоє позашлюбних дітей. "Хоча б порядність зберегла!" — кричали кумасі. Аделаїда не розуміла, що значить "зберегти порядність"; вона була задоволена й щаслива; вона сама допомагала Макарові виривати цеглу з муру й розмішувала йому глину. Другого дня вона з радістю дитини прийшла полюбуватися з своєї роботи при світлі дня. Три кумасі, що помітили її, як вона розглядала ще зовсім свіже мурування, цей її вчинок вважали за найбезсоромніший. Відтоді, як тільки з'являвся Макар, вони, не бачачи молодої вдови, запевняли, що вона перебирається до нього в хатинку в завулку св. Мітра. Контрабандист приходив додому не в один час і завжди майже несподівано. Ніхто не знав, як жили любовники ті два або три дні, коли Макар перебував у місті. Двері були на замку, й хатина здавалася безлюдною. Передмістя, вирішивши, що Макар спокусив Аделаїду тільки для того, щоб проїсти її гроші, дивувалося, бачачи, що ця людина, як і раніш, дрантям трусила й пропадала днями, вештаючись по горах та по долах. Можливо, що чим рідше вони бачились, тим дужче любила його молода жінка, а можливо, він не здавався на її прохання, почувавши непереможний потяг до бурлакування. Багато різних гадок припускали, а все ж не могли зрозуміти цього зв'язку, що почався й продовжувався так химерно. Оселя в завулку св. Мітра була завжди наглухо замкнена і ховала свою таємницю. Здогадувались, що Макар б'є Аделаїду, хоч з хатини не чути було ні найменшого гомону. Не раз вона з'являлася з синяками, з розкудовченим волоссям, але ніколи в неї не було страдницького або хоча б скорботного вигляду. Вона й не крилася з своїми синяками, вона усміхалася й здавалася щасливою. Очевидячки, вдова безмовно корилася своєму полюбовникові, і так вони прожили більше п'ятнадцяти років.

Аделаїда, вертаючись додому, бачила там цілковитий розгардіяш, але це її турбувало менш усього на світі. Вона була чужа всякої практичності. Вона не знала ціни речам, не розуміла потреби ладу в хаті.

Діти її росли, як ті дикі сливи при дорозі, на ласці сонця й дощу. І дички, не діткнуті ножем садівника, не підрізані, не щеплені, дали свої овочі. Ніколи ще природні нахили не мали такої волі, ніколи ще маленькі лиховісні істоти не виростили, так вільно тримаючись своїх інстинктів. Вони качались по городині, збавляли час на вулиці, скублячись та б'ючись, як лобуряки, крали харчі вдома, обривали садовину, як хижі й крикливі злі духи, вони псували й нищили все, що їм попадалося під руку в цій ніби божевільні. Коли мати зникала на цілі дні, діти зчиняли таку бучу, вигадували такі сатанинські витівки, аби позбавити сусідів терпцю, і сусіди уговкували їх, грозючи різками. Аделаїду ж діти зовсім не боялись, і якщо менш докучали сусідам, коли мати була вдома, то тільки через те, що вибирали її своєю жертвою. Вони пропускали заняття в школі п'ять-шість разів на тиждень, робили все на світі, щоб накликати на себе кару і зняти ревище на цілу вулицю. Але Аделаїда ніколи їх не била, навіть не сварила на них, вона не помічала ні галасу, ні стуку, байдужа, мовчазна. Кінець кінцем гармидер цих шелихвостів став для неї потребою, він заповнював її порожню голову. Коли їй доводилося чути: "Скоро діти битимуть її, так їй і треба", вона лагідно всміхалася. Хай би хоч що сталося, її байдужий вигляд ніби казав: "Ну, що ж такого?"

Господарством вона клопоталася ще менше, ніж дітьми. Ділянка Фуків за довгі роки цього безладного життя стала б пустирем, але, на щастя, молода жінка довірила догляд за городом досвідченому городникові. Цей городник, що мав ділити з нею прибутки, безсоромно обкрадав її, хоч вона ніколи ні про що не здогадувалася. Проте це мало й добрі наслідки: щоб більше обкрадати власницю, городник намагався якнайкраще порати землю і майже подвоїв її родючість.

П'єр, законний син Аделаїди, ще змалку панував над братом та сестрою, чи інстинктивно, чи свідомо, від того, що помітив, як ставляться до нього чужі люди. Під час сварок він, мов хазяїн, бив Антуана, хоча й був слабший за нього. Урсулі ж, кволій, малій, блідій дівчинці, однаково перепало від обох. А втім, до п'ятнадцяти-шістнадцяти років усі троє лупили одне одного по-братерськи, не з'ясовуючи собі своєї незрозумілої ненависті й не розуміючи, наскільки вони чужі одне одному. І тільки вже в юності вони зіткнулись як свідомі особистості.

Шістнадцяти років Антуан витягся і став довготелесим хлопцем, у якому втілилися всі вади Макара та Аделаїди, ніби злиті в одне. Проте Макарових було більше: Антуан успадкував любов до волоцюзтва, нахил до пияцтва, звірячу запальність. Але під впливом нервової натури Аделаїди вади, що виявилися в батька з якоюсь повнокривною відвертістю, в сина обернулись у полохливу й лицемірну затайливість. Антуан схожий був на матір цілковитим браком гідності й сили волі, егоїстичністю похитливої жінки, що не брідиться найганебнішим ложем, аби вилежуватись там, скільки їй заманеться, й тепло поспати. Про Антуана казали: "От лайдак! Батько хоч мав сміливість, а цей і вб'є нишком, голкою". Фізично Антуан успадкував од матері тільки грубі губи; інші

риси були батькові, але пом'якшені, невиразніші й рухливіші.

В Урсулі, навпаки, взяла перевагу фізична та моральна подібність до матері. Правда, і тут була глибока суміш обох нервів; бідолашна дівчинка народилася в ті дні, коли Аделаїда все ще кохала палко, а Макар уже охолов до неї, і Урсулі передалося разом зі статтю тавро материного темпераменту. Проте в ній вдачі батьків не сполучалися в одне, а радше протиставлялись у тісному зближенні. Химерна Урсула інколи здольна була на дикі вибрики, інколи вкидалась у журбу або ж запальність парії, але найчастіше вона нервово реготала або ніжно мріяла, як навіжена жінка. Погляд її блукав розгублено, як в Аделаїди, очі були кришталевої чистоти, як у тих кошенят, що вмирають від сухотки.

Поряд з обома нешлюбними дітьми П'єр усякому, хто не збагнув його властивої вдачі, міг би здатися чужаком, глибоко відмінним од них. А проте хлопець успадкував однаково риси людей, що його породили, — селянина Ругона і нервової дівичі Аделаїди. В ньому грубі батьківські риси обтесано рисами матері. Приховане зіткнення темпераментів, що викликає кінець кінцем поліпшення або занепад раси, здавалося, принесло в П'єрові свої перші skutki. Він був селянин, але не такий товстошкірий, як батько, не з таким грубим обличчям, з розумом ширшим і гнучкішим. Навіть мати й батько були в ньому виправлені один одним. Аделаїдина натура, витончена постійним нервовим піднесенням, чинила опір повнокровній незграбності Ругона і почасти зм'якшувала її, а тяжкотілість батька ставала на перешкоді шалапутству матері і не давала йому відбитися на дитині. П'єр не знав ні запальності "Макарових вовчат", ані їхньої хворобливої мрійності. Він був погано вихований, пустотливий, як і всі діти, що живуть на повній своїй волі, але все ж деякий здоровий глузд утримував його від усякої глупоти. Його вади — лінощі, жага втіх — не були такі буйні й виразні, як у Антуана. П'єр лелівав їх, щоб у майбутньому задовольняти їх відкрито, з гідністю. В усій його гладкій, кремезній постаті, в його довгастому блідуватому видові, що в ньому батькові риси пом'якшувались витонченістю Аделаїдиного обличчя, можна було вже прочитати таємне й хитре шанолубство, невгамовне прагнення задовольняти його, сухе серце й невсипущу заздрість селянина, з якого достатки й материна нервовість зробили буржуа.

Сімнадцяти років, коли П'єр помітив Аделаїдину розпусту, збагнув дражливе становище Антуана та Урсули, він не засмутився, не обурився, але просто стурбувався, не знаючи, якого берега триматися, щоб краще обстоювати свої інтереси. З трьох дітей тільки він більш-менш ретельно відвідував школу. Селянин, свідомий необхідності вчитися, робиться завзято оглядний. У школі товариші своїми кпинами та зневажливим ставленням до Антуана навіяли П'єрові перші підозри. Пізніш йому стало багато чого зрозуміло. Нарешті він побачив, що в домі панує цілковитий розгاردіаш. З того часу він став дивитися на Антуана й Урсулу як на безсоромних дармоїдів, на зайві роти, що пожирають його добро. Аделаїду він, як і мешканці передмістя, вважав за причинну, що її давно б треба посадити під замок і що проїсть усі його гроші, коли він не дасть ладу. Але найбільше його обурили крадіжки городника. Невгомонний хлопчик тут же

зробився ощадливим егоїстом. Те чудне марнотратне життя, що від одного погляду на нього йому краялося серце, передчасно розповило в ньому інстинкти власника. Городина, що давала городникові такі прибутки, належала йому, П'єрові, і йому належало й вино, випите байстрюками його матері, і хліб, з'їдений ними. Все господарство, все майно належали йому. За його селянською логікою все мав одібрати в спадщину він, законний син. А господарство підупадало, всі жерцем поїдали його майбутнє добро, і П'єр став шукати засобів викинути за поріг цих людей — матір, брата, сестру, служників — і зробитися зараз же спадкоємцем.

Боротьба була жорстока. Юнак зрозумів, що йому треба перш за все напасти на матір. Він терпляче, вперто, крок за кроком здійснював план, що всі подробиці його заздалегідь обміркував. Тактика його була така: стояти перед Аделаїдою живим докором. Він не сварився з нею, не докоряв її гіркими словами докору, не ганив за поведінку, ні, він тільки пильно дивився на неї, не мовлячи ні слова. Такий погляд застрашував її. Коли Аделаїда поверталась від Макара, вона з трепетом зводила очі на сина і відчувала на собі його погляд, холодний та гострий, як ті сталеві жала, що її поволі колють без жалю. Суворе мовчання П'єра — дитини чоловіка, так швидко нею забутого, — бентежило її хворий мозок. Їй здавалося, ніби Ругон воскрес для того, щоб покарати її за розпусту. Тепер уже щотижня в неї бували нервові припадки з корчами. Тоді, всі покидали її: хай б'ється. Очутившись, вона підперізувала спідниці й пленталася собі, геть знесилена. Вона часто ридала вночі, стискаючи голову руками, приймаючи П'єрові образи як удари бога помсти. Але іноді вона зрікалася сина, не визнаючи своєї кровинки в цьому безсердечному гладкому хлопцеві, що його байдужість так тяжко вражала її і так уже розшарпані нерви. Навіщо він дивився на неї своїм упертим поглядом, краще б уже він побив її. Нещадний погляд сина переслідував її всюди і так змордував, що вона не раз постановляла собі не бачитися з коханням. Але тільки з'являвся Макар, вона забувала свою присягу й бігла до нього... А коли вона поверталася додому, знов починалася боротьба, боротьба німа, ще страшніша. Минуло кілька місяців; вона була вже під владою свого сина. Вона зробилася мов те мале дівча, що не певне в своїй розсудливості і завжди боїться заслужити стусанів. Спритний П'єр зв'язав її по руках і ногах, зробив з неї слухняну служницю; він домігся свого, навіть пари з уст не пустивши, не входячи у важкі й образливі розмови.

Коли молодий Ругон почув, що мати під його владою і що можна трактувати її, мов рабу, він зумів добути зиск з її недоумства й безмежного жаху, що їй наганяв один його погляд. Ставши господарем дому, він зразу ж прогнав городника й заступив його відданою людиною. Він прибрав до своїх рук керування всім господарством, продавав, купував, забирав увесь виторг. А втім, він не пробував гіршому приборкати Аделаїду, ні боротися з лінощами Антуана та Урсули. Хіба це могло його обходити, раз уже він надумав при першій же нагоді здихатися їх. Він задовольнявся тим, що давав видавцем їм хліб та воду. Потім, коли вже все майно було в його руках, він чекав тільки випадку, що дозволив би йому розпорядитись грішми, як того бажав. Йому особливо пощастило: його звільнено було від призову як старшого сина вдови. Два роки потому Антуан витяг

жеребок. Невдача ця не турбувала Антуана, бо він сподівався, що мати дасть грошей і за нього піде інший. Аделаїда справді бажала звільнити сина від служби, але гроші мав П'єр, а П'єр мовчав. Від'їзд брата був для нього надто щасливим випадком. Коли мати заговорила з ним про Антуана, він зміряв її таким поглядом, що вона змовкла на півслові. Його погляд ясно казав: "То ви що, хочете зруйнувати мене за свого байстрюка?" І Аделаїда егоїстично відкинулася Антуана, турбуючись про свій спокій та волю. П'єр не любив гострих заходів і радів, що йому пощастило витурити брата без усякої сварки. Він тільки нарікав на свою безпорадність: рік дуже тяжкий, казав він, грошей у хаті немає, треба було б продати якийсь шматок землі, що було б початком руйнації. Потім він дав Антуанові слово, що викупить його наступного року, хоча про себе вирішив цього не робити. Антуан вирядився, обдурений, але майже заспокоєний.

Урсули П'єр здихався ще несподіваніше. Її покохав такий собі Муре, шаповал з передмістя, — дівчина здавалася йому тендітною та ніжною, мов панночка з передмістя св. Мітра. Він одружився з нею. Це був шлюб по кохання, щирий і нерозважний, без усякого розрахунку. Урсула ж згодилася на цей шлюб тільки для того, щоб втекти з дому, де старший брат, робив її життя нестерпучим. Матір, що цілком віддалася своїм насолодам і прикладала останніх зусиль, щоб захистити себе, нічого вже не обходило. Вона навіть раділа, що дочка піде з дому, бо сподівалася, що П'єр тоді не сердитиметься і дасть матері жити спокійно, як їй бажається. Потому як молоді люди побралися, Муре зрозумів, що треба кинути Пласан, щоб не чути щоденно образливих слів про свою жінку та тещу. Узявши з собою Урсулу, він виїхав до Марселя, де взявся до свого ремесла. І він не попрохав ні копійки посагу, і коли П'єр, здивований безкорисливістю зятя, почав бурмотіти якісь пояснення, Муре урвав його, кажучи, що воліє сам заробляти хліб для своєї жінки. Син, вартий свого батька селянина Ругона, затурбувався: чи не криється тут якась пастка?

Залишилась Аделаїда. Ні за що в світі П'єр не схотів би жити з нею, бо вона його компрометувала. Якби змога, він передусім позбувся б її. Стан був вельми скрутний: залишити матір при собі значило накликати на себе її ганьбу, прив'язати собі камінь на шию, що заважає його амбітним задумам; вигнати її — на нього вказуватимуть пальцем, як на поганого сина, а П'єр хотів здобути собі славу добряги. Передбачаючи, що йому будуть потрібні найрозмаїтіші люди, він хотів, щоб до нього всі вони ставилися з пошаною. Лишалось одне: довести Аделаїду до того, щоб вона пішла сама. П'єр не гребував нічим, щоб досягти цього. Він вважав, що його жорстокість цілком виправдана поведінкою матері. Він карав її, як карають шкодливу дитину. Ролі змінилися. Живучи завжди під занесеною над нею рукою, бідна жінка стала горбатіти. Їй тільки минуло сорок два роки, а вона вже мимрила, жахаючись, і здавалася затурканою старою жінкою, що вже здитиніла. А син переслідував її й далі суворим поглядом, сподіваючись, що вона колись не витримає і втече з дому. Нещасна, невимовно страждаючи від сорому, від незаспокоєної жаги, від постійного приниження, покірно витерплювала ці образи і все ж таки бігала до Макара, радніша мерщій умерти на місці, ніж поступитися. Інколи вночі вона ладна була кинутися в річку, але вся істота цієї

кволої нервової жінки здригалася з непереможного жаху перед смертю. Багато разів вона поривалася утекти до коханця на кордон, а все ж лишалася вдома, перетерплювала презирливе мовчання й приховане грубіянство сина, бо їй нікуди було подітися. П'єр розумів, що вона б давно кинула його, коли б мала якийсь притулок. Він надумав був найняти їй де-небудь помешкання, впіймавши якусь нагоду; але тут допомогла раптова подія, що на неї годі було сподіватися.

У передмісті пішла чутка, що Макара вбив на кордоні митовий вартівник тієї хвили, коли він таємно переправляв до Франції велику партію женевських годинників. Чутка справдилася. Контрабандистове тіло навіть не привезли додому, а поховали на кладовищі малого гірського містечка. Горе геть прибило Аделаїду. Син з цікавістю стежив за нею і не бачив, щоб вона пролила хоч сльозинку. Макар записав їй усе своє майно. Вона дістала в спадщину хатинку в завулку св. Мітра та карабін, що приніс їй чесно один контрабандист, якому пощастило втекти від кулі митника. Другого ж дня Аделаїда перебралася до своєї хатинки, почепила карабін над пічкою й почала собі жити там, цураючись усього світу, самотна та німа.

Аж ось коли П'єр Ругон зробився єдиним господарем — у домі, фуківська садиба належала йому коли не за законом, то насправді. Але йому й на думку не спадало осісти тут, бо це було б надто вузьким полем для його амбітних планів. Обробляти землю, доглядати городину здавалося йому грубим заняттям і не вартим його здібностей. Він квапився мерщій позбутися землі. Нервовий темперамент матері трохи витончив його натуру і збудив нестримний потяг до втіх буржуазного життя. Тому всі його розрахунки снувалися навколо продажу садиби. Цей продаж приніс би йому кругленьку суму і дав би можливість одружитися з дочкою якого-небудь негоціанта, що взяв би його за спільника. За цей час війни Імперії значно зрідили лави женихів, і батьки стали не такі вибагливі, добираючи собі зятів. П'єр казав собі, що гроші все влаштують, і ніхто не дослухатиметься до пліток кумась із передмістя. Він зуміє вдати з себе жертву, славного хлопчину, що гірко страждає від сорому своєї сім'ї, але відкидає його від себе і ніяк його не виправдовує. Ось уже кілька місяців П'єр зазирає на дочку одного торговця олією, Фелісіту Пені. Фірма Пеш та Лакан знаходилася в одній з найбрудніших вуличок старого кварталу; вона переживала досить скрутні часи, кредит її похитнувся, й ходили чутки про банкрутство. Але саме через ці чутки Ругон і повів атаку. Жоден з комерсантів, щасливих у ділі, не віддав би за нього дочки. П'єр поклав собі почекати і, коли старий Пеш геть заплутається, посвататися до Фелісіти, купити її і вжити свого розуму й снаги, щоб урятувати фірму від краху. Це був би добрий засіб піднятися на один щабель, зразу вивищитися над своїм класом. Треба було тільки загодя втекти з цього страшного передмістя, де закидали болотом його сім'ю, примусити мешканців забути брудні балачки, стерти з їхньої пам'яті навіть саму назву садиби Фуків. Смердючі вулички старого кварталу здавалися йому раєм. Там тільки міг він зовсім змінити своє життя, як змії міняють шкіру.

Незабаром трапилася довгождана нагода. Фірма Пеш та Лакан копала. Молодий чоловік обачливо і спритно почав тоді перемови про одруження. Освідчини його

прийнято коли вже не як порятунок, то принаймні як неминучий і цілком зручний засіб поладити справи. Отже, коли про шлюб було зговорено, П'єр взявся продати садибу. Власник Жа-Мефрену, бажаючи обкруглити свої землі, вже не раз вдавався до Ругона з цього приводу: їхні садиби відокремлював тільки низький мур. П'єр хитро скористався з нетерплячки заможного сусіди, а той, щоб уволити свою забаганку, згодився заплатити за ділянку п'ятдесят тисяч франків — тобто вдвічі більше її дійсної вартості. З суро селянською хитрістю П'єр змусив себе прохати, кажучи, що не збирається продавати садиби, що мати ні за що не згодиться позбутися землі, де з прадідів жили Фуки протягом вже двох віків. Все вдаючи, що вагається, він тим часом намагався прискорити оборудку. Але якісь невиразні турботи занепокоїли його. За його грубою логікою садиба належала йому, він має право користуватися нею з своєї волі, і все ж таки за цією певністю ворушилась якась тривога: він боявся ускладнень з боку кодексу і вирішив натяками випитати про все в судового виконавця передмістя.

Ой, та й добре ж слово почув він од нього! На думку виконавця, руки йому було зовсім зв'язано, бо тільки мати мала право продати землю й садибу. Це П'єр почасти мав на підозрі. Але він ніколи не чекав, що Урсула та Антуан, ці байстрюки, ці вовченята; теж мають право на майно. Його мов кілком по голові вдарило. Як! Ці поганці можуть обікрасти, можуть дограбувати його, законного сина? Пояснення судового виконавця були ясні й точні. Правда, при взятті шлюбу Аделаїди з Ругоном обумовлено спільність майна, але оскільки це майно було нерухоме, то все воно законом після смерті чоловіка переходило знову до вдови. А що Макар і Аделаїда визнали своїх дітей, то вони мали право взяти спадок по їхній матері. Лишилась одна потіха, що закон урізував частку позашлюбних дітей на користь законних. Але це нітрохи не потішило П'єра. Він вимагав усе майно. Він не поділив би й десяти копійок з Урсулою та Антуаном. А все ж це застереження в складних статтях кодексу відкрило йому нові можливості, що їх він заходився зосереджено, всебічно обдумувати. Він одразу втямив, що людина може завжди перекрутити закон на свій бік. І ось що знайшов він, ні в кого не прохаючи поради, навіть у судового виконавця, боячись викликати підозру. Він добре знав, що може користуватися з своєї матері, мов з якоїсь речі, тому одного дня ранком він привів її до нотаря й примусив підписати купчу на продаж садиби. Аделаїда згодилась би продати весь Пласан, аби залишили їй хатинку в завулку св. Мітра. А втім, П'єр пообіцяв дати їй щорічну ренту в шістсот франків і заприсягався всім на світі, що піклуватиметься про своїх брата й сестру. Такої присяги досить було для доброї жінки. Вона прочитала нотареві цілу лекцію, якої навчив її П'єр. Другого дня молодий чоловік попрохав у неї розписку про одержання п'ятдесяти тисяч франків за садибу. То й був його шахрайський намір. Коли мати здивувалася, що треба давати розписку на п'ятдесят тисяч франків, не діставши ні одної копійки, П'єр сказав їй, що це проста формальність, без усякої ваги. А поклавши папір до кишені, він гадав про себе: "Хай тепер вовченята вимагають від мене звіту, я відповім їм, що стара все проїла. Вони навіть не позиватимуть мене". Ще й тижня не минуло, як муру між садибами не було і плуг зорав грядки, де росла городина; про садибу Фуків, як того й

бажав молодий Ругон, залишився самий тільки легендарний спогад. А ще через кілька місяців власник Жа-Мефрену розібрав і стару, напівзруйновану оселю городників.

Одержавши п'ятдесят тисяч, П'єр без проволоки одружився з Фелісітою Пеш, малою чорнявкою, яких багато в Провансі. Глядячи на неї, згадувалися цикади, сухі, брунатні, стрекотливі цикади, що, швидко злітаючи, б'ються об гілля мигдалевих дерев. Худорлява, пласкогруда, з гострими плечима, з якимось різко окресленим обличчям, схожим на писок тхорика, Фелісіта не мала віку: їй можна було б дати й п'ятнадцять, і тридцять років, хоча насправді їй тільки вийшло дев'ятнадцять — вона була на чотири роки молодша за свого жениха. Щось лукаве, котяче таїлося в глибині її чорних, вузьких, як щілини, очей. Низьке опукле чоло, ніс із приплющеним переніссям, широкі ніздрі, завжди тремтливі, ніби створені на те, щоб до всього пригнуватися, тонкі червоні губи, випнуте підборіддя, глибокі западини на щоках — вся фізіономія цієї хитрої карлиці була втіленням заздрої, неспокійної пихи. Невродлива Фелісіта мала все ж таки якусь своєрідну привабну грацію. Про неї казали, що вона, коли схоче, може бути або гарненькою, або бридкою. Мабуть, це залежало й від того, як вона заплітала в коси своє пишне волосся; але ще більше це залежало від усмішки, від тої переможної усмішки, що освітлювала все смагляве обличчя Фелісіти, коли їй здавалося, що вона бере гору. Фелісіта вважала, що народилася під нещасливою зорею, оскільки доля обділила її вродою. Найчастіше вона й не хотіла бути гарненькою, але не здавалася: вона дала собі слово, що колись місто вмере від заздроців, побачивши її багатство, її розкоші. І коли б вона могла розгорнутися на ширшій арені, де б її тонкий розум міг цілком виявити себе, вона напевне здійснила б швидко свою мрію. Своїм розумом вона була далеко вище за дівчат свого кола. Злі язики стверджували — її мати, що вмерла, коли Фелісіта була ще дитиною, за перших часів свого шлюбу мала інтимний зв'язок із маркізом де Карнаван, молодим аристократом з кварталу св. Марка. Та й справді, у Фелісіти були ноги й руки маркізи, що з огляду на її рід було дивно.

Старий квартал цілий місяць не міг заспокоїтися, що Фелісіта одружується з П'єром Ругоном, простацьким городником з передмістя, та ще з сім'ї, що не мала доброї слави. Фелісіту не бентежили ці поговори, й вона з загадковою усмішкою приймала вимушені вітання своїх товаришок. Вона все обмірковувала, вона вибрала П'єра не як чоловіка, а як спільника. Батько ж, приймаючи молодого чоловіка за зятя, бачив перед собою тільки п'ятдесят тисяч франків — порятунок фірми від банкрутства. Але Фелісіта була проникливіша, ніж її батько, бо вона заглядала далеко в майбутнє й розуміла, що їй треба чоловіка здорового, хай навіть і грубого, але такого, щоб вона нишком могла керувати ним, як їй того схочеться. Вона не зносила провінційних хлюстів, заморених помічників нотаря і майбутніх адвокатів, що клацають зубами, чекаючи на клієнтів. Безпосажна Фелісіта не сподівалася одружитися з сином якого-небудь багатого купця і вважала, що простий селяк, який буде слухняним знаряддям у її руках, куди краще, ніж який-небудь худорлявий бакалар, що хизувався б перед нею своєю вченістю й примушував би її все життя терпіти злидні, ганяючись сам за нездійсненими мріями. Фелісіта була певна, що від жінки залежить зробити з чоловіка

поважну людину і що вона здатна з пастуха зробити міністра. Її привабили широкі плечі, кремезна постать Ругона, не позбавленого деякої показності. Хлопець такого складу, на її думку, може легко й бадьоро винести весь тягар інтриг, що вона збиралася завдати йому на плечі. Але, оцінюючи силу й здоров'я свого жениха, Фелісіта все ж таки догадувалася, що він далеко не дурень, доглянула за його зовнішньою незграбністю гнучкий, пронозливий розум. І все ж вона недооцінювала Ругона, маючи його за дурнішого, ніж він був насправді. За декілька днів після шлюбу, копаючись у шухляді його робочого столу, вона випадково знайшла розписку про одержання п'ятдесяти тисяч фунтів, підписану Аделаїдою. Вона зрозуміла все і вжахнулася, бо її примітивно чесна натура не припускала таких засобів. Але до її жаху примішувалося й здивування. Ругон зробився в її очах сильною людиною.

Молоді люди сміливо заходилися збивати собі багатство. Фірма Пеш та Лакан виявилась менше зруйнованою, ніж гадав П'єр. Боргів було не так багато, бракувало тільки готівки. У провінції комерцію провадять з роздумливою обережністю, що рятує її від великих катастроф. А як Пеш та Лакан, розсудливіші з розсудливих, зроду б це насмілилися важити тисячею екю, то їхня фірма мала дуже маленький обіг. П'ятдесяти тисяч франків, що приніс П'єр, було досить на те, щоб виплатити борги й пожвавити торгівлю. Спершу велося добре. Три роки поспіль був рясний врожай маслин. І ось Фелісіта пішла на відважний крок і, нажахавши П'єра й старого Пеша, змусила їх закупити значну кількість олії, притримати її в коморі. Два наступні роки, як і передчувала молода комерсантка, був недорід, ціни на олію значно піднялися, і фірма розпродала всі свої припаси з великим прибутком. Незабаром після такої удачі Пеш та Лакан вийшли зі спілки, цілком задоволені надбаними грошима, мріючи тільки про те, як дожити свого віку як рантьє.

Молоді, zostавшись господарями, гадали, що багатство в їхніх руках.

— Ти поклав край моєму безталанню, — казала Фелісіта чоловікові. Одною з слабостей цієї енергійної жінки була певність, що її переслідує недоля. Досі, казала вона, ні в чому їм не щастило — ні їй, ні її батькові, незважаючи на всі їхні зусилля. Маловірна, як усі люди з Півдня, вона ладна була провадити боротьбу з долею, як борються в якоюсь живою істотою, що намагається вас задушити.

Події незабаром виправдали її побоювання, бо невдача знову прийшла, та ще невблаганна. Ругонам не велося; щороку на їхні голови звалювалося нове лихо. Один їхній клієнт збанкрутував, і вони втратили кілька тисяч франків; потім знову недоля: не справдилися через якісь нечувані обставини надії на гарний збір маслин; найвірніші, здавалось би, спекуляції провалювались. Була то війна без жалю, без перепочинку.

— Ти добре бачиш, — казала гірко Фелісіта, — що я народилася під нещасливою зіркою.

І все ж таки вона лютувала, не розуміючи, чому, появивши за перший раз таку тонку прозорливість, вона зараз дає чоловікові тільки нікчемні поради.

П'єр, вражений невдачею і не такий непохитний, як його дружина, вже двадцять разів ліквідував би справу, коли б з її боку не було впертого, якогось завзятого опору.

Фелісіта поривалася до багатства. Вона розуміла, що єдина підпора її шанолюбству — достатки. Коли вони матимуть декілька сотень тисяч франків — вони зробляться господарями міста; вона примусить тоді призначити свого чоловіка на яку-небудь значну посаду й керуватиме всім. Завоюванця почесного становища її нітрохи не турбувало; вона почувала себе при повній зброї для боротьби, але як придбати перший мішок золота? Фелісіту не бентежила думка про владу над людьми, але вона почувала безсилу лють, думаючи про блискучі, холодні, байдужі п'ятифранкові монети; всі її викрути не давали тут ради, вони вперто не йшли до неї в руки.

Понад тридцять років тривала ця боротьба. Пеш помер, і його смерть завдала Ругонам нового удару. Фелісіта сподівалась дістати в спадщину сорок тисяч франків, але виявилось, що старий егоїст, щоб ліпше позолотити свої старі дні, вклав свої маленькі ощадження в довічну ренту. Вона аж захворіла від розчарування. Потроху вона озлоблялася, робилася все худорлявішою, все в'їдливішою. З ранку до вечора вона метушилася біля глеків з олією, ніби сподівалася пожвавити торгівлю, крутячись круг них, як невгамуча муха. Її чоловік, навпаки, все важчав, набрав сала і збрзк од невдачі. Ці тридцять років боротьби не довели їх, проте, до руйнування. Щороку вони абияк зводили кінці з кінцями і коли і мали збитки за одне літо, то надолужували їх наступного. Але це падіння, ці дрібні розрахунки день у день доводили Фелісіту до розпачу. Краще вже справжнє, повне банкрутство. Тоді вони, можливо б, почали своє життя заново, перестали б чіплятися за жалюгідні достатки, псувати собі кров, щоб заробити на прожиток. За чверть віку Ругони не відклали і п'ятдесяти тисяч франків.

Треба сказати, що з перших років їхнього шлюбу виросла в них численна сім'я і поступово зробилася для них дуже важким тягарем. Фелісіта, як багато маленьких жінок, виявилась навдивовижу плодючою, чого годі було чекати, дивлячись на її кволу постать. За п'ять літ, від 1811 до 1815 року, в неї родилося троє синів — кожен два роки по дитині; за чотири наступні роки вона народила двох дочок. Ніщо так не сприяє розкоріненню родини, як спокійне животіння в провінції. Подружжя без великої радості привітало двох останніх дітей: коли бракує посагу, дочки завдають багато клопоту. Тому Ругон сказав, що вже досить, — самому сатані не пощастить накинути йому шосту дитину. І справді, Фелісіта більше не родила, бо невідомо, на якій цифрі вона зупинилася б.

Проте молода жінка не дивилася на дітей як на причину руйнування. Навпаки, вона знову сподівалася з допомогою синів створити той достаток, що не давався до її рук. Ще не було їм і десяти років, як вона вже міркувала про їхнє майбутнє. Не певна свого успіху, вона сподівалася, що сини допоможуть їй перемогти злу долю. Вони-то й задовольнять її шанолюбство, допоможуть дістатися того становища, що до нього вона так марно поривалася. І ось з того часу, не припиняючи боротьби, яку вела фірма, Фелісіта повела другу кампанію за вдоволення своєї амбітності. Їй здавалося неможливим, щоб ні один з трьох її синів не став людиною видатною, не збагатив усієї родини. Вона запевняла, що має таке передчуття. Своїх хлопців вона пестила, виховувала дуже дбайливо, плекала із суворістю матері й турботою лихваря. Вона

панькалася з ними, вирощувала, як капітал, що згодом принесе відсотки.

— Та кинь-бо, — кричав П'єр, — усі діти невдячні! Ти псуєш їх, ти руйнуєш нас!

Він розгнівався, коли Фелісіта заговорила про те, щоб віддати дітей до коледжу: латина — зайва розкіш, досить їм і лекцій у сусідньому пансіоні. Але молода жінка домоглася-таки свого. Вона мала вищі поривання і пишалася з того, що її діти здобудуть освіту; вона розуміла, що синів не можна залишити такими неуками, як її чоловік, коли вона хоче, щоб вони пробили собі дорогу. Вона мріяла, як вони всі троє житимуть у Парижі й посідатимуть там високі пости, хоча й не знала, які саме. Ругон кінець кінцем зважив на її прохання, і хлопці один по одному вступили до коледжу. Фелісіта була без тями від радості й чванливості. Вона слухала, мов зачарована, як діти говорять поміж себе про вчителів та свої заняття. Того дня, коли старший вперше змусив молодшого відміняти латинське слово *gosa*, цебто троянда, їй здавалося, що вона чує чарівну музику. І на похвалу їй треба сказати, що її радість була цілком щира. Навіть сам П'єр запишався, як малописьменна людина, що бачить, як її діти вченіші за неї. А товариські стосунки, що встановилися між їхніми малими Ругонами й синами найшанованіших осіб міста, зовсім сп'янили голову подружжю. Хлопці казали "ти" синові мера, й синові підпрефекта, і навіть кільком молодим паничам із кварталу св. Марка, що їх батьки зласкавилися віддати до пласанського коледжу, Фелісіті здавалося, що вона не дуже багато платить за таку честь, хоча освіта трьох синів обтяжила бюджет фірми Ругонів.

Доки діти не зробилися бакалярами, подружжя, що платило за навчання ціною великих жертв, жило надією на їхній успіх. Коли молоді Ругони одержали свої дипломи, Фелісіта поклала собі завершити діло своїх рук і послати всіх трьох до Парижа. Двоє стали вивчати право, а третій слухав курс у медичному інституті. Але коли вони зробилися зовсім дорослими й, виснаживши всі засоби фірми Ругонів, повинні були повернутися на постійне життя в провінцію, для бідних батьків почалася пора розчарувань. Провінція повертала собі свою здобич. Молоді люди поглаждали, пустились берега. Фелісіта відчула всю жорстокість недолі. Сини принесли їй банкрутство. Вони зруйнували її, вони не повернули відсотків за вкладений у них капітал. Ця остання поразка була для неї тим важча, що зачіпала відразу й її жіноче шанолюбство, й матерню гордість. Та ще й Ругон з ранку до вечора повторював: "А я ж тобі казав", — і це ще більше кидало її в розпач.

Одного дня, коли вона гірко дорікала своєму старшому синові, нагадуючи йому, скільки грошей коштувало його навчання, той зауважив з не меншою гіркотою:

— Я розрахуюся з вами, як матиму змогу. Але коли вам забракло достатків, чому було не зробити з нас ремісників? Ми зараз декласовані, ми страждаємо більше за вас.

Фелісіта зрозуміла всю глибину цих слів. Відтоді вона перестала обвинувачувати дітей і перенесла увесь свій гнів на долю, що все ще переслідувала її. Знову почалися скарги на скруту; через це вона й зазнає поразки біля самої мети. І коли Ругон казав: "Твої сини ледарі, вони нас оббиратимуть довіку", вона гірко відповідала: "Було б що давати! Коли вони й нидіють, бідні хлопці, це від того, що не мають жодного шага".

На початку 1848 року, напередодні лютневої революції, всі три сини Ругонові опинились у Пласані в дуже хиткому становищі. Вони становили три цікавих і геть різних типи, хоча й були паростки одного коріння. Власне, вони духовно були вищі, ніж батьки. Расу Ругонів ушляхетнювали жінки. Аделаїда народила сина пересічних здібностей, з ницими прагненнями, але сини Фелісіти мали вже розвиненіший розум і задатки більших вад і більших чеснот. У цю пору старшому, Еженові, було біля сорока років. Він був середнього зросту, трохи лисий, починав уже гладшати. Його обличчя, довгасте, з різкими рисами, як у батька, ставало брезкле, набувало жовтого воскового відтінку. В квадратовій, дебелий формі його голови відчувався селяк; але весь вид мінявся, освітлювався зсередини, коли прокидався його погляд, підіймались обважнілі повіки. Батькова опасистість у сина обернулась на статечну поставу. Цей гладун здавався завжди сонним, у нього були ліниві, широкі жести, як у велетня, який потягується перед боєм. З якоїсь примхи природи, однієї з тих, що для них наука ще тільки починає вишукувати закони, Ежен, при повній фізичній подібності до П'єра, успадкував духове обличчя Фелісіти. Він являв собою цікаве поєднання моральних та розумових рис матері з незграбною величчю батька. Ежен мав величезну амбітність і владність, презирство до дрібних розрахунків і дрібних успіхів. Пласанці не помилялись, мабуть, підозріваючи, що Фелісіта мала в жилах трохи блакитної крові. Ненатленна жага до втіх, притаманна всій родині Ругонів, прибрала в Ежена благородніший характер. Він теж шукав заспокоєння своїм пристрастям, але заспокоєння духовного, він рвався до влади. В провінції такі люди не мають успіху. Ежен п'ятнадцять років скнів у Пласані, але його очі весь час зверталися до Парижа, й він чекав тільки на випадок. Щоб не їсти дарма батьківського хліба, він у Пласані записався до стану адвокатів. Від часу до часу він захищав яку-небудь справу, ледве давав раду і не виявляв себе вище за золоту середину. Пласанці вважали, що голос у нього тягучий, а рухи незграбні. Він рідко вигравав справу. В оборонній промові він завжди відхилявся від питання. "Витав у хмарах", — за висловом місцевих дотепників. Якось, захищаючи справу про втрати та збитки, він, забувшись, так заплутався в своїх політичних міркуваннях, що голові довелося урвати його. Ежен одразу ж сів, усміхаючись чудною усмішкою. І хоча його клієнта присуджено до виплати значної суми, Ежен, очевидячки, анітрохи не пожалкував за свою промову. Здавалось, він розглядав свої виступи на суді як вправи, що йому пізніше стануть у пригоді. Ось цього-то й не розуміла Фелісіта, це-то й доводило її до розпачу, бо вона бажала, щоб слово сина було законом для пласанського трибуналу. Кінець кінцем у неї склалася дуже неприємлива думка про старшого сина. Як на неї, не могло вже статися, щоб цей сонний гладун прославив сім'ю. А П'єр, навпаки, безмежно вірив у Ежена, але не тому, що він прозорливіший за свою жінку, але він міркував поверховіше і лестив своєму самолюбству, вірячи в геніальність сина, що був його живим портретом. За місяць перед лютневими подіями Ежен стрепенувся. Якесь передчуття підказувало йому, що треба чекати якоїсь зміни, і з того часу пласанський брук пік йому п'яти. Він блукав бульварами мов сам не свій. А потім щось раптом надумав і подався до Парижа. Мав він

тоді в кишені тільки п'ятсот франків.

Арістід, наймолодший з Ругонових синів, був, так би мовити, геометричною протилежністю Еженів. Обличчям він скидався на матір, але брали гору в ньому батькові інстинкти: він був жадібний, потайливий, полюбляв чвари. Природа часто вимагає симетрії. Арістід був кволий, його лукаве лице нагадувало галку ціпка, вирізьблену на кшталт голови блазня; безсоромний і нетерплячий у своїх схотінках, він усюди чогось нишпорив, видивлявся. Гроші любив він так само, як його старший брат любив владу. І тимчасом як його брат у мріях підбивав під свою волю народи, п'яніючи від думки про свою майбутню всемогутність, Арістід уявляв собі, що він мільйонер, що живе в такому палаці, як у принца, добре їсть і п'є, втішаючись усіма смисловими втіхами. Більш за все йому хотілося швидко добути багатство; і коли він зводив повітряні замки, ці замки поставали миттю, ніби чарами; бочки золота з'являлись з-під землі, і такі мрії потішали його лінь; а засоби досягнути багатства його не клопотали — найшвидші здавались йому найкращі.

Рід Ругонів, цих гладких та неситих селян з ницими прагненнями, визрів надто швидко. Потяг до матеріальних утіх потроївся в Арістіда під впливом поверхового виховання, з часом став свідоміший, а тому ще небезпечніший і ненажерніший. Фелісіта, незважаючи на свою тонку жіночу інтуїцію, давала перевагу молодшому синові; вона не розуміла, наскільки їй ближче Ежен; вона пробачала молодшому синові його дурниці й лінощі, гадаючи, що йому судилося стати великою людиною, а великі люди мають право байдикувати, поки виявиться їхній хист. Але Арістід грубо зловживав її потураннями. У Парижі він провадив розпусне, нікчемне життя і був одним із тих студентів, що вивчають свої науки по пивницях Латинського кварталу. А втім, він пробув у столиці всього два роки. Батько стурбувався, що Арістід не склав ще жодного іспиту, повернув його до Пласана і намовив одружитися, сподіваючись, що сімейне життя зробить з нього порядну людину. Арістід дав згоду одружитися. О цю пору він і сам ще не міг розібратися в своєму гонорі, провінційне життя йому подобалося, він їв де траплялося, пив та байдикував. Фелісіта так благала за нього, що Ругон погодився притулити молодих у себе, але вимагав, щоб син узявся до справи фірми. Для Арістіда почалася пора цілковитого неробства: тікаючи з батькової контори, як той школяр, він товкся в клубі цілими днями і більшу частину вечорів, програючи золоті, що тицяла нишком йому мати. Треба прожити в глушині, провінції, щоб уявити собі, яке нікчемне життя вів чотири роки цей хлопець. У кожному малому місті є нероби, що живуть коштом батьків: іноді вдають з себе, ніби працюють, а насправді підносять свої лінощі до якогось культу. Арістід був з тих непоправних шалапутів, що цілими днями никають порожніми вулицями провінційних міст. Чотири роки він картярив. І поки нероба просиджував у клубі, його жінка, спокійна, безбарвна білявочка, також допомагала руйнувати фірму Ругонів своєю пристрастю до яскравих туалетів і своєю страшенною ненажерливістю, несподіваного в такій тендітній істоті. Анжела кохалася в блакитних стрічках та смаженому філе. Її батько, відставний капітан на прізвище Сікардо, що його всі звали майором, дав за нею десять тисяч франків посагу — всі свої надбання.

Зупинившись на Анжелі, П'єр гадав, що складає надзвичайно вигідну умову — так дешево цінував він Арістіда. Одначе десять тисяч франків зробилися для нього згодом зашморгом на шиї. Арістід уже тоді був хитрим шахраєм. Він віддав усі десять тисяч батькові, вступив з ним у спілку, не лишив собі жодного су, виявивши нечувану безкорисливість.

— Нам нічого не треба, — казав він, — ви ж утримуватимете мене та мою жінку, а колись порахуємося.

П'єрові було ніяково; він погодився, але його щось турбувала безкорисливість сина. А той казав собі, що батько, мабуть, не скоро зможе повернути йому десять тисяч готівкою і що він і жінка розкошуватимуть на кошти батьків, поки їхню спілку буде розірвано. Важко було б йому краще вмістити свій маленький капітал. Коли ж торговець олією втямив, як він пошився у дурні, він уже не міг спекатись Арістіда. Посаг Анжели було пущено в обіг, і він поки що не давав зиску. П'єрові довелося тримати в себе молодих, хоч його в саме серце вражали і вкидали в розпуку невситимий невістчин апетит та синове ледарство. Аби він міг відкупитися від них, то давно б викинув за двері цих паразитів, що, за його енергійним висловом, висмоктували його кров. Фелісіта ж "потайки їм потурала; Арістід, знаючи її честолюбні мрії, щовечора ділився з нею своїми планами на будучність, кажучи, що вони от-от мають, здійснитися. Хоч як дивно, Фелісіта ладила з невісткою; треба сказати, що Анжела не мала своєї волі і що нею кожен міг користуватися, як річчю. П'єр обурювався, коли жінка починала казати йому про майбутні успіхи молодшого сина, і кричав, що швидше всього Арістід доведе колись фірму до цілковитої руїни. Всі чотири роки, що молоді прожили в батька, Ругон збивав бучу, угамовуючи сварками свою безсилу лютість. Проте ні Арістід, ні Анжела ніколи не втрачали спокою. Вони закорінилися у домі, і ніщо не могло їх зрушити з місця. Кінець кінцем П'єрові таки підскаочив щасливий випадок, і він повернув синові десять тисяч франків. Але коли почали підбивати рахунки, Арістід почав такі дріб'язкові суперечки, що батько махнув рукою і нічого не втримав за харчування та помешкання. Молоді оселилися в старому кварталі, на майдані Сен-Луї, за кілька кроків од батьків. Десять тисяч швидко проїли. Доки в хаті були гроші, Арістід нічого не змінив у своєму житті. Але коли дійшло до останнього стофранкового білета, він зробився нервовим. Він блукав по місту з розгубленим поглядом, не пив більше своєї філіжанки кави в клубі і жадібно стежив за грою, не торкаючись карт. Злидні обурювали його. Все ж він протримався доволі довго, вперто не бажаючи нічого робити. 1840 року в нього народився син Максим. Коли дитина піросла, бабуня Фелісіта примістила його пансіонером до колежу і потайки платила за його утримання. У Арістіда стало одним їдцем менше, але бідолашна Анжела помирала з голоду, і чоловікові довелося кінець кінцем шукати собі роботи. Йому пощастило засісти в підпрефектурі; там прослужив він біля десяти років, але досяг тільки платні в тисячу вісімсот франків. Озлоблений, жовчний, він почував тільки невсипущу жагу до тих утіх, що був позбавлений. Скромне становище дрібного урядовця доводило його до розпуки; зарплата в півтори тисячі франків здавалася йому іронією долі. Він мучився

від незаспокоєних прагнень. Фелісіта, якій він звіряв свої страждання, була трохи й рада з його незаспокоєності: вона сподівалася, що злидні подолають його лінощі. Арістід почав приглядатися до подій потаємці, насторожено, мов злодій, що чекає нагоди. 1848 року, коли брат його подався до Парижа, Арістід задумав був рушити слідом. Але Ежен був парубком, Арістід же не міг тягти за собою жінку, не маючи в кишені грошей. І він залишився, виглядаючи, передчуваючи близьку катастрофу, ладний кинутися на першу-ліпшу здобич.

Середульший син Ругонів, Паскаль, здавалося, не належав до цієї сім'ї. Він становив один з типів, що ніби порушують закони спадковості. В сім'ї раптом народжується істота, що в ній виявляються тільки творчі сили природи: Паскаль не скидався на Ругонів ні духовно, ні фізично. Він був високий на зріст, з приємним і суворим обличчям; його щирість, любов до науки були цілковитою протилежністю шанолюбним замірам і корисливості його кривих.

Відбувши успішно в Парижі свої медичні студії, Паскаль доброхіть повернувся до Пласана, незважаючи на умовляння професорів. Йому подобалося спокійне провінційне життя, він уважав, що для вченого воно корисніше за паризьку метушню. Але в Пласані він не старався придбати клієнтуру. Його потреби були дуже скромні, він зневажав гроші і задовольнявся небагатьма хворими, що випадком попадали до нього. Всіх його розкошів тільки й було, що маленький світлий будиночок у новому місті, де він працював, жив самотою, вивчаючи природу. Особливо захоплювала його фізіологія. В місті знали, що він купує трупи в гробокопа, що був при шпиталі, і це наганяло жах на делікатних паній та боягузливих буржуа. Правда, вони не дійшли до звинувачень Паскаля в чаклунстві, але пацієнтів у нього стало ще менше. Його мали за дивака, і люди з вищого товариства не довірили б йому лікувати дряпинки на мізинцеві, щоб не компрометувати себе. Жінка мера раз якось сказала:

— Я радніше вмерла б, ніж стала б лікуватися в цього пана. Від нього тхне небіжчиком.

Відтоді Паскаля почали цуратися. Але він не шкодував, що вселяв такий жах. Чим менше було пацієнтів, тим більше було в нього змоги віддаватися своїм улюбленим наукам. А що Паскаль брав за візити дуже мало, нарід залишався вірним йому. Він жив спокійно на свій скромний заробіток та осторонь обивателів, тішачись чистою радістю вченого — радістю дослідів та винаходів. Від часу до часу він надсилав статтю до Паризької Академії наук, й пласанці зовсім не знали, що цей дивак, "цей пан, від якого тхне небіжчиком", має велику славу, великий авторитет у вченому світі. Бачачи, як він у неділю рушає в екскурсію на Гаррігські горби із ботанізіркою через плече та геологічним молотком у руці, пласанці знизували плечима і порівнювали його з іншим міським лікарем, таким медоточивим з паніями, котрий носив прегарні краватки і ширив круг себе пахощі фіалок. Не більше розуміли Паскаля і батьки. Фелісіта була вражена, добачивши, як він чудно влаштовує своє злиденне життя. Вона почала дорікати йому, що він розбив її надії. Арістідові вона прощала все, вважаючи його лінощі плідотворними, але скромний побут Паскаля, його любов до самоти, його

презирство до багатства і тверда постанова залишатися в затінку її обурювали. Певна річ, це не та дитина, що має колись здійснити її чванливі мрії!

— Та в кого ж ти вдався? — казала вона іноді. — Ти чужий нам. Глянь-бо на своїх братів: вони шукають, вони намагаються використати свою освіту. А ти, ти робиш тільки дурниці. Погано віддячуєш ти нам, що зруйнували себе, аби вивести вас у люди. Ні, ти чужий нам.

Паскаль, що вважав за краще сміятися замість сваритися, відповідав весело, з тонкою іронією:

— Та ну-бо, не журіться. Ви не зовсім прорахувались, Я вас дурно лікуватиму, коли ви захворієте.

Йдучи несвідомо за почуттям, він рідко бачив свою сім'ю, хоча й не виявляв до неї неприязні. Він не раз допомагав Арістидові, доки той заступив посаду в підпрефектурі. Паскаль залишився парубком. Він навіть і гадки не мав, що заходять великі події. Уже два чи три роки працював він над великою проблемою спадковості, порівнював породи тварин, різні типи людей і весь поринув у дослідів, захоплений їхніми цікавими наслідками. Спостереження над собою, самим собою і над своєю сім'єю були для нього відправним пунктом. Простий люд зі своєю несвідомою прозорливістю добре розумів, наскільки ця людина не схожа на Ругонів, і називав його просто "доктор Паскаль", не додаючи ніколи прізвища.

Років за три до революції, 1848 року, П'єр і Фелісіта продали своє діло. Старість надходила, бо вони переступили вже за п'ятдесят, та й втомилися від боротьби. Недоля завжди переслідувала їх, і вони стали побоюватися, що залишаться зовсім без шеляга, коли ще будуть уперто домагатись багатства. Сини, що не виправдали їхніх надій, завдали їм останнього вдару. Тепер старі вже не сподівалися забагатіти з їхньою поміччю і хотіли тільки зберегти принаймні шматок хліба на свої старечі роки. Коли вони припинили торгівлю, їм залишилося сорок тисяч франків, не більше. Такий капітал давав їм ренту в дві тисячі франків — навряд чи досить для животіння в провінції. На щастя, їх було всього троє: обидві дочки — Марта та Сидонія — віддалися; з них одна оселилася в Марселі, друга в Парижі.

З ліквідацією торгівлі їм дуже бажалося оселитися в новому місті, в тому кварталі, де жили колишні комерсанти, але вони не зважувалися на це. Маючи сутужні кошти, Ругони побоювалися, що їх засміють. Довелося піти на компроміс: найняти собі помешкання на вулиці Бан, що відокремлює старий квартал від нового. Але їхня оселя була на краю старого кварталу, і вони, власне, жили таки в тій частині міста, де мешкав простий люд. Правда, з вікон свого помешкання, за кілька кроків від себе, вони бачили місто багатіїв; вони зупинилися ніби на порозі сподіваної землі.

Помешкання їхнє було на третьому поверсі і складалося з трьох великих кімнат: їдальні, вітальні й опочивальні. На другому поверсі жив сам власник будинку, що торгував ціпками та парасолями, а на першому поверсі була його крамниця. Будинок, вузький і невисокий, мав тільки три поверхи. Коли Фелісіта переїхала в нове помешкання, серце в неї стиснулося. Жити не в своєму будинкові в провінції — означає

показувати свою вбогість. У Пласані всі заможні люди живуть у власних домах, тим більше, що ціни на нерухоме майно там дуже низькі. Фелісіта хотіла мати свій будинок, але в П'єра не було жодної охоти розв'язувати свою кишеню, і він не хотів і чути про купівлю нових меблів, довелося обмежитися старими: знову розставили, навіть без направи, полинялі, потерті, розхитані меблі. Фелісіта, добре розуміючи рацію такої скупості чоловіка, з усієї сили намагалася надати блиск старому мотлохові. Вона власноручно і збила, й підклеїла поламані стільці, сама полатала розірваний оксамит оббиття. Їдальня, розташована кінець коридора, була майже порожня; стіл та десяток стільців губилися в сутінках цієї просторої кімнати, вікна якої виходили на сіру стіну сусіднього будинку. До спочивальні ніхто сторонній не заходив, тому Фелісіта перенесла туди зужиті речі: крім ліжка, шафи, робочого столу та туалету, там стояли дві колиски, одна на одній, буфет без дверцят і зовсім порожня книжкова шафа — заслужені ветерани, що з ними старій жінці шкода було розлучатися. Зате найбільше вона подбала, щоб оздобити вітальню, і їй вдалося зробити з неї майже затишну кімнату. Фелісіта обставила її меблями, оббитими жовтим у квіти оксамитом; посередині стояв столик на одній ніжці, з мармуровою дошкою, а в двох кутках — високі свічада на підставках. Був навіть килим, що вкривав тільки середину паркету, і люстра в білому серпанковому покривці, обсидженому мухами. По стінах порозвішувано шість літографій, що зображали великі битви Наполеонові.. Кімнату вмебльовано було в стилі перших років Імперії. Фелісіта намоглася, щоб кімнату обліпили жовтогарячими шпалерами з великими розводами. Вітальня, таким чином, набирала чудного сліпучого кольору: меблі, шпалери, завіси по вікнах — усе було жовте; килим, навіть мармурова дошка столика й піддзеркальники мали жовтуватий відтінок, але з опущеними завісами різкі тони зм'якшувались й вітальня ставала майже чепурна. Не про такі розкоші мріяла Фелісіта! Вона з німим розпачем поглядала на ці мало прикриті злидні. Майже весь час вона перебувала в вітальні — найкращій кімнаті в помешканні — і біля вікон, що виходили на вулицю Бан. Дивитись у вікно для неї було найприємнішою і разом з тим найболючішою розвагою. Навскоси виднів майдан Підпрефектури — той обіцяний рай, про який вона мріяла. Невеличкий порожній майдан з чистими, світлими будинками здавався їй едемом, і вона віддала б усе своє життя за те, щоб володіти однією з цих осель. Особливу заздрість будив у неї наріжний будинок ліворуч, де мешкав митник. Фелісіта поглядала на цю кам'яницю з необорним бажанням, що буває в вагітної жінки. Коли вікна було відчинено, їй вдавалося розгледіти окремі подробиці багатих меблів, і, бачачи чужу розкіш, вона місця собі не знаходила.

Того часу Ругони переживали цікавий душевний злам, викликаний ошуканими сподіванками, незаспокоєним честолюбством. Ті крихти доброго почуття, що вони мали, вигасли. Вважаючи себе за жертви злої долі, вони не скорилися, жадібність розпалювалась у них ще більше, вони ще завзятіше хотіли доскочити свого. Власне, вони не зреклися жодної своєї надії, незважаючи на старечий вік. Фелісіта навіть казала, що помре багата, що в неї таке передчуття. Але з кожним днем злидні ставали все утяжливіші. Коли подружжя згадувало марні зусилля, тридцятилітню ненастанну

боротьбу, розчарування в дітях, коли вони побачили, що всі їхні поривання довели їх тільки до цієї жовтої вітальні, що в ній треба було спустити завіски, щоб заховати її злидні, ними опанувала глуха лють. І тоді, щоб себе втішити, вони будували собі плани, як забагатіти, шукали всіляких комбінацій. Фелісіта, наприклад, мріяла виграти сто тисяч франків у лотереї, а П'єр — придумати яку-небудь незвичайну спекуляцію. Отак жили вони одною думкою: запопасти раптом за декілька годин багатство, зробитися багатіями, навішатися всіма земними благами, хай недовго, хай хоч один рік. Всією своєю істотою вони рвалися до цього, рвалися якимось по-звірячому. І все ж вони трохи розраховували на своїх синів, егоїстично, ніяк не звикнувши з думкою, що навчили дітей і не дістали того собі ніякої користі.

Фелісіта, здавалось, не старілася. Ця мала чорнява жінка не могла всидіти на місці, непогамовна, ніби та цикада. На вулиці зі спини її можна було взяти за п'ятнадцятирічну дівчинку — з швидкої ходи, сухих плечей і тонкого стану. Навіть обличчя її мало змінилося, воно тільки змарніло і ще більше скидалося на тхорячий писок; вона все ще мала обличчя малої дівчинки, що висохло, але заховало колишні риси.

Щодо П'єра Ругона, то він нагуляв собі черево і зробився ніби дуже шановним буржуа, якому бракувало тільки капіталу для цілковитої статечності. Його гладке та білувате обличчя, його грубість, заспаний вигляд — все вказувало на багатство. Якимсь один селянин, не знаючи Ругона, сказав при ньому: "Це якийсь багатій, оцей гладун, мабуть, у нього й турботи нема про те, що він обідатиме". Ці слова вразили П'єра в саме серце. Він думав: як жорстоко глузує з нього доля, давши йому опасистість та велич якогось мільйонера і залишивши злидарем. Неділями, голячись перед маленьким шаговим люстерком, почепленим біля вікна, він казав собі, що в гарному вбранні та білій краватці він би виглядав на прийомі в підпрефекта куди значнішим за багатьох пласанських службовців. Цей селянський син, що поблід од ділових клопотів і гладшав од сидячого життя, ховав свої низькі прагнення під спокійним од природи виразом обличчя і справді мав ту безобличну і показну зовнішність, ту безглузду самопевність, що надають величного вигляду на офіційних прийомах. Гомоніли, що він під пантофлею в жінки, — і помилялись. Він був упертий, як тварюка, чужа, круто висловлена воля кидала його в таку лють, що він міг і побити людину. Але Фелісіта була спритна і відкрито йому не перечила. Ця карлиця мала живу, палахку вдачу, але вона не брала перешкод пробоєм: надумавши добитися чогось від чоловіка або штовхнути його на вигідніший, за її думкою, шлях, вона вилялася круг нього, пурхала, мов цикада, жалила то тут, то там, товкла одне й те саме, поки він зрештою не поступався, сам того не помічаючи. Проте він усвідомлював, що дружина розумніша за нього, й досить терпляче вислухував її поради. Фелісіта виявилась корисніша за муху в байці і часто робила своє одним тільки дзижчанням над П'єровим вухом. Хоч як дивно, подружжя ніколи не дорікало одне одному в вічі своїми невдачами. Тільки питання про освіту дітей знімало бучу.

Революція 1848 року застала всіх Ругонів насторожі: всі вони були обурені

невдачами і ладні за горло схопити фортуна, аби надибали її десь у темному місці. Вся родина виглядала подій, як розбишаки в засідці, ладні кинутися на здобич. Ежен чатував у Парижі, Арістід мріяв пограбувати Пласан, а батько й мати, може, ще жадібніші, ніж вони, мали намір попрацювати самі, але й не проти були пожитися коштом синів. Лише Паскаль, скромний служитель науки, жив самотнім життям закоханого у свою науку вченого в малому світлому будинкові в новому місті.

III

У Пласані, цьому одрубному місті, де 1848 року так певно визначилися станові межі, політичні події відгукувалися глухо. Навіть нині голосу народу тут мало чути: його тлумить буржуазія своєю розсудливістю, шляхта — своєю німою розпукою, духовенство — своїми тонкими інтригами. Хай перевертаються трони, постають республіки — місто ще ледве хвилюється. Коли в Парижі б'ються, у Пласані сплять. Але коли на поверхні все тихо й спокійно, то в глибинах іде глуха борня, дуже цікава для спостереження. Правда, на вулицях не чути стрілянини, зате салони нового міста і кварталу св. Марка рояться інтригами. До 1830 року в Пласані і не думали про народ, та і тепер його все ще нехтують. Всі справи вершать духовенство, шляхта і буржуазія. Священики — їх у місті дуже багато — дають тон місцевій політиці: тут звичайна річ підкопи, удари з-за рогу — мудра й обачна тактика, що допускає раз у десять років крок уперед чи крок назад. Таємні каверзи людей, що найбільше бояться галасу, потребують особливих хитрощів, пронозуватої вдачі, витримки й тверезості. Провінційна лемішкуватість, що з неї так глузують у Парижі, криє в собі зради, підступні вбивства, тихі перемоги і тихі поразки. Зачепить їхні інтереси — і ці добрі люди, не виходячи з дому, уб'ють вас щиглями так самовпевнено, як убивають на майдані з гармат. Політична історія Пласана, як і інших дрібних міст у Провансі, має цікаву особливість. До 1830 року пласанці були щирими католиками й завзятими роялістами, навіть народ присягався тільки богом та законними королями. Потім сталася чудна зміна: віра згасла, робітники та буржуа відкинулися легітимістів і прилучилися до великого демократичного руху нашої доби. Коли спалахнула революція 1848 року, самі лише аристократи та духовенство ще стояли за Анрі V. Довго вважали вони царювання Орлеанів за безглузду спробу, що доведе рано чи пізно до повернення Бурбонів. Правда, їхні надії похитнулись, але вони все ж не припиняли боротьби, обурені назадництвом колишніх соратників і намагаючись повернути їх до своїх лав. Квартал св. Марка за допомогою всіх парафій узявся до роботи. В перші ж дні по лютневих подіях буржуазія й особливо посполитий люд не тямилася з радощів. Республіканські новачки поспішали виявити свій революційний запал. Але в рантьє нового міста він спалахнув і погас, як солома. Дрібні власники, колишні гендлярі, всі ті, хто за монархії кейфував та обкруглював свої достатки, скоро улягли паніці; за Республіки життя було дуже неспокійне, і вони дрижали за свою калитку, за своє безжурне, егоїстичне існування. І тим-то 1849 року, з початком клерикальної реакції, майже всі пласанські буржуа перейшли на бік консерваторів. Їх прийнято з розкритими обіймами. Ніколи ще нове місто не зближалося так тісно з кварталом св. Марка: деякі

шляхтичі почали навіть ручкатися з адвокатами та колишніми торговцями олією. Це несподіване панібратство скорило новий квартал, і він одразу ж проголосив запеклу війну республіканському уряду. Скільки спритності й терпіння довелося проявити духовенству, щоб досягти такого зближення? Власне, пласанське дворянство було в глибокій прострації, у своєрідній агонії: воно заховувало свою віру, але було мов приспане, вважало за краще нічого не робити, здаючись на божу ласку. Найохочіше воно протестувало мовчки, почувавши, мабуть, що боги вимерли і йому залишається тільки самому рушити за ними. Навіть у добу перевороту, катастрофи 1848 року, коли можна було ще сподіватися на повернення Бурбонів, шляхта лишалась пасивна й байдужа: на словах вона була ладна кинутися в огонь, а насправді тільки з жалем покидала затишок свого коминка. Духовенство безупинно боролось з цим духом безсилля та покірності. Воно боролось завзято. Коли пастор упадає в розпуку, він борюкається ще лютіше. Уся політика церкви полягає в тому, щоб ні на крок не збочувати з прямого шляху, хай там що, іноді відкладаючи здійснення своїх планів на кілька віків, але не втрачаючи жодної години, без упину сунутися далі. Отже, й у Пласані реакцію очолило духовенство. Дворянство було тут лише заслоною; духовенство ховалося за ним, керувало, підбадьорювало і навіть удмухувало в нього ніби живого духа. Коли нарешті пощастило домогтися від шляхти, щоб вона, подолавши свої забобони, з'єдналася з буржуазією, духовенство впевнилося в своїй перемозі. Грунт було добре підготовлено, і старе місто роялістів, місто тихомірних буржуа та полохливих крамарів, рано чи пізно мало пристати до "партії ладу". Розумна тактика духовенства прискорила цей перехід. Маючи за своїх прихильників власників нового міста, воно зуміло перетягти до себе й дрібних крамарів старого кварталу. Місто опинилось під владою реакції, репрезентованої людьми різних переконань. Годі собі уявити різномастішу компанію, мішанину озлоблених лібералів, легітимістів, орлеаністів, бонапартистів і клерикалів. Але тої миті розбіжності не мали ніякого значення. Важливе було одне: добити Республіку. А Республіка вже часувала. Зникала частка людної, якась тисяча робітників, не більше, з десяти тисяч мешканців Пласана, ще вклонялась перед деревом волі, посадженим на майдані Підпрефектури.

Навіть найпрозорливіші пласанські політики з проводу реакційним рухом не одразу вгадали наближення Імперії. Популярність принца Луї-Наполеона здавалась їм тимчасовим захопленням натовпу, що швидко опам'ятається. Сама особа принца мало захоплювала. Вони вважали його за нікчому, марного мрійника, нездатного накласти руку на Францію, а надто утриматися біля керма. Він був для них простим знаряддям, що стане на деякий час їм у пригоді, а потім його можна викинути, як тільки з'явиться справжній претендент. Проте збігло кілька місяців, й мудрі політики затурбувалися; тоді тільки вони усвідомили, що їх обдурено. Але їм не давали часу оговтатися. Стався державний переворот, і їм лишалося тільки вітати його. "Велику блудницю", Республіку, задушено. Хай би там що, а це був тріумф. Духовенство й дворяни примирилися з подіями, відклали на пізніший час здійснення своїх мрій і, помщаючись за ошукані сподівання, об'єдналися з бонапартистами, щоб розправитися з останніми

республіканцями.

Ці події і змінили долю Ругонів. Беручи участь у різних фазах кризи, вони зуміли піднятися на руїнах волі. Ці харцизи, що чигали в засідці, пограбували Республіку; як їй було задушено, вони взялися паювати здобич.

У перші ж дні по лютневих подіях Фелісіта, найпронозливіша в сім'ї, дочула, що вони нарешті стали на певний шлях. Вона почала увихатися коло чоловіка, настренчувати його, закликати діяти. Перший революційний галас налякав П'єра. Але коли жінка розтлумачила йому, що втрачати нема чого, а в поспільній веремії можна багато виграти, він швидко погодився з нею.

— Я не знаю, що саме тобі робити, — повторювала Фелісіта, — але, мені здається, щось треба робити. Чи не казав нам колись пан де Карнаван, що він розбагатіє, коли повернеться Анрі V і що цей король добре віддячить усім, хто за нього? Можливо, тут наше щастя. Має ж колись і нам пофортунити.

Маркіз де Карнаван, той самий дворянин, котрий, як вірити скандальній хроніці міста, був колись близький з матір'ю Фелісіти, вряди-годи провідував молоде подружжя. Злі язики стверджували, що пані Ругон скидалася на нього. Маркізові було тоді сімдесят п'ять років. Він був малого зросту, сухорлявий, рухливий, і Фелісіта, старіючись, справді почала скидатися на нього рисами й манерами. Оповідали, що маркіз витратився на жінок з останнього майна, що й так уже зменшив його батько за часів еміграції. Та він і не крився з своєю бідністю. Родич маркізів, граф де Валькерас, прихистив його в себе, і той жив у графа нахлібником, їв і пив при графському столі і спав у комірчині на горищі графського палацу.

"Дитино моя, — казав маркіз, плескаючи по щоці Фелісіту, — коли Анрі V поверне мені достатки, я зроблю тебе моєю спадкоємницею".

Фелісіті було за п'ятдесят, а він усе ще узивав її "дитиною". Саме це фамільярне поводження й постійні обіцянки спадщини примусили пані Ругон штовхнути чоловіка на шлях політики. Часто пан де Карнаван гірко нарікав на те, що йому несила їй допомогти. Звісно, він потурбується про неї як батько, коли обставини зміняться. П'єр, якому жінка натякнула на справжній стан речей, погодився діяти за вказівками маркіза.

Маркіз де Карнаван завдяки своєму особливому становищу з перших же днів Республіки став діяльним агентом реакції. Цей метушливий чоловічок, що його доля залежала від повернення законних престолонаступників, пильно працював для добра своєї партії. Тоді як багаті дворяни з кварталу св. Марка позасинали в німій розпуці, мабуть, побоюючись скомпрометувати себе й знову опинитися на вигнанні, маркіз появлявся всюди, агітував, збирав прихильників. Він був знаряддям у чиїхось невидимих руках. У Ругонів він тепер бував щодень. Йому потрібна була штаб-квартира. Його родич, пан де Валькерас, заборонив йому приводити додому однодумців, і тому маркіз обрав за місце зборів жовтий салон Фелісіти. Та ще й він знайшов у П'єрові вельми цінного помічника. Сам маркіз не міг вести агітацію за легітимістів межи дрібних крамарів та робітників старого кварталу: його засміяли б. Але П'єр провів з

ними ціле життя, розмовляв їхньою мовою, знав їхні потреби; він умів до них підійти й переконати їх. Незабаром без П'єра не могли обійтись. Не минуло й двох тижнів, як Ругони стали запеклішими роялістами, ніж сам король. А маркіз, побачивши П'єрову завзятість, сховався за його спиною. Та й з якої ж речі лізти людям на очі, коли є людина з широкими плечима, що радніша прийняти на себе всі помилки партії. І маркіз давав П'єрові грати ролю, хизуватися, бундючитися, брати владний тон, а сам задовольнявся тим, що стримував або підштовхував його, як до обставин. Колишній торгівець олією зробився швидко помітною особою. Вечорами, коли вони залишалися на самоті, Фелісіта казала чоловікові:

— Не бійся йти вперед, бо ми на доброму шляху. Коли так далі поведеться, ми розбагатіємо, то матимемо такий салон, як у митника, і почнемо влаштовувати вечірки.

Дім Ругонів став за осередок консерваторів; вони щовечора збиралися в жовтому салоні лише на те, щоб ганити Республіку. Було там три-чотири колишніх комерсанти, що тремтіли за свою ренту і всім єством прагнули "дужої та мудрої влади". За голову цього гуртка був Ісидор Грану, колишній торгівець мигдалем, член міської ради. Заяча губа, круглі очі, вигляд разом і задоволений і розкиданий, робили його подібним до ситого гусака, що травить їжу, з острахом озираючись на кухаря. Грану говорив мало, бо не знаходив потрібних слів, а слухав інших тільки тоді, коли знімали мову про те, що республіканці хочуть пограбувати багатіїв; тут він багрянів так, що здавалося, його от-от поб'є грець, і мурмотів глухі прокляття, усе приказуючи: "Дармоїди, вбивці, злодії, шахраї!" Але, правда, не всі відвідувачі жовтого салону були такими, як цей ситий гусак. Один багатий дідич Рудьє, котрий мав грубеньке обличчя і влєсливі манери, цілими годинами розводився з пристрастю орлеаніста, чиї розрахунки пропали після упадку Луї-Філіппа. Рудьє, колись паризький панчішник і доставник імператорського двору, влаштував сина на державну службу, сподіваючись, що за Орлеанів можна буде виклопотати йому вищу посаду. Революція вбила ці надії, і Рудьє з розпуки кинувся в реакцію. Завдяки своїм достаткам, колишнім діловим зносинам з Тюїльрі, що їм він намагався надати характеру приятельських зв'язків, а також престижу, що оточує в провінції людей, які, здобувши собі грошей в Парижі, приїжджають у глушину на спочив, Рудьє мав неабияку вагу. Деякі люди слухали його, ніби оракула.

Але всіх перевищив у жовтому салоні, без сумніву, майор Сікардо, Арістідів тесть. Цей вояк з геркулесовою постаттю, з червоно-цеглястим лицем, поораним близнами і всіяним жмутами сивого волосу, вславився в великій армії своєю тупоголовістю. У лютневі дні його обурювала тільки вулична бійка; він, не вмовкаючи цілими годинами, правив на цю тему, кажучи, що воювати — сором, і з гордощами пригадував славне царювання Наполеоново.

У Ругонів можна було також побачити Вюїє, непевну людину з липкими руками. Він мав книгарню і постачав образки святих та чотки усім міським святенникам; він був щирий католик і тому мав велику клієнтуру серед численних монастирів та парафій. Йому спала щаслива думка поєднати торгівлю з виданням газети. "Пласанський вісник" виходив двічі на тиждень і був присвячений виключно інтересам

духовенства. Газета коштувала Вюїє щорічно тисячу франків, але зате робила з нього оборонця церкви й допомагала йому збувати церковний лежальний крам. Цей малограмотний невіглас сам писав статті для свого часопису, причім сумирність та жовч заступали йому талант. Коли маркіз взявся до своєї кампанії, він одразу втямив, яку користь матиме з цієї великопісної фізіономії паламаря, з цього нездарного і продажного пера. Починаючи з лютого, в "Пласанському вісникові" стало менше помилок: його переглядав маркіз.

Можна собі уявити, який чудний вигляд мав вечорами жовтий салон Ругонів. Люди найпротилежніших думок спобігалися тут і хором лаяли Республіку. Їх зближувала ненависть. Проте маркіз, що не пропускав жодних зборів, своєю присутністю втихомирював суперечки, що знімалися іноді поміж майором та іншими гостями вітальні. Цих полупанів у глибині душі лестило ручкання, що ним маркіз сподобляв їх при зустрічі й прощанні. Тільки Рудьє, як вільнодум з вулиці Сент-Оноре, казав, що маркіз не має шеляга за душею і чхати йому на маркіза. Але в маркіза не сходила з обличчя ввічлива усмішка світської людини; приятелюючи з цими обивателями, він не дозволяв собі жодної презирливої гримаси, що від неї не утримались би інші мешканці кварталу св. Марка. Життя нахлібника навчило маркіза звичайності. Він був душею цього гуртка. Він керував ним іменем незнайомих осіб, ніколи не розкриваючи їхнього інкогніто. "Вони воліють" або "вони не заперечують", — заявляв він. Ці невидимі боги, що з якоїсь небесної високості піклуються про долю пласанців, особисто не втручаючись у громадські справи, були, мабуть, якісь значні духовні особи, політичні тузи цього краю. І коли маркіз казав оте таємниче "вони", це слово будило в присутніх поштивий трепет. А Вюїє всім своїм побожним виглядом показував, що знає, про кого йдеться.

Найщасливішою з усіх була Фелісіта. Нарешті її салон почали відвідувати. Їй тільки трохи було соромно за старі меблі, оббиті жовтим оксамитом. Але вона втішалася, мріючи, що купить собі багату обставу, коли переможе правда. Ругони кінець кінцем повірили в монархію. Фелісіта якось навіть казала, як не було Рудьє, що коли вони й не придбали достатків із своєї торгівлі олією, так у тому були винна липнева монархія. Отож їхні злидні набували політичного відтінку. Фелісіта для всіх знаходила ласкаве слово, навіть для Грану, і щовечора вишукувала новий спосіб розбуркати його перед відходом гостей.

Її салон, це кубло консерваторів, що належали до всіляких партій, з кожним днем набував усе більшого впливу. Завдяки такому розмаїттю переконань, а головне завдяки таємничому впливу духовенства, гурток зробився осередком реакції, що панував над усім Пласаном. Тактика маркіза, який сам усе ще залишався в затінку, полягала в тому, щоб висувати Ругона як голову цієї групи. Збиралися в Ругона, і цього було досить для недалекоглядної більшості, щоб проголосити його вождем і звернути на нього загальну увагу. П'єрові приписували почин у всій цій справі, його вважали за головного поборника цього руху, що поволі навертав до консервативної партії тих, хто ще вчора був запеклим республіканцем. Буває, такі складаються обставини, що їх

використовують лише люди, чимось заплямовані. Вони наживаються там, де люди зі становищем і більшим впливом побоялися б важити своїм іменем. Рудьє, Грану та багато інших заможних і поважних людей, здавалося, мали в тисячу разів більше, ніж П'єр, права стати за активних вождів консерваторів. Але жоден з них не погодився б зробити свій салон політичним осередком: їх переконання так далеко не сягали, щоб одверто компрометувати себе. Власне, це були лише горлани, провінційні пліткарі, завжди ладні побазікати з сусідою про Республіку, а надто коли відповідальність падала на сусіду. Гра була надто небезпечна, а з усієї пласанської буржуазії ладні йти на ризик були тільки Ругони, озлоблені, незадоволені, здатні на все.

У квітні 1849 року з Парижа раптом приїхав Ежен і прожив у батька два тижні. Ніхто ніколи добре не знав мети цього приїзду, й гадали тільки, що Ежен прибув до рідного міста, щоб позондувати ґрунт, узнати, чи може він з поспіхом виставити свою кандидатуру в члени Законодавчих зборів, що незабаром мали заступити Установчі. Ежен був надто обачний, щоб робити щось безоглядно. Очевидячки громадська думка здалася йому мало прихильною, бо він утримувався від усяких виступів. А втім, у Пласані й не знали, ким він став і що робив у Парижі. В місті знайшли, що він схуд і став не такий сонний. Ним зацікавились, пробували випитати в нього що-небудь, але він удавав, ніби нічого не знає, викликав на одвертість інших, а сам мовчав. Люди проникливіші втямили б, що за байдужою його зверхністю ховається гострий інтерес до політичних настроїв у місті. Либонь, він знайомився з обстановою, і, певне, не так для себе, як для якоїсь партії.

Незважаючи на те, що Ежен кинув усі особисті сподіванки, він пробув у Пласані до кінця місяця, вчащаючи до жовтого салону. З першим дзвінком він примощувався коло віконної ніші; якомога далі від лампи. Так він просиджував цілий вечір, підперши підборіддя правою рукою й поважно слухаючи. Він залишався незворушний при найразючіших дурницях. На все він схвально кивав головою, навіть на харамаркання Грану. Коли питалися його думки, він ввічливо приставав до більшості. Ніщо не дратувало його — ні пуста бридня маркіза, що казав про Бурбонів так, ніби все ще був 1815 рік, ні просторікування буржуа Рудьє, що розчулювався, згадуючи, скільки пар шкарпеток він продав королю-громадянинові. Навпаки, серед цього вавілонського стовпотворіння Ежен, очевидно, почувався, як риба в воді. Часом, коли всі ці блазні люто накидалися на Республіку, в його очах мелькала посмішка, але губи не всміхалися. Його манера слухати бесідника, його незмінна люб'язність стягли йому загальну прихильність. Його вважали за недалекого, але за добродушного. Отже, коли якийсь торгівець олією й мигдалем не міг серед галасу повідати про те, як він би втихомирив Францію, аби його влада, він підсідав до Ежена і йому в вуха кричав про свої чудові плани. А Ежен хитав головою, ніби зачарований тими величними ідеями. Лише Вюїє кидав на нього косяки. Цей книгар — покруч паламаря з журналістом — був не такий балакучий і спостережливіший за інших. Він помітив, що правозаступник розмовляв іноді по кутках з майором Сікардо, і поклав собі в думці підстерегти їх, але ніколи не міг підслухати жодного слова. З його наближенням Ежен поглядом зупиняв

майора. З того часу Сікардо почав говорити про Наполеона з таємничим усміхом.

За два дні до від'їзду в Париж Ежен зустрів на проспекті Совер свого брата Арістіда, і той вчепився за нього з упертістю людини, яка шукає поради. Арістід попав у скруту. Коли проголосили Республіку, він виявив палку відданість новій владі. Його розум, вигострений дворічним перебуванням у Парижі, прозирав далі, ніж зашкарублі мозки пласанців; Арістід угадав безсилля легітимістів та орлеаністів, але ще не з'ясував собі, хто, той третій шахрай, котрому судилося пограбувати Республіку. На всякий випадок він приєднався до тих, що взяли гору. Тому Арістід розірвав усякі відносини з батьком, обзиваючи його прилюдно божевільним старим дурнем, що його ошукали дворяни.

— А все ж таки моя мати жінка розумна, — докидав він. — Ніколи я не гадав, що вона штовхне чоловіка до партії, приреченої на провал. Кінець кінцем вони залишаться без шеляга. Хіба жінки тямлять щось у політиці!

Сам Арістід збирався продати себе якнайдорожче. І з того часу його постійною турботою було знайти, куди віє вітер, і стати на бік тих, що, перемігши, змогли б щедро віддячити йому. На його нещастя, він ішов ніби помацки, загублений в провінційній глушині, як у лісі, без компаса, без усяких вказівок. Чекаючи, поки самі події виведуть його на правдивий шлях, Арістід і далі вдавав з себе завзятого республіканця, дотримуючись лінії, взятої з першого дня. Завдяки цьому, він залишався і в підпрефектурі, і йому навіть підвищено платню. Але скоро і його почала непокоїти жага відігравати якусь роль; тому він переконав одного книгаря, конкурента Вюїє, видавати демократичний часопис і в ньому зробився одним з найзавзятіших редакторів. "Незалежний", підбурюваний Арістідом, розпочав запеклу боротьбу з реакціонерами. Але події завели Арістіда мимо його волі далі, ніж він хотів. Йому доводилося писати такі запальні статті, що його самого кидало в піт, коли він їх перечитував. У Пласані справила велике враження газетна кампанія, що її повів син проти тих осіб, що відвідували щовечора славетний жовтий салон батька. Багатство таких людей, як Рудьє та Грану, доводили Арістіда до розпуки, і він згубив усяку обачливість. Підштовхнутий заздрощами і озлобленням зголоднілої людини, він зробив уже собі з буржуазії непримиримого ворога; але приїзд Ежена і його поводження в Пласані занепокоїли Арістіда. Він вважав брата за дуже тонкого політика. На його думку, цей сонний гладун спав тільки одним оком, як кішка перед мишачою ніркою. А ось, виявляється, Ежен просиджував цілі вечори в жовтому салоні, підслуховуючи всі дурниці, що їх без жалю висміював він, Арістід. Дізнавшись з міських пересудів, що брат ручкається з Грану і йому стискує руку маркіз, Арістід спитав себе з турботою: в що ж вірити? Чи ж він грубо помилявся досі? Невже легітимісти та орлеаністи мають деякі шанси на поспіх? Ця думка вжахнула його. Він загубив спокій і, як це часто трапляється, ще лютіше кинувся на консерваторів, щоб помститися за своє осліплення.

За день до зустрічі з Еженом на проспекті Совер Арістід умістив у "Незалежному" громову статтю про підступи духовенства у відповідь на замітку Вюїє, який

обвинувачував республіканців у тому, що вони наміряються зруйнувати храми. Цього Вюїє Арістід ненавидів найбільше. Не минало й тижня, щоб два журналісти не обмінялися найгрубішими лайками. У провінції, де все ще квітне напушистий стиль, полемісти вбирають у пишні вислови найбазарнішу лайку. Арістід уживав свого супротивника "братом Юдою", або "прислужником святого Антонія", а Вюїє ввічливо відповідав республіканцеві, величаючи його "чудищем, яке впивалося кров'ю", що йому "постачала мерзотна гільйотина".

Щоб випитати що-небудь у брата, не наслідуючись одверто виявити свою турботу, Арістід спитав Ежена:

— Ти читав мою вчорашню статтю? Що ти гадаєш про неї?

— Дурний ти, мій брате, — відповів йому Ежен, злегка знизуючи плечима.

— Тоді ти, — скрикнув журналіст, пополотнівши, — віддаєш перевагу Вюїє, ти віриш у те, що він візьме гору!

— Я? Вірю в Вюїє?.. — Ежен, певне, хотів сказати: "Вюїє, такий же дурний, як і ти", але, помітивши гримасу на обличчі свого брата, передумав і спокійно зауважив: — У Вюїє є дещо гарного.

Залишивши брата, Арістід відчув у собі ще більше збентеження, ніж раніш. Ежен, мабуть, глузував, з нього, бо справді важко було собі уявити особу бруднішу за Вюїє. Тому він дав собі слово бути наперед розсудливішим і нічим не зв'язувати себе і щоб мати цілковиту змогу перейти, коли доведеться допомогти якійсь іншій партії задушити Республіку.

Ранком перед від'їздом, за одну годину як сісти в диліжанс, Ежен замкнувся з батьком в опочивальні і мав з ним довгу розмову. Фелісіта ж, залишаючись у вітальні, даремно намагалася підслухати. Чоловіки розмовляли так тихо, ніби боялися, що хто-небудь знадвору почує хоч одне слово. Коли вони зрештою вийшли з кімнати, обоє здавалися дуже збудженими. Поцілувавши свого батька й матір, Ежен, що завжди розмовляв так мляво, несподівано сказав жвавим схвильованим голосом:

— Чи ви добре зрозуміли мене, батьку? Ось де буде наш достаток. Треба напружити всі сили для цього. Покладіться на мене.

— Я виконуватиму всі твої поради, — відповів Ругон. — Не забувай тільки того, що я просив у тебе як нагороду за мої зусилля.

— Коли ми матимемо поспіх, ваші бажання буде задоволено, присягаюсь вам. А втім, я напишу вам, я даватиму вам вказівки в залежності від перебігу подій. Не треба тільки ні паніки, ні надмірного запалу. Слухайте мене безоглядно.

— У чому ви там ще змовилися? — спитала з цікавістю Фелісіта.

— Люба моя мамо, — відповів з усмішкою Ежен. — Ви надто сумнівалися в мені, щоб я міг тепер довірити вам свої надії, та поки що вони і вельми туманні. Треба вірити мені, щоб ви могли мене зрозуміти. А втім, батько розповість вам усе в свій час.

Бачачи, що Фелісіту образили його слова, Ежен знову обняв її й сказав тихенько:

— Я все ж таки вдався в вас, хоча ви мене й не визнаєте. Зараз надто розумна людина може ще й пошкодити. Але як настане рішуча хвиля, ви візьмете справу в свої

руки.

Ежен вийшов, потім прочинив двері й сказав владним тоном:

— Особливо не довіряйте Арістидові: це базікало попсоє все; я його досить вивчив і певний, що він завше зможе вийти сухим з води. Не жалкуйте за ним, бо коли ми матимемо гроші, він зуміє видурити в нас і свою пайку.

Коли Ежен од'їхав, Фелісіта пробувала випитати таємницю, що від неї ховали. Вона надто добре знала чоловіка, щоб спитати його відверто; він одповів би з гнівом, що ця справа їй не обходить. Але, незважаючи на всі свої тонкі підходи, вона не взнала нічогосінько. Під цей небезпечний час, коли треба було надзвичайної обачності, Ежен вибрав собі доброго повірника. А П'єрові лестило це довір'я його сина, і він напустив на себе ще більшу непроникність і непохитність, що зробила з нього ніби важку, показну брилу. Фелісіта зрозуміла, що їй не пощастить щось дізнатися, і перестала кружляти коло нього. Її мучила одна тільки річ, може, найцікавіша з усіх. Чоловік і син казали про якусь нагороду, що її вимовив собі П'єр. Яка ж була ця нагорода? Для Фелісіти, геть байдужої до політики, весь інтерес полягав саме в цьому. Вона знала, що чоловік дешево себе не продасть, й тому палала від нетерплячки взнати, за яку ціну його куплено. Одного вечора, лежачи в постелі і бачачи, що П'єр у доброму настрої, вона завела розмову про те, як їй обридли їхні злидні.

— Коли ж скінчатся вони? — казала вона. — Відколи ці пани ходять до нас, ми ще більше злидніємо, витрачаючи гроші на дрова та на олію. А хто нам заплатить? Мабуть, ніхто.

Її чоловік попав-таки до пастки. Він усміхнувся поблажливо й сказав:

— Терпіння. — Потім додав, лукаво поглядаючи в вічі жінці: — Хочеш бути жінкою митника?

Від радощів гаряча кров прилила до обличчя Фелісіти, вона почервоніла, сіла на ліжку й, плещучи, як мала дитина, в свої старечі долоні, промурмотіла:

— Це правда? Тут, у Пласані?

П'єр, не мовлячи нічого, хитнув головою. Його тішило дивування дружини, що зайнялася від захоплення.

— Але для цього треба буде внести великий заклад, — сказала вона. — Я чула, що нашому сусіді, панові Перотові, довелося внести до скарбниці вісімдесят тисяч франків.

— Е, — сказав колишній торгівець олією, — мене це не торкається. Ежен узяв на себе полагодити все. Він дістане мені заклад у якого-небудь паризького банкіра... Сама розумієш, я вибрав собі місце найвигідніше. Ежен спершу не згоджувався, почав казати, що для такої посади треба мати статки, що звичайно вибирають людей зі становищем. Але я правив своєї, і він поступився. Для митника не треба знати ні греки, ні латини. Як і пан Перот, я візьму собі помічника, що вестиме мої справи.

Фелісіта слухала його, мов зачарована.

— Я добре розумію, — провадив він, — що турбує нашого любого сина. Нас не люблять тут. Всі знають, що ми злидні; почнуться балачки. То й що ж? Ще не таке буває під час кризи. Ежен хотів був, щоб мене призначили в інше місце, але я

відмовився, бо я хочу залишитися в Пласані.

— Так, так, треба залишитися, — жваво відповіла стара жінка. — Тут ми страждали, тут і треба нам узяти гору. О, я їм покажу всім цим поважним паніям на Майлі, що поглядають з презирством на мою вовняну сукню. А я й не мріяла про митника, мені здавалося, що ти хочеш стати за мера.

— За мера, оце знайшла посадо... Та вона ж не дає коштів... Ежен теж казав мені про мерію. Але я йому відповів: "Я згоден, коли ти даси мені п'ятнадцять тисяч прибутку".

В їхній розмові великі цифри так і злітали, мов ракети, і це викликало в Фелісіті захват. Вона не могла всидіти на місці, ніби всередині щось їй свербіло. Кінець кінцем, угамувавшись і прибравши покірного вигляду, вона сказала чоловікові:

— Ану-бо порахуємо, скільки ти придбаєш.

— Тверда платня, коли не помиляюсь, три тисячі франків, — відповів П'єр.

— Три тисячі франків! — тішилася Фелісіта.

— Потім відсотки з прибутків. У Пласані це може дати тисяч дванадцять.

— Отже, всього п'ятнадцять тисяч.

— Так, біля п'ятнадцяти тисяч. Перот стільки й заробляє. Але це не все. Він займається також банківськими операціями. Це дозволено. Мабуть, коли мені пощастить, і я наважусь.

— Ну, скажімо, всього двадцять тисяч... Двадцять тисяч франків прибутку! — повторила Фелісіта, приголомшена цією цифрою.

— Доведеться вернути аванс, — помітив П'єр.

— Та це дурниці, — зауважила Фелісіта, — все одно ми будемо заможніші за багатьох із цих панів. — Ну, а маркіз та інші? Тобі, либонь, доведеться поділитися з ними нашим пирогом?

— Ні, ні, все дістанеться тільки нам.

Фелісіта розпитувала далі, але П'єр подумав, що вона хоче випитати в нього тайну, і похмурився.

— Годі балакати, — сказав він раптом. — Вже пізно. Ану-бо спати. Нема чого заздальгидь рахувати, а то ще наврочимо. Я ще ж не дістав посади. Але, головна річ, нікому нічого не кажи.

Погасили лампу, але Фелісіта не могла спати: стуливши очі, вона все ж таки думкою багатіла. Двадцять тисяч франків кружляли перед нею в темряві, витанцьовуючи чортів танець. їй мріялось, що вона живе в новому місті, в чудовому будинку, має такі розкоші, як пан Перот, улаштовує вечірки, засліплює своїм багатством ціле місто. Але найбільше лоскотала її чванливість чудова посада, що чекає чоловіка. Він виплачуватиме ренту Грану, Рудьє і всім цим буржуа, що сьогодні приходять до неї, як до кав'ярні, погомоніти та дізнатися про останні новини. Вона добре помічала, як розв'язно ці пани поводяться в її салоні, і ненавиділа їх за це. Навіть маркіз з його іронічною ввічливістю подобався їй тепер куди менше. Бути єдиними переможцями, забрати собі все, весь пиріг, за її висловом, — от помста, що її вона

леліяла. Коли всі ці грубіяни почнуть запобігати перед паном митником Ругоном, ось тоді прийде її черга зневажати їх. Усю ніч у голові їй мерехтіли ці мрії. Вранці вона повідчиняла віконниці і передовсім несамохіть поглянула на вікна пана Перота; вона всміхнулася, побачивши широкі шовкові завіски за шибамі. Фелісітині надії, діставши інший напрям, стали ще впертіші. Як і всім жінкам, їй дуже була до вподоби деяка таємничість; захована мета, до якої прямував її чоловік, давала їй більше завзяття, ніж легітимістичні каверзи пана де Карнавана. Тому вона без усякого жалю кинула розрахунки, засновані на маркізовому поспіху, тепер, коли П'єр намірявся мати всі вигоди для самого себе. Проте вона зберігала чудову обачливість і стриманість.

Але її мучила й далі цікавість; вона вивчала найдрібніші П'єрові жести, намагаючись зрозуміти їхній таємний сенс. А що, як він пішов хибним шляхом? Що, коли Ежен тягне його до якоїсь пастки і їх чекає голод і чорні злидні? Проте вона не губила віри. Ежен розважав так авторитетно, що кінець кінцем вона повірила в нього. Тут знову діяв чар невідомого. П'єр з таємничим виглядом говорив про високих осіб, що їх одвідував син у Парижі. Але коли Фелісіта не знала, чим живе Ежен у Парижі, то вона не могла закривати очі на безрозсудливі Арістидові вчинки в Пласані. Навіть у її салоні відвідувачі не соромилися говорити з найсуворішим осудом про журналіста-демократа. Грану крізь зуби уживав його розбійником, а Рудьє два-три рази на тиждень повторював Фелісіті:

— Син ваш пише неможливі речі. Вчора ще він з огидним цинізмом накинувся на нашого приятеля Вьює.

І весь салон повторював хором те. Майор Сікардо казав, що він поб'є зятя. П'єр рішуче відрікався сина. А бідна мати схилила голову, глутаючи сльози. Іноді її поймало обурення, їй хотілося гукнути Рудьє в лице, що попри все її люба дитина в сто крат краща, ніж він та й усі вони разом узяті. Але вона відчувала себе зв'язаною, вона боялася похитнути становище, здобуте з такими труднощами. Бачачи, як усе місто проти Арістіда, вона з розпачем гадала, що нещасний губить себе. Двічі вона розмовляла потайки з сином, закликаючи його перейти до них, не дратувати більше жовтого салону. Арістід відповів їй, що вона ніяк не розуміється на цих справах і зробила велику помилку, примусивши чоловіка прислужувати маркізові. Фелісіті довелось поступитися, але вона твердо постановила, що коли Ежен матиме поспіх, вона примусить його поділитися з бідним хлопцем, що все ж таки залишився її улюбленцем. Після від'їзду старшого сина П'єр Ругон стояв і далі в центрі реакції. Здавалося, нічого не змінилося в переконаннях славетного жовтого салону. Щовечора ті ж люди славословили монархію й господар вихваляв їх і підтримував з тим же завзяттям. Ежен поїхав з Пласана першого травня.

Через кілька днів жовтий салон радісно захвилювався. Обговорювалося листа президента Республіки до генерала Удіно про Римський похід. Цей лист уважали за доказ блискучої перемоги, що її пощастило здобути завдяки непохитності партії реакціонерів. З 1848 року палати обговорювали римське питання: потрібний був Бонапарт, щоб задушити Республіку, яка тільки народжувалася, з поміччю інтервенції,

а цього ніколи б не допустила вільна Франція. Маркіз оповістив, що годі краще працювати на користь легітимістів. Вюїє вибухнув чудовою статтею. По-спільний захват досяг апогею через місяць, коли майор Сікардо, прийшовши увечері до Ругонів, оповістив увесь гурт, що французька армія вже б'ється під мурами Рима. Серед радісного крику він багатозначно стиснув руку Перові. Потім, сівши, почав вихваляти президента Республіки, що єдиний тільки, казав він, міг урятувати Францію від анархії.

— То хай рятує її якнайшвидше, — перебив його мову маркіз, — і хай він далі виконає і свій обов'язок: верне владу законному монархові.

П'єр, здавалося, щиро схвалив таку гарну відповідь. Довівши свою глибоку відданість роялізму, він все ж таки насмілювався помітити, що в даному випадкові всі його симпатії на боці принца Луї-Бонапарта. Між ним і майором відбулася розмова, причім обидва вихваляли добрі наміри президента; склалося враження, що ці фрази заготовлено й заздалегідь вивчено. Вперше до жовтого салону просмикнувся одверто бонапартизм. Правда, уже після грудневих виборів про того принца говорили уже м'якше. Йому давали перевагу перед Кавеньяком, і вся реакційна кліка вотувала за нього. А все ж на принца дивилися швидше як на спільника, ніж як на друга; і цьому спільникові не йняли віри, йому вже закидали, ніби він хоче загортати жар чужими руками. Проте цього вечора, завдяки римській кампанії, збори прихильно поставилися до вихвалень майора і П'єра.

Група Грану і Рудьє починала вже вимагати, щоб президент розстріляв усіх цих злочинців — республіканців. Маркіз, спершись на коминак, пильно роздивлявся злинялий візерунок на килимі. Коли він зрештою підвів голову, П'єр, що крадькома стежив за дією своїх слів, раптом замовк. Пан де Карнаван осміхнувся і лукаво поглянув на Фелісіту. Цю швидку гру не помітили присутні буржуа. Тільки Вюїє мовив уїдливо:

— Я вважав би за краще бачити вашого Бонапарта в Лондоні, ніж у Парижі. Тоді наша справа посунулася б швидше.

Колишній торгівець олією злегка зблід, боячись, що трохи переборщив.

— Я не дуже одстоюю "мого" Бонапарта, — сказав він твердо, — ви знаєте, куди б я заслав його, аби влада була в моїх руках; я тільки стверджую, що Римська експедиція — дуже гарна річ.

Фелісіта з цікавим здивованням придивлялася до цієї сцени. Вона нічого не сказала потім чоловікові, але цей випадок дав поштовх її таємному передугадуванню. Маркізова усмішка, значення якої вона ще не розуміла, викликала в ній багато думок.

Від цього дня Ругон час у час, коли випадала нагода, вставляв хоч слово на користь президента Республіки. В такі вечори майор Сікардо послужливо подавав йому репліки. Проте в жовтому салоні все ще панували клерикальні настрої. Гурток реакціонерів почав набувати в місті певного впливу, особливо наступного року, коли реакційний рух охопив Париж. Ціла низка антиліберальних заходів, що їх названо "Римською експедицією всередині країни", остаточно забезпечила перемогу Ругонів у Пласані. Останні ентузіасти з буржуазії, бачивши, що Республіка конає, поспішали

приєднатися до консерваторів. Ругонів час настав. Нове місто майже влаштувало їм овацію того дня, коли на майдані Підпрефектури порубано було дерево Волі. Це дерево — молода тополя, пересажене з берегів Віорни — поволі всихало, на великий жаль робітників-республіканців, котрі щонеділі приходили дивитися, як швидко воно в'яне, і не могли зрозуміти причини його хвороби. Кінець кінцем один шаповалів учень заявив, що вочевидь бачив, як з дому Ругонів вийшла якась жінка і виливала під дерево цілий цебер отруєної води. З того часу пішла чутка, що Фелісіта встає ночами й поливає тополю купервасом. Коли дерево всохло, міська рада оповістила, що його потрібно зрубати, що цього вимагає гідність Республіки. Але оскільки боялися незадоволення робітників, то призначили для цього пізню вечірню годину.

Консерватори, рантє нового міста, дізнавшись про таку врочистість, зібралися всі на майдан Підпрефектури подивитись, як падає дерево Волі. Все товариство жовтого салону розсілося біля вікон. Коли пролунав глухий тріск і тополя впала в темряві на весь зріст, як повалений на смерть герой, Фелісіта вважала за потрібне помахати білою хусткою. В натовпі почулись оплески, глядачі теж почали махати хустками, гурт людей підійшов аж до вікон, гукаючи:

— Ми поховаємо її, ми її поховаємо!

Очевидячки, вони мали на увазі Республіку. З Фелісітою від хвилювання трохи не зробилася істерика. Для жовтого салону був то знаменний вечір. А проте маркіз поглядав і далі на Фелісіту з тією самою таємничою посмішкою. Цей дідусь був надто розумний, щоб не зрозуміти, куди йде Франція. Один з перших він учув Імперію. Згодом, коли Законодавчі збори марно витратили сили на нікчемні суперечки, коли навіть орлеаністи й легітимісти примирилися з думкою про державний переворот, маркіз сказав собі: справу остаточно програно. Але розумів усе тільки він один. Правда, Вюїє відчував — рух за Анрі V, що підтримувала його газета, стає вкрай непопулярний, проте це його не бентежило; він був слухняною креатурою духовенства, і вся його політика в тому й полягала, щоб збути якнайбільше чоток та образків. Щодо Рудьє і Грану, то вони йшли, мов сліпі; а втім, не відомо, чи мали вони хоч якісь переконання: їм хотілося тільки смачно їсти та спокійно спати; ось цим і обмежувались їхні політичні намагання. Один маркіз, облишивши всі свої надії, проте ходив і далі до Ругонів. Ці відвідини тішили його. Зіткнення амбіцій, прояв обивательської тупості — все це ставало для нього за веселе видовисько. На думку про те, що він залишиться сам у кімнаті, даній йому із ласки від графа де Валькераса, він аж здригався. З лихою втіхою він ховав од усіх певність, що час Бурбонів ще не приспів. Він удавав із себе такого ж сліпого, як і всі, працював, як і раніш, на користь легітимістів, завжди готовий прислужитися духовенству та дворянству. З першого ж дня він розкусив нову П'єрову тактику, але вважав і Фелісіту за його спільницю.

Раз увечері маркіз прийшов перший до салону і застав там саму тільки стару пані Ругон.

— Ну що, дитино, — спитав він із своєю звичайною ласкавою фамільярністю, — як воно ведеться? Чому тільки, до бісового батька, ти тайшся від мене?

— Я не таюся, — відповіла здивована Фелісіта.

— Гляньте-бо, вона ще хоче обдурити такого старого лиса, як я. Моя мила дитинко, будь одвертою зі мною, як із другом. Я радніший всім допомагати вам потайки. Ну-бо, будь щира.

Фелісіті блискавкою майнула думка. Критися їй не було з чим, а якщо вміло мовчатиме, вона, мабуть, довідається про все.

— Ти всміхаєшся, — знову почав де Карнаван. — Це вже початок признання. Я так і знав, що ти ховаєшся за чоловіковою спиною. П'єр надто незграбний — він сам зразу не додумався б до такої доброї зради, яку ви готуєте. Правда, я бажаю від усього серця, щоб Бонапарт дав вам те, чого я попросив би для вас у Бурбонів.

Ця проста фраза ствердила сумніви, що вже деякий час ворушилися в старій жінці.

— А принц Луї має всі шанси на поспіх, чи не так? — жваво спитала вона.

— Адже ж ти не зрадиш мене, коли я скажу тобі, що і сам так думаю? — зауважив усміхаючись маркіз. — Свою справу я вважаю безнадійною. Я старий і вже своє відспівав; коли я що й робив, то лише для тебе. Раз ти без мене знайшла добрий шлях, я тішитимуся думкою, що ти вигадала на моїй поразці. Головне: не таїся від мене. Іди до мене за порадою, коли щось тобі стане на перешкоді.

І він додав з скептичною усмішкою дворянина, що пустився берега:

— Сто чортів, я ж теж можу вчинити маленьку зраду!

Тієї хвили до салону ввійшла вся кліка колишніх торговців олією та мигдалем.

— А, любі реакціонери! — сказав тихенько де Карнаван. — Бачиш, дитинко, найбільша вмілість у політиці — це мати добрі очі там, де інші не бачать нічого. У цій грі у тебе всі добрі карти.

Другого дня Фелісіта, під'юджена цією розмовою, забажала в усьому впевнитися. Був початок 1851 року. Вже понад півтора року Ругон регулярно що два тижні одержував листи від Ежена. Він читав ці листи, замкнувшись в опочивальні, а потім зберігав їх у старому столі до писання, що ключі од нього старанно ховав у кишеню своєї камізельки. Коли жінка розпитувала в нього, він тільки відповідав: "Ежен пише, що здоровий". Фелісіта давно мріяла дістатися до тих листів. Отже, другого після розмови з маркізом дня, ранком, коли П'єр ще спав, вона обережно встала, знайшла в камізельці чоловіковій ключ од столу і замінила його ключем од комоди, таким самим завбільшки. Як тільки чоловік пішов з дому, вона в свою чергу зачинилася в опочивальні, витягла з шухляди листи й почала читати їх, аж палаючи вся від цікавості...

Де Карнаван не помилився, справдилися й її власні підозри. У шухляді було сорок листів, і по них Фелісіта могла простежити всі етапи широкого бонапартистського руху, що мав привести до Імперії. Листи були ніби за короткий щоденник, що в них Ежен викладав факти один по одному, висловлював свої надії, оперті на тих фактах, і давав поради. Ежен був переконаний. Він казав про Луї-Бонапарта як про необхідну, долею послану людину, що сама тільки могла врятувати батьківщину. В Бонапарта вірив він ще до повернення того до Франції, коли бонапартизм здавався ще кумедною химерою.

Фелісіта зрозуміла, що син її ще з 1848 року був за таємного агента, та ще й дуже діяльного. Він не з'ясовував, яке становище посідає в Парижі, але було очевидно, що він працював на користь Імперії за наказами певних осіб, про яких відгукувався з якоюсь фамільярністю. В кожному листі говорилося, що діло йде і що можна сподіватися на близьку розв'язку. Майже всі листи закінчувалися викладенням лінії поведінки, що її треба було триматися Ругонові в Пласані. Тепер Фелісіта зрозуміла деякі слова і вчинки свого чоловіка, що їхньої користі вона раніш не бачила. П'єр корився своєму синові, сліпо виконуючи його накази.

Коли стара жінка дочитала останнього листа, вона вже пройнялася Переконаністю сина. Увесь задум Ежена став їй ясний. Він сподівався серед заколоту зробити політичну кар'єру й розплатитися з батьками за свою науку, кинувши їм кусень з пайованої здобичі. Хай тільки батько допоможе йому, хай буде корисний для справи, і Ежен легко виклопоче призначення П'єра Ругона за митника. Як відмовити тому, хто власноруч виконував найсекретніші доручення? Листи Ежена остерігали Ругона й допомогли йому уникнути багатьох дурниць. За цю послугу Фелісіта була йому дуже вдячна. Вона знову перечитала деякі місця, де Ежен досить темно говорив про остаточну катастрофу. Ця катастрофа, що її значення і розміри годі було їй уявити, здавалася Фелісіті ніби кінцем світу: бог поставить вибраних праворуч, а засуджених ліворуч і її візьме до праведних. Другої ночі їй пощастило покласти ключа знову до кишені жилета; вона намірялася тим самим способом знайомитися з кожним новим листом. Вона вирішила вдавати, ніби нічого не знає. Ця тактика виявилась чудова. Віднині Фелісіта могла допомагати чоловікові, і тим успішніше, що робила це ніби ненароком. П'єрові здавалося, мовби він працює один, але часто-густо жінка звертала розмову на бажаний напрямок і вербувала спільників для рішучого менту. Їй завдавала муки недовіра Ежена. Їй так хотілося мати змогу сказати йому після перемоги: "Я все знала і замість того, щоб стати на перешкоді, сприяла вашому успіхові". Ніколи ще жоден змовник не працював з меншим галасом і з більшим путтям. Маркіз, якому Фелісіта звіряла свої таємниці, був у захваті.

Але Фелісіта й далі турбувалася за долю свого любого Арістіда. Відколи вона увірувала в свого старшого сина, несамовиті статті "Незалежного" все більше лякали її. Вона палко прагнула повернути нещасного республіканця в свою віру, але не знала, як це зробити обережніше. Вона помітила, як Ежен настирливо застерігав її проти Арістіда. Вона розповіла про це де Карнаванові, котрий цілком погодився з Еженом.

— Моя дитинко, — казав він, — у політиці треба бути егоїстом. Коли ви переконаєте свого сина й "Незалежний" почне захищати бонапартизм, то ви страшенно нашкодите справі. "Незалежний" приречений; навіть саме його ім'я дратує пласанських буржуа. Хай ваш любий Арістід викручується сам: це корисно молодій людині. Мені здається, він не з тих, хто довго грає ролю мученика.

Але Фелісіті нетерпеливилось повернути всіх кривих на вірний шлях тепер, коли вона добре знала істину, і вона взялася повчати Паскаля. Медик, із егоїзмом вченого, що поринув у свої досліді, мало цікавився політикою. Світ міг валитися, коли б він у

цей час робив дослід, а він би не повернув голови. Проте він поступився перед материними вимогами, яка докоряла йому, що він живе, як той вовк.

— Коли б ти бував серед порядних людей, — казала вона, — ти мав би практику в доброму товаристві. Приходь принаймні посидіти ввечері в нашому салоні. Ти познайомишся з панам Рудьє, Грану, Сікардо. Усе це люди статечні, вони платять по чотири-п'ять франків за візити. Бідні ж не збагатять тебе.

Поривання до успіху, до збагачення всієї родини зробилося в Фелісіті справжньою манією. Паскаль, щоб не засмучувати її, приходив кілька разів провести вечір у жовтому салоні. Йому було там не так нудно, як він того побоювався. Вперше його вразило, до якого ступеня дурості може дійти здорова людина. Колишні торговці олією та мигдалем і навіть маркіз і майор здалися йому цікавими тваринами, що їх він не мав нагоди спостерігати. З цікавістю натураліста поглядав він на їхні машкари, коли по них проходила гримаса; по ній Паскаль угадував їхні заняття, їхні прагнення. Він слухав їхні порожні балачки так, ніби намагався вловити глузд нявкання або собачого гавкоту. Саме тоді він захоплювався порівняльною зоологією і переносив на людей спостереження над спадковістю у тварин. У жовтому салоні він почувався, як у звіринці. Він одшукував подібність у кожному з цих обивателів з якою-небудь твариною. Маркіз своєю сухорлявістю й маленькою головою, лукавим личком до смішного нагадував великого зеленого коника; Вюїє здавався йому холодною, липкою жабою; Паскаль трохи поблажливіше ставився до Рудьє — товстого барана і майора — старого беззубого дога. Зате Грану викликав у нього здивовання. Доктор цілий вечір вивчав його лицевий кут. Чуючи, як Грану харамаркає якісь погрози проти республіканців, цих кровопивців, Паскаль весь час чекав, що він замукає, як теля, а коли Грану підводився з місця, то докторові здавалось, що він зараз стане окарач і так вийде з вітальні.

— Чому ж ти все мовчиш? — сказала йому пошепки мати. — Постарайся дістати практику в цих панів.

— Та я ж не ветеринар, — відповів Паскаль, згубивши нарешті терпець.

Якось увечері Фелісіта посадила його в куток і поспробувала навести його на розум. Вона була рада, що він став частіше ходити до них, і сподівалася, що він уже ввійшов до їхнього гуртка, але і в голову собі не покладала, які чудні втіхи він знаходив для себе, висміюючи цих багатіїв. Фелісіта десь глибоко плекала надію зробити з сина модного доктора в Пласані. Для цього досить, щоб його пустили в хід такі люди, як Грану та Рудьє. Але, головне, треба було накинути Паскалеві політичні погляди сім'ї; вона розуміла, що доктор тільки виграє, коли стане прихильником того режиму, який має прийти слідом за Республікою.

— Друже мій, — казала вона, — раз ти порозумнішав, треба тобі й про майбутнє думати... Тебе обвинувачують у тому, що ти республіканець, бо ти з дурощів лікуєш усіх старців міста дурно. Скажи мені щиро: які твої справжні переконання?

Паскаль глянув на матір з наївним здивуванням.

— Мої справжні переконання? — відповів він. — Гм... Та я й сам добре не знаю... Мене обвинувачують, що я республіканець, кажете ви? Ну й що ж? Це мене анітрохи не

ображає. Без сумніву, я й є республіканець, коли під цим словом розуміють людину, що всім людям жадає щастя.

— Але ж ти в такому разі нічого не досягнеш, — жваво зупинила його Фелісіта. — Тебе ж загризуть. Глянь-бо на своїх братів, як вони намагаються прокласти собі шлях.

Паскаль зрозумів, що йому нема чого виправдуватися перед матір'ю у своєму егоїзмі вченого. Вона обвинувачувала його тільки в тому, що він не вміє користатися з політичної ситуації. Він засміявся, правда, трохи сумним сміхом, і звернув розмову на інше. Фелісіті так і не вдалося переконати його добре обміркувати це питання і пристати до тої партії, що має найбільше шансів на успіх. Все ж таки Паскаль іноді приходив провезти вечір у жовтому салоні. Його цікавив Грану, як якась передпотопна тварина.

А тим часом події вже розгорталися. Для пласанських політиків 1851 рік був роком турботних сподіванок і колотнечі, що стали в пригоді таємному задумові Ругонів. З Парижа надходили найсуперечливіші чутки: то республіканці брали гору, то партія консерваторів перемагала Республіку. Відгуки суперечок, що роздирали Законодавчі збори, докочувалися до провінції перебільшені або, навпаки, применшені і такі спотворені, що й найпрозорливіші голови блукали ніби в темряві. Але всі передчували, що наближається розв'язка. А що ніхто не знав, яка буде ця розв'язка, то полохливі обивателі потерпали, збиті з пантелику. Вони чекали кінця. Вони страждали від невідання й ладні були вітати хоча б турецького султана, коли б султан погодився "врятувати Францію від анархії".

Маркізова усмішка робилася все лукавіша. Ввечері в жовтому салоні, коли з переляку Грану починав якось невиразно хрюкати, маркіз наближався до Фелісіти й казав їй на вухо:

— Ну, дитино, овоч дозрів... Покажіть себе, станьте в пригоді.

Фелісіта, що читала далі Еженові листи й знала, що кризи можна чекати щодня, сама розуміла, як важливо "стати в пригоді"; вона тільки не могла придумати, як до цього взятися Ругонам. Кінець кінцем вона порадилася з маркізом.

— Все залежить від подій, — відповів старий. — Доки департамент залишається спокійним, доки якесь, повстання не налякає пласанців, вам важко буде виставити себе наперед і прислужитися новій владі. Тому я раджу вам не втручатися ні в які справи й спокійно чекати на ласку свого сина. Але коли нарід повстане й коли нашим сміливим буржуа загрожуватиме якась небезпека, ви маєте відіграти дуже вигідну роль. Одне тільки погано: твого чоловіка трохи важко зрушити з місця.

— Нічого! — зауважила Фелісіта. — Це вже моя справа розворушити його... А як ви гадаєте: департамент повстане?

— На мою думку, неодмінно повстане, Пласан, може, й ні, бо тут дуже глибоко вкорінилася реакція. Але в сусідніх містах, у містечках та селах давно вже провадять роботу таємні спілки, і всі вони належать до крайньої республіканської партії; хай станеться переворот, і ми почуємо сполох у всій країні, від Сейських лісів аж до згір'я Сен-Рур.

Фелісіта замислилася.

— Отже, — знову почала вона, — ви гадаєте, що тільки повстання може зміцнити наше майбутнє?

— Я гадаю, що так, — відповів де Карнаван.

І додав трохи іронічно:

— Нову династію можна закладати тільки з бою. Кров — це добре угноєння. Чому ж і Ругонам, як і іншим славетним фаміліям, не почати свого родоводу з різанини.

Від цих слів, сказаних з грубим сміхом, у Фелісіти мороз пішов поза шкірою. Проте вона була жінка заголовок, а до того ж Перотові завіски, що на них вона поглядала завжди з якоюсь побожністю, підтримували її мужність. Коли підупадала в ній воля до перемоги, вона завжди ставала біля вікна й поглядала на будинок митника. Це був для неї ніби палац Тюїльрі. Вона й тепер вирішила про себе піти на все, аби тільки оселитися в новому місті, в цій сподіваній землі. Вже скільки років вона знемагала на порозі до неї!

Розмова з маркізом допомогла їй остаточно з'ясувати стан речей. Кілька днів згодом їй знову пощастило прочитати Еженового листа: найманець державного перевороту, очевидно, теж сподівався на повстання, щоб прославити батька. Ежен добре знав свій департамент. Усі його поради зводилися до того, щоб реакціонери жовтого салону мали якнайбільший вплив; тоді в найкритичніший мент Ругони приберуть місто до своїх рук. Його вказівки виконано, і на листопад 1851 року жовтий салон став на чолі Пласана. Рудьє був за представника багатії буржуазії; його поведінка, без сумніву, мала правити за приклад для всього нового міста. Ще цінніший був Грану, за ним стояла міська рада; те, що він був за найвпливовішого з її членів, дозволяло судити за інших. І зрештою, в особі майора Сікардо, що його маркізові пощастило призначити начальником національної гвардії, жовтий салон мав у своєму розпорядженні збройну силу. Отже Ругони, ці старці з недоброю славою, зуміли кінець кінцем згуртувати навколо себе все необхідне знаряддя свого майбутнього гаразду. Кожний, чи то з своєї мерзенності, чи з дурості, слухав їх і осліп працював над їхнім піднесенням. Ругони могли боятися лише одного: щоб хто-небудь не здумав діяти в тому ж напрямку і таким чином не применшив би їхніх заслуг. Цього-то вони й боялися найбільше, бо прагнули самі виступати в ролі рятівників. Ругони знали заздалегідь, що духовенство та дворяни не тільки їм не завадять, а швидше підтримають їх. Але в тому разі, коли підпрефект, мер та інші представники влади стануть наперед і негайно придушуть повстання, то подвиги Ругонів не тільки применшаться, але й будуть навіть знищені. Вони не матимуть ні часу, ані нагоди прислужитися громаді. І тому вони мріяли про повну пасивність урядовців, охоплених панікою. Коли представники влади зникнуть з міста, коли Ругони бодай на один день стануть вершителями долі пласанців — їхню кар'єру забезпечено. На їхнє щастя, вся адміністрація не мала поміж себе людини, досить переконаної або досить діяльної, готової піти на ризик. Підпрефект був ліберально настроєний, і виконавча влада залишила його в Пласані, певно, тільки через добру репутацію міста, — несміливої вдачі, не здатний надуживати своєю владою, підпрефект

у разі повстання попав би в неабияку скруту. Ругони, знаючи його демократичні симпатії, не дуже боялися його усердя й просто з цікавістю питали себе, яку позицію займе він. Міська рада теж не більше лякала їх. Мер, пан Гарсоне, був легітиміст; кварталові св. Марка удалося призначити його на цю посаду 1849 року; він ненавидів республіканців і трактував їх у край зневажливо; але він надто водився з духовенством, щоб активно брати участь у бонапартистському перевороті. В такому ж стані була і решта урядовців: мирові судді, поштмейстер, скарбник, митник Перот — усі були ставленики клерикальної партії і не могли надто палко вітати Імперію. І хоча Ругони ще не знали, як позбавитися цих людей, як розчистити місце, щоб самим висунутися вперед, вони все-таки сподівалися на успіх; не було кому змагатися з ними за ролю рятівників.

Розв'язка наближалася. Останніми днями листопада вже ширилися чутки про переворот і обвинувачували принца-президента в тому, що він хоче проголосити себе за імператора.

— Що ж, назовемо його тим, ким він захоче, — вигукнув Гран, — аби він перестріляв цих харцизак республіканців!

Всі думали, що Грану, як звикле, дрімає, і його вигук викликав велике зворушення. Маркіз удав, ніби не чує, але всі буржуа дружно закивали головами, схвалюючи виступ колишнього торговця мигдалю. Рудьє, що не боявся голосно висловити своє схвалення, бо був багатий, заявив, скося поглядаючи на де Карнавана, що становище зробилося нестерпучим і що пора чиїми завгодно руками дати Франції лад.

Маркіз ще раз промовчав, і його мовчанку взято за згоду. Кліка консерваторів явно відкидалася справи легітимістів і насмілювалася мріяти про Імперію.

— Друзі мої, — сказав майор Сікардо, підводячись, — один лише Наполеон може тепер захистити порядних людей і їхню власність від загрози... Не бійтеся нічого, я вжив усіх необхідних заходів, щоб лад, як і раніше, панував у Пласані.

І справді, майор укупі з Ругоном заховали в повітці біля міського муру запас пороху та чимало рушниць. Окрім того, майор забезпечив собі допомогу національної гвардії, вважаючи, що на неї можна покластися. Слова його справили сильне враження. І цього вечора, прощаючись, мирні буржуа жовтого салону розмовляли вже про те, що треба перебити "червоних", коли вони насміляться заворушитися.

Першого грудня П'єр Ругон одержав листа від Ежена і з своєю звичайною обережністю пішов прочитати його до опочивальні. Коли він вийшов з кімнати, Фелісіта помітила, що чоловік дуже схвилований. Вона цілісний день сновигала біля столу до писання. Надвечір їй терпець урвався. Як тільки чоловік заснув, вона підвелася тихенько, взяла ключа з жилетної кишені і якомога тихше дістала листа. Ежен у кількох рядках повідомляв свого батька, що криза наступила, й радив йому оповістити матір про їхнє діло; настала година втаємничити її: її поради могли знадобитися.

Назавтра Фелісіта даремно чекала на щире признання: його, не було. Вона сама не насмілювалася виявити цікавість і вдавала й далі, ніби вона нічого не знає, хоча її дратувала безглузда недовіра чоловіка, що, безперечно, вважав її за таке ж базікало, за

таку ж слабу на язык, як і всіх жінок. П'єр з чоловічою зарозумілістю, певний, що він усьому голова, приписував Фелісіті всі невдачі, що їх вони колись зазнали. Відтоді як він, на його гадку, став вести справи сам, все пішло рівненько-гладенько. І П'єр вирішив цілком обійтися без порад дружини й не втаємничувати її, незважаючи на вказівки сина.

Фелісіта до того образилася, що радніша була вставити, так би мовити, палиці в колеса, коли б не прагнула успіху так само палко, як і П'єр. Вона й далі енергійно готувала перемогу, а проте їй хотілося помститися чоловікові.

"О, коли б я могла його добре перестрашити, — мріяла вона, — коли б він зробив немалу якусь дурницю. Тоді б він хоч-не-хоч прийшов до мене принижено прохати поради, і от настане моя черга".

Її непокоїло, що П'єр дуже занесеться, як дістане перемогу без її допомоги. Коли вона, одружуючись, віддала перевагу синові селянина перед нотарем, вона розраховувала керувати чоловіком, ніби тим дригуном, що його можна сіпати за нитку. І ось у рішучий день цей дригун, у своїй сліпій незграбності, захотів іти самостійно; проти цього, зрозуміла річ, протестували весь її хитрий розум, усі потреби до гарячкової діяльності. Вона знала, що П'єр здатний діяти дуже рішуче й брутально, як у тому випадку, коли він змусив матір дати розписку на п'ятдесят тисяч франків. П'єр був знаряддям, цілком придатним і не надто розбірливим, але Фелісіта розуміла, що ним треба керувати, особливо за нинішніх обставин, що вимагають особливої гнучкості.

Офіційне повідомлення про державний переворот прийшло до Пласана тільки в четвер, третього грудня. О сьомій годині вечора вся компанія в повному складі позбиралася в жовтому салоні. Хоча всі вони вже давно чекали нетерпляче кризи — на обличчях відбивалося хвилювання. Обговорюючи події, вони балакали без краю. П'єр, зблідлий, як і всі інші, з надто великої розсудливості вважав за свій обов'язок виправдати рішучий виступ принца Луї в очах орлеаністів і легітимістів жовтого салону.

— Кажуть про відозву до народу, — сказав він. — Нація матиме волю обрати собі таку владу, яку захоче. Президент — не така людина, щоб залишитися, коли з'явиться законний претендент.

Один тільки маркіз, заховуючи свою джентльменську байдужість, зустрів ці слова усміхом. Інших тої миті не обходило, що буде далі! Всі переконання гинули. Рудьє, цей колишній крамар, забувши свою любов до Орлеанів, грубо, перервав П'єра. Зчинився крик.

— Нема часу розмірковувати! Треба подумати, як би нам забезпечити лад!

Ці обивателі до смерті боялися республіканців. Проте в місті паризькі події не викликали особливого заворушення. Правда, люди юрилися перед відозвою, наліпленою на дверях підпрефектури; ходили чутки, що декілька сотень робітників покидали роботу й намагаються зорганізувати опір. Та й усе. Очевидячки, жодних серйозних виступів не заповідалося. Куди більше турбувало всіх, як поведуться сусідні міста й села, проте поки що не було відомо, як у них прийнято цей переворот.

О дев'ятій годині до салону, важко дихаючи, увійшов Грану; тільки-но закінчилося надзвичайне засідання міської ради. Тремтячим від хвилювання голосом він розповів, що мер Гарсоне заявив — правда, з деякими застереженнями, — що збирається підтримати лад найенергійнішими заходами.

Але найбільший переляк викликала в жовтому салоні новина про відставку підпрефекта; цей службовець рішуче відмовився оголосити депеші міністра внутрішніх справ. За словами Грану, він залишив місто, й відозви наліплено з розпорядження мера. Мабуть, то був єдиний підпрефект у Франції, що мав сміливість признатися в своїх демократичних переконаннях.

Але коли Ругони в душі стурбувалися, почувши про рішучість Гарсоне, то вони сміялися з підпрефекта, бо його втеча відкривала їм поле діяльності. Цього незабутнього вечора було ухвалено, що гурток жовтого салону визнав переворот і одверто вітає події, що вже відбулися. Доручено було Вюїє написати негайно відповідну статтю до наступного числа газети. Ні він, ні маркіз не заперечували. Вони вже, без сумніву, мали певні інструкції від таємних осіб, на яких вони інколи улесливо натякали. Духовенство ж та дворяни вирішили вже брататися з переможцями, аби тільки задавити спільного ворога — Республіку. Цього ж вечора, коли в жовтому салоні обговорювалося події, нещасний Арістід обливався холодним потом. Ніколи ще жоден картяр, кладучи на карту останнього карбованця, не відчував подібної муки. Удень відставка підпрефекта, його начальства, викликала в ньому багато різних думок. Він чув, як той часто-густо повторював, що переворот не вдасться. Цей обмежений, але чесний службовець вірив в остаточну перемогу демократії, проте не мав мужності сприяти цьому тріумфу, чинячи перевороту опір. Арістід звичайно підслухував під дверима підпрефекта, щоб мати певні відомості про події. Почуваючи, що йде осліп, він чіплявся за новини, украдені в адміністрації. Підпрефектова думка його вразила, він ніяк не міг уторопати: що сталося. Він думав: "Чому ж він тікає, коли певний, що принц-президент зазнає поразки?" Але треба було ухвалити якусь постанову, і Арістід надумав триматись і далі опозиції. Він написав статтю, спрямовану проти перевороту, і того ж вечора відніс її до редакції "Незалежного" в ранішнє число. Виправивши коректуру, він повертався додому майже заспокоєний, як раптом, проходячи по вулиці Бан, несамохіть звів голову і побачив вікна Ругонів. Вони були яскраво освітлені.

— Про що вони там змовляються у своєму кублі? — запитав себе журналіст із тривожною цікавістю.

У нього з'явилося тоді страшенне бажання дізнатись, як жовтий салон ставиться до останніх подій. Правда, Арістід був невисокої думки про мудрість реакційної групи, але зараз у нього виникли сумніви; він був у такому настрої, коли людина ладна спитатися поради в чотирирічної дитини. Годі було й думати, щоб прийти до свого батька після того цькування, що його він провадив проти Грану й інших. І все ж він піднявся сходами, уявляючи собі, який він матиме безглуздий вигляд, якщо його заскочать зненацька. Але з-за дверей Ругонів долітав лише невиразний гомін голосів.

"Що за хлоп'яцтво! — подумав Арістід. — Я зовсім здурів з страху".

Він хотів був повернути назад, коли почув, що мати когось виряджає. Він ледве встиг сховатися в темному кутку під сходами, що провадили на горище. Двері відчинилися, з'явився маркіз, а за ним Фелісіта. Пан Карнаван завше виходив раніше рантьєрів нового міста, без сумніву, для того, щоб не ручкатися з ними на вулиці.

— Е, маленька, — казав він на сходах, притишуючи голос, — та ці люди ще полохливіші, ніж я гадав. З такими людьми Франція завжди належатиме тому, хто перший матиме сміливість її взяти.

І він гірко додав, ніби сам до себе:

— Ні, монархія надто шляхетна для нашого часу. Проминув її час.

— Ежен написав батькові і попередив його, — сказала Фелісіта. — Він певний перемоги принца Луї.

— Дійте, — зауважив маркіз, ступаючи вже по східцях. — Через два-три дні весь край буде зв'язано по руках і ногах. До побачення, маленька.

Фелісіта зачинила двері. Арістидові, що причаївся в темному кутку, запаморочилось у голові. Не чекаючи, поки маркіз вийде на вулицю, він скотився сходами, плигаючи через кілька ступнів, і як навіжений побіг до друкарні "Незалежного". Думки плуталися в його голові. Він був лютий, він винуватив своїх кривих у тому, що вони його обдурили. Ось як! Ежен тримав батьків у курсі подій, і мати ні разу не показала йому листів старшого брата! Та він осліп пішов би за його порадою. І ось тільки за цю годину він випадково дізнався, що брат певен успіху державного перевороту. Арістід і сам, до речі, почасти це наперед угадував, але не прислухався до цих передчуттів через дурня підпрефекта. Найбільше він гнівався на батька; він уважав, що П'єр досить дурний, щоб бути легітимістом, а той при нагоді опинився на боці Бонапарта.

— Скільки я наробив дурниць через них! — мурмотів він, біжачи. — Гарна ж я зараз людина. Ах, яка наука! Грану — і той розумніший за мене.

Арістід мов буря вскочив до редакції "Незалежного" і здавленим голосом спитав про статтю. Її було вже зверстано. Він звелів подати набір і не заспокоївся, поки сам не розібрав її, з серцем перемішуючи літери, мов кісточки доміно. Книгар, видавець часопису, здивовано поглядав на нього; власне, він був задоволений, бо і йому стаття здавалася небезпечною. Але щоб випустити газету, потрібний був матеріал.

— Ви ж дасте мені що-небудь інше? — спитав він Арістіда.

— Неодмінно, — відповів той.

Він сів до столу й почав писати дуже палкий панегірик переворотові. З першого ж рядка він запрягався, що принц Луї є рятівником Республіки. Але не встиг він написати цієї сторінки, як зупинився й, здавалося, почав шукати, що ж йому сказати далі. Його хижі обличчя зробилося непокійне.

— Мені треба піти додому, — сказав він зрештою. — А статтю я вам надішлю. В крайньому разі часопис вийде трохи пізніше.

Арістід повертався додому повільно, поглинутий роздумами. Його знову опанувало вагання. Навіщо так швидко змінювати свої погляди? Ежен розумний хлопець, але мати могла прибільшити значення однієї простої фрази в листі. У всякому разі, найкраще

чекати й мовчати.

За годину Анжела прибігла до видавця, удаваним розпачем.

— Чоловік тільки що дуже покалічив собі руку, — сказала вона. — Коли він входив, то прищипнув дверима чотири пальці. Він страшенно мучиться, але все ж продикував мені цю замітку і прохає надрукувати її завтра.

Наступне число "Незалежного" складалося майже виключно з відділу випадків, а на першій сторінці вміщено таку замітку:

"На жаль, нещасний випадок, що трапився з нашим шановним співробітником, паном Арістідом Ругоном, позбавляє нас на деякий час його статей. Він вельми побивається, що змушений мовчати в такий вирішальний момент. Але жоден з наших читачів, звісно, не сумніватиметься в його патріотичних почуттях і в тому, що він зичить добра Франції".

Цю двозначну замітку написано по зрілих роздумах. Останню фразу можна було витлумачити на користь будь-якої партії. Арістід заздалегідь вітав переможців, даючи собі можливість прилучитися до них, хай хоч хто б вони були.

Другого дня журналіст походжав по всьому місту з перев'язаною рукою. Мати, перелякана газетною заміткою, прибігла до нього, але він не схотів показати їй руки й говорив з такою гіркотою, що стара жінка все зрозуміла.

— Це нічого, минеться, — прощаючись, трохи насмішкувато сказала заспокоєна Фелісіта. — Тобі треба тільки спокою.

Завдяки цьому вигаданому нещастю та раптовому виїзду підпрефекта "Незалежному" дали спокій, не так як більшості демократичних часописів по департаменту.

Четверте грудня проминуло в Пласані доволі спокійно. Ввечері відбулася народна маніфестація, але юрба розсіялася з появою жандарів. Група робітників підступила до п. Гарсоне, вимагаючи обнародування паризьких телеграм. Він пихато відмовив їм; робітники пішли собі з криком: "Хай живе Республіка! Хай живе конституція!" Потім знову запанував спокій. Жовтий салон довго обмірковував цю "невинну прохідку" і прийшов до висновку, що все йде якнайліпше. Але дні п'ятого й шостого грудня були куди тривожніші. Пішли чутки про повстання дрібних сусідніх містечок; на півдні департаменту люд брався до зброї, Палю та Сен-Мартен-де-Во повстали перші, залучаючи своїм прикладом містечка Шаваноз, Назер, Пужоль, Валькерас, Верну. Тоді жовтим салоном опанувала паніка. Особливо турбувало всіх те, що Пласан опинився у самому осередку заколоту. Певне, загони повстанців уже никають поблизу і відрізають шляхи сполучення. Грану з переляканим виглядом повторював, що мер не має ніяких повідомлень. Почали вже гомоніти про те, що в Марселі ллється кров, а в Парижі вибухла моторошна революція. Майор Сікардо, розлютований полохливістю обивателів, казав, що умре на чолі свого загону.

У неділю сьомого грудня страх досяг свого апогею. В жовтому салоні, де утворився нібито реакційний комітет, на шосту годину вечора зібралися бліді та тремтячі люди, що розмовляли поміж себе тихим голосом, ніби в кімнаті померлого.

Вдень стало відомо, що колона повстанців — біля трьох тисяч чоловік — зупинилася в Альбуазі, десь за три милі від Пласана. Поговорювали, правда, що ця колона мала прямувати до головного міста департаменту, залишаючи Пласан ліворуч; але план походу міг змінитися, та ще й досить було полохливим ранням зачути, що повстанці всього за декілька кілометрів, як вони відчували, що мозолисті робітничі руки хапають їх за горло. Ранком вони дістали перше уявлення про заколот: декілька пласанських республіканців, бачачи, що вони не можуть щось серйозного зробити у місті, вирішили піти й приєднатися до своїх братів із Палю й Сен-Мартен-де-Во. Перший загін вийшов об одинадцятій годині через Римську браму, співаючи "Марсельєзу" й розбиваючи шибки. Між іншим, постраждало й вікно Грану. Він оповідав про це, невиразно белькочучи від жаху.

Тим часом жовтий салон не знав, що робити. Майор послав свого служника дізнатися, куди саме прямують повстанці, і всі чекали його повернення, роблячи найрізноманітніші здогади. Тут були всі. Рудьє і Грану, посідавши в фотелі, жалібно позирали один на одного, а за їхніми спинами стогнали колишні гендлярі, сторопілі зі страху. Вуює, вдаючи, ніби він не дуже вже й переляканий, думав про те, яких заходів ужити, щоб урятувати свою крамницю й себе самого; він розмірковував, де б йому краще сховатися: чи в комору, чи в льох, і схилявся на бік льоху. П'єр та майор походжали вітальнею, часом перекидаючись уривчастими словами. Колишній торгівець олією не розлучався зі своїм другом Сікардо, щоб запозичити в нього хоч трохи мужності. Ругон, що з давніх давен чекав на цю кризу, намагався триматися спокійно, хоча його душило хвилювання. Що ж до маркіза, то він, як завше, причепурений, усміхнений, балакав у кутку з Фелісітою, що теж здавалася дуже веселою.

Раптом хтось подзвонив. Усі ці пани стріпонулися, ніби від пострілу. Фелісіта побігла до дверей, а в салоні запанувала тиша. Обличчя, бліді й непокійні, повернулися до дверей. На порозі з'явився задиханий служник і відразу вдався до свого господаря:

— Пане, повстанці будуть тут за одну годину.

Це був ніби грім з неба. Всі скочили, кричачи, зводячи до стелі руки.

Декілька хвилин за гомоном голосів нічого не можна було розібрати. Всі оточили посланця й засипали його запитаннями.

— До бісового батька! — вигукнув зрештою майор. — Не гомоніть же так, бо я ні за що не відповідаю.

Усі знову посідали, важко зітхаючи. Тоді вдалось узнати від посланця деякі подробиці. Він зустрів колону біля Тюлета й поквапився вернутися до міста.

— Їх не менше трьох тисяч, — сказав він, — і вони йдуть, як солдати, батальйонами. Мені здалося, що вони ведуть з собою полонених.

— Полонених? — вигукнули перелякані буржуа.

— Без сумніву, — перервав маркіз своїм співучим голосом. — Мені казали, що повстанці арештовують осіб, відомих своїми консервативними поглядами.

Ця новина кинула в розпач жовтий салон. Кілька чоловік підвелися й крадькома покралися до дверей, утямивши, що треба швидше знайти собі добру схованку.

Повідомлення про арешти, що їх чинять повстанці, вразило й Фелісіту. Вона відвела маркіза в куток і спитала:

— А що ж вони роблять з арештованими?

— Та водять же їх за собою, — відповів де Карнаван. — Для них то цінні заручники.

— А, он воно що, — відповіла стара жінка дивним голосом. Вона задумано спостерігала за панікою, що охопила салон. Один по одному буржуа зникли.

Залишилися тільки Вюїє та Рудьє, яким близька небезпека надала трохи мужності. Щодо Грану, то він сидів і далі у Фотелі, ноги зовсім не слухалися його.

— Далебі, — сказав Сікардо, помітивши втечу своїх однодумців. — Так мені здається краще. Ці полохуни кінець кінцем довели б мене до розпачу. Вже два роки, як вони все кажуть, що треба порозстрілювати всіх республіканців у країні, а сьогодні вони не зважуються клацнути навіть іграшковим пістоном.

Він узяв капелюха й попрямував до дверей.

— Годі, — провадив він, — час не чекає, ходімо, Ругоне.

Фелісіта, здавалося, чекала на цей мент. Вона кинулася до дверей, заступаючи своєму чоловікові дорогу, хоча той зовсім не квапився йти слідом за страшним Сікардо.

— Ні, я не пущу тебе! — вигукнула вона, вдаючи, ніби нею опанував одчай. — Нізащо з тобою не розлучусь! Ці поганці вб'ють тебе!

Майор, здивований, зупинився.

— Оце чортова справа, — бурмотів він, — ось і жінки починають уже хнюпати. Та ну-бо ходімо, Ругоне.

— Ні, ні,— верещала стара жінка, вдаючи безмежний жах, — він не піде з вами, я його не пущу!

Маркіз, дуже здивований цією сценою, поглядав, зацікавлений, на Фелісіту. Чи була ж це та сама жінка, що так весело тільки що розмовляла з ним? Отже, що за кумедію розводить вона? Тим часом П'єр зараз, коли жінка утримувала його, зробив вигляд, ніби неодмінно хоче йти.

— А я кажу тобі, що ти не підеш! — репетувала стара, чіпляючись за його руку.

І, звертаючись до майора, сказала:

— Як ви можете й думати про те, щоб чинити опір? Адже ж їх три тисячі, а ви не зберете й сотні мужніх чоловіків. Та ви ж ідете на видиму смерть.

— Е, це наш обов'язок, — сказав Сікардо; йому, зрештою, увірвався терпець.

Фелісіта почала голосити.

— Коли вони навіть не вб'ють його, то все одно захоплять в полон, — провадила вона, глядячи в вічі чоловікові, — Боже мій! Що ж це станетеся зі мною, самотньою в беззахисному місті?

— Але, — вихопився майор, — хіба ви гадаєте, що нас не позаарештовують, коли ми дозволимо повстанцям спокійно увійти до міста? Я заприсягаюся: за якусь годину мер і всі службовці опиняться в полоні, не кажучи вже про вашого чоловіка й усіх відвідувачів вашого салону.

Маркізові здалося, ніби в куточках Фелісітиних вуст пробігла легенька усмішка,

коли вона з переляканим виглядом спитала:

— Ви так думаєте?

— Та їй же богу! — зауважив Сікардо. — Республіканці не такі дурні, щоб залишити ворогів у себе в затиллі. Завтра в Пласані не залишиться жодного службовця, жодного чесного громадянина.

По тих словах, що їх вона сама так уміло викликала, Фелісіта випустила чоловікову руку. П'єр уже не пробував піти. Завдяки своїй жінці, розумна тактика якої все ж таки не дійшла до нього, він ні на мить не запідозрив її таємного співництва, перед ним відкрився план дій.

— Треба добре обмірковувати, перш ніж зважитися на щось, — сказав він майорові. — Моя жінка, мабуть, має слухність, дорікаючи нам, що ми забуваємо за свої сім'ї.

— Звичайно, пані має слухність, — вихопився Грану.

Майор енергійним жестом насунув глибше капелюха і сказав, твердо відрубуючи слова:

— Має вона слухність чи не має, мені все одно. Я майор національної гвардії й мені давно вже пора бути в мерії. Визнайте, що ви боїтеся і залишаєте мене самого. Що ж, на добраніч.

Він уже взявся за ручку дверей, як Ругон утримав його:

— Послухайте, Сікардо...

І він потягнув його в куток, зауваживши, що Вьюїє нашорошив свої здорові вуха. Потім він тихенько пояснив майорові, що треба залишити в резерві хоч трохи людей, щоб відновити лад у місті, коли підуть повстанці. Але розлютований вояк уперто не захотів лишати свого посту. Тоді П'єр зголосився стати на чолі резерву.

— Дайте мені ключ од повітки, де переховується зброя та набої, — сказав він, — і накажіть, щоб чоловік п'ятдесят були наготові.

Сікардо кінець кінцем погодився на ці запобіжні заходи. Він довірив П'єрові ключ од повітки, звісно, і сам розуміючи, що даремно тепер чинити опір повстанцям, а все ж уважаючи за свій обов'язок пожертвувати собою.

Під час цієї розмови маркіз із хитрим виглядом прошепотів декілька слів на вухо Фелісіті, — певне, привітав її з майстерно вданою сценою. Стара жінка не могла сховати посмішки. Коли Сікардо, збираючись іти, потис руку Ругонові, вона спитала його з переляканим виглядом:

— Так це вирішена справа, ви нас кидаєте?

— Старий наполеонівський солдат не дозволить якійсь мерзоті залякати себе, — відповів він.

Він був уже на сходах, коли Грану кинувся за ним:

— Якщо ви йдете до мерії, то попередьте мера про те, що діється. А я піду заспокою жінку.

Тепер уже Фелісіта нахилилася до маркізового вуха й прошепотіла з таємною радістю:

— Далєбі, я воліла б ліпше, щоб цього майора було заарештовано. Він надто вже

старається.

Тим часом Ругон провів Грану знову до вітальні. Рудьє, що весь час мовчки приглядався з свого кутка всій сцені, згоджуючись енергійними жестами з усіма запобіжними заходами, приєднався до них. Коли маркіз і Вюїє теж підвелися, П'єр сказав:

— Тут лишилися самі мирні люди, то я от що пропоную: треба нам усім сховатися, щоб уникнути арешту й бути на волі, коли сила знову до нас повернеться.

Грану мало не цілував його, Рудьє та Вюїє вільніше зітхнули.

— Незабаром ви мені будете потрібні, панове, — поважно провадив колишній торгівець олією. — Нам випаде честь запровадити лад у Пласані.

— Покладіться на нас! — вигукнув Вюїє з запалом, що налякав Фелісіту.

Але час летів. Дивні захисники Пласана, котрі поховалися, щоб краще захищати місто, квапилися кожний втекти й залізити в добру схованку. Залишившись сам із своєю дружиною, П'єр порадив не барикадуватися, але коли до неї прийдуть — відповісти, що чоловік надовго поїхав. А що Фелісіта вдавала з себе дурненьку, прикидаючись, що їй страшно, і перепитувала, чим усе це скінчиться, то він гостро сказав:

— Це тебе не обходить. Дозволь мені самому вести наші справи. Вони від того підуть тільки краще.

За хвилину він уже притьмом ішов вулицею Бан. Діставшись проспекту Совер, він побачив, що з старого кварталу вийшов загін озброєних робітників. Вони співали "Марсельезу".

"Отакої! — подумав він. — Ледве встиг! У місті повстання".

Він прискорив ходу й попрямував до Римської брами. Поки вартовий поволі її відчиняв, П'єр умивався холодним потом. Ступивши кілька кроків по дорозі, він помітив при місячному світлі на другому кінці містечка колону повстанців; їхні рушниці виблискували в срібному промінні місяця. П'єр бігцем подався до завулка св. Мітра і прибіг до матері, де він не був уже довгі роки.

IV

Антуан Макар повернувся до Пласана після повалення Наполеона. Йому неймовірно пощастило, бо він не брав участі ні в одному з останніх смертоносних походів імператора. Він переходив з одної залоги до іншої, ведучи далі те саме безглузде солдатське існування. Таке життя сприяло пишному розквітові його природних порочних нахилів. Лінощі, пияцтво, що накликало на нього безконечні кари, він підніс до культу. Але наймерзеннішим у цьому негідникові було його презирство до злиденного люду, що з ранку до вечора заробляв собі хліб.

— У мене вдома є гроші, — казав він частенько своїм товаришам. Відбуду свій строк і заживу буржуєм.

Ця певність та ще його груба темнота перешкодили Антуанові дослужитися хоча б до чину капрала.

За весь цей час він ні разочку не брав відпустки і не приїздив до Пласана, бо брат завжди знаходив якийсь привід, щоб тільки тримати його якомога далі. І тим-то Антуан

і гадки не мав, як спритно П'єр заволодів майном матері.

Аделаїда, байдужа до всього на світі, не написала йому за ці роки й трьох листів, хоча б для того, щоб повідомити про своє здоров'я. Мовчання, яким вона відповідала найчастіше на його прохання надіслати грошей, не викликало в Антуана ніяких підозрінь. Знаючи жадібність П'єра, він розумів, чому з такою бідною дається інколи вирвати у брата якісь мізерні двадцять франків. А втім, це тільки ще більше розпалювало його неприязнь до П'єра, котрий змусив його відбувати солдатчину, незважаючи на всі свої обіцянки. Антуан заприсягнувся, що, повернувшись додому, не слухатиме вже брата, мов мале хлопча, а просто рішуче зажадає від нього своєї частини майна і заживе, як йому забажається. У диліжансі, що віз його на батьківщину, він мріяв про безтурботне ледаче життя. Тим страшніший був крах його надій. Вернувшись до передмістя й не бачачи більше садиби Фуків, він остовпів. Йому довелося розпитувати про нову адресу матері. В домі Аделаїди сталася моторошна сцена. Аделаїда спокійно розповіла Антуанові за продаж садиби. Він так обурився, що навіть підняв на неї руку.

Бідна жінка розгублено повторювала:

— Твій брат узяв усе. Він піклуватиметься про тебе, така наша умова.

Антуан нарешті пішов од неї й побіг до П'єра, якого повідомив про свій приїзд; той налагодився до зустрічі, поклавши собі назавжди зірвати з братом при першому ж грубому слові.

— Слухайте-бо, — промовив торгівець олією, що вирішив не казати йому більше "ти", — не гнівіть мене, бо я викину вас за двері. Кінець кінцем я вас знати не знаю, у нас навіть різні прізвища. Досить з мене, що матір погано жила, а тут ще й її байстрюки приходять ображати мене. Я дуже приязно ставився до вас, але коли ви так нахабно поведетесь, я не робитиму більше для вас нічого, абсолютно нічогосінько.

Антуанові аж дух захопило від гніву.

— А мої гроші? — кричав він. — Чи ти повернеш їх мені, злодію, чи мені треба позиватися з тобою?

П'єр знизав плечима.

— В мене немає ваших грошей, — зауважив він, усе більше й більше заспокоюючись. — Моя матір розпорядилася своїм майном, як того хотіла. Я не збираюся встромляти носа в її справи. Я в свій час охоче зрікся всяких надій на одержання спадщини. Мене ви не можете позивати.

Антуан, доведений до розпуки байдужістю свого брата, загубив уже голос і не знав більше, чому вірити; тоді П'єр сунув йому під самісінькі очі розписку Аделаїди. Прочитавши її, Антуан став ні в сих ні в тих.

— Добре ж, — сказав він майже спокійно, — тепер я знаю, що мені робити.

А справді він і сам не знав, що йому діяти. Свідомість, що він безсилий чимось тут зарадити, щоб вернути свою пайку й помститися, ще більше дратувала його. Він повернувся до матері й учинив їй такий допит, що її аж у піт кидало від сорому. Нещасна жінка могла тільки посилатися на П'єра.

— Чи ви ж таки гадаєте, — скрикнув він зухвало, — що так і ганятимете мене туди й сюди? Почекайте-но, я дізнаюся, хто з вас двох узяв гроші. Ти, мабуть, уже проїла їх?

І, нагадуючи їй про минулі гріхи, він запитав, чи не було в неї ще якогось полюбовника-пройдисвіта, що йому вона віддала свої останні копійки. Він навіть не помилював пам'яті батька, цього п'яниці Макара, як казав він, що проїдав її гроші до самої своєї смерті й залишив своїх дітей на купі соломи. Покірно й тупо слухала синові докори безталанна жінка. Великі краплини сліз спадали їй на груди. Вона захищала себе, мов та перелякана дитина, відповідала синові, як на суді, заприсягалася, що поводить ся цілком порядно, і безупинно повторювала, що жодного су не одержала від П'єра. Антуан кінець кінцем майже повірив їй.

— Мерзотник! — мимрив він. — Так ось чому він не захотів мене викупити.

Антуанові хоч-не-хоч довелося ночувати у матері на сіннику в кутку. До Пласана повернувся він з порожнісінькими кишенями, і тут його огорнув розпач, що в нього немає ні вогнища, ані притулку, що його викинуто, мов того собаку, за двері. Тим часом його брат, здавалося йому, загрибав гроші, ласо їв і добре спав. Не маючи на що купити собі одягу, він вийшов з дому другого дня в формених штанах і кепі. На щастя, він розшукав насподі шафи стару та полатану жовтувату оксамитну куртку, що колись належала Макарові. Ось у цьому чудному вбранні він почав ходити по місту, розповідаючи кожному про своє лихо й прохаючи захисту.

Проте люди, до яких він звернувся за порадою, зустріли його з таким презирством, що Антуан заплакав з образи. Провінція нещадна до сімей зі скаляним ім'ям. На думку всіх, Ругони й Макари живцем поїдали одне одного. І замість того, щоб розняти їх, ще й під'юджували. Хай собі гризуться. А втім, П'єр трохи уже змив з себе фамільну пляму. Люди сміялися з його шахрайства, найшлися навіть і такі захисники, що казали: мовляв, не біда, коли він справді присвоїв гроші, — це повинно стати за добру науку для розпутних гультьяїв.

Антуан повернувся додому зовсім спантеличений. Адвокат, до якого він удався, спершу випитав, чи має він стільки грошей, щоб позиватися, а потім з бридливою гримасою порадив полагодити справу якимось інакше, бо, на його думку, вона надто заплутана; процес тягтиметься довго, а успіх непевний. Отже, позов потребує грошей та ще грошей.

Цього вечора Антуан ще жорстокіше повадився зі своєю матір'ю. Не знаючи, на кому зірвати серце, він узявся знову за свої брудні обвинувачення й до самісінької ночі знущався з нещасної старої жінки, що тремтіла від сорому й жаху. Дізнавшись од Аделаїди, що П'єр дає їй на утримання, Антуан остаточно переконався в тому, що справді брат поклав у кишеню п'ятдесят тисяч франків. Але, все ще обурений, він удавав, ніби ще має сумніви в цьому, й продовжував мучити її з витонченою жорстокістю, що від неї йому ніби трохи відходило від серця. Він усе допитувався в матері, підозріло поглядаючи, буцімто вважав, що саме вона й проїла добро з полюбовниками. Наприкінці він грубо й жорстоко кинув їй такі слова:

— Мабуть, мій батько був у вас не єдиний.

Зачувши цю образу, Аделаїда, хитаючись, відійшла од сина, кинулася на стару скриню й проплакала цілу ніч.

Антуан швидко зрозумів, що самому без коштів йому несила тягатися з братом. Він спробував був спочатку зацікавити Аделаїду в цій справі, бо позов з її боку мав привести до серйозних наслідків. Але нещасна жінка, завжди байдужа й помірна, з перших же Антуанових слів рішуче відмовилася виступати проти старшого сина.

— Я безталанна, — відповіла вона. — Ти маєш право гніватися. Але, бачиш, я візьму ще більшого гріха на душу, коли через мене одно з моїх дітей завдадуть до в'язниці. Ні, краще вже вбий мене.

Антуан побачив, що нічого не доб'ється від неї, крім сліз, і докинув тільки, що покарано її справедливо і що він не має ніякого жалю до неї. Ввечері з Аделаїдою, збентеженою безперервними сценами, трапився звичайний нервовий напад; вона лежала залякла, з розплющеними очима, наче мертва; Антуан кинув її на ліжку; потім, навіть не розстібнувши їй сукні, почав нишпорити по хаті, чи не сховала вона десь свої ощадження. Знайшовши сорок франків, він забрав їх і, лишивши матір непритомну, сів спокійнісінько собі в диліжанс і поїхав до Марселя.

Йому спало на думку, що Муре, цього робітника-шаповала, одруженого з Урсулою, певне, теж обурить П'єрове шахрайство і він захоче отримати частку своєї жінки. Але Муре не справдив його сподівань. Він заявив йому, що завжди мав Урсулу за сироту і не хоче нізащо втручатися в сімейні спірки. Його власні справи йшли непогано. Антуан, бачачи, як нерадо його приймали, поспішив повернутися назад. Але перед від'їздом йому заманулося помститися за те презирство, що його він читав в очах зятя-робітника. Йому здалося, що сестра його зблідла та якось змарніла, і він з лихою жорстокістю кинув чоловікові на прощання:

— Бережіть сестру, вона була завжди слаба; тепер вона ще погіршала, коли б ви не загубили її.

Сльози набігли на очі Муре, і Антуан збагнув, що він зачепив його болісну рану. Так йому і треба — ці ремісники надто дорожать своїм щастям.

Вернувшись до Пласана і остаточно впевнившись, що йому зв'язано руки, Антуан почав триматися ще зухваліше. Цілий місяць він валандався містом, розповідаючи про свою недолю першому-ліпшому. Коли йому, бувало, щастило виканючити якихось двадцять су в матері, він біг пропивати їх до шинку й там голосно вигукував, що його брат мерзотник і що він незабаром почує про нього. Побратимство, що ріднить усіх п'яничок, забезпечувало йому в шинку співчуття; уся міська наволоч стояла за нього. Вона лаяла на всі заставки цього поганця Ругона, що залишив без шматка хліба такого відважного солдата. Такі збори закінчувалися завжди загальним осудом усіх багатіїв. Антуан, мов з витонченої помсти, все ходив у своїй кепці, формених штанях і старій жовтій оксамитовій куртці, хоч мати й пропонувала йому купити пристойний костюм. Він виставляв напоказ своє лахміття неділями на проспекті Совер. Найвитонченішою втіхи зазнавав він, проходячи разів з десять на день повз П'єрову крамницю. Він розтягував пальцями дірки в своїй куртці, сповільнював ходу, іноді зупинявся й балакав

із кимось перед самісінькими дверима крамниці, щоб якомога довше затриматися там. Як звикле, він приводив із собою п'яницю, свого товариша з шинку, щоб той притакував йому про крадіжку п'ятдесяти тисяч франків, пересипаючи свою оповідь лайками та погрозами, намагаючись, щоб уся вулиця чула, щоб кожне грубе слово дійшло куди слід, аж до глибини крамниці.

— Кінець кінцем, — казала доведена до розпачу Фелісіта, — він дійде до того, що жебрачитиме перед нашими вікнами.

Шаноблива жінка страшенно страждала від цього скандалу. О цю пору було навіть і таке: вона про себе шкодувала, що одружилася з Ругоном, бо надто вже брудні родичі були в нього. Вона, здається, нічого не пожаліла б, аби Антуан перестав гуляти в лахмітті. Але П'єр, якого теж обурювала поведінка брата, не хотів чути його імені. Коли жінка вмовляла його дати Антуанові трохи грошей, щоб спекатися його, він люто гукав:

— Нізащо! Хай собі подихає.

Зрештою, і він визнав, що Антуанові поведінки надалі терпіти не можна. Раз якось Фелісіта, бажаючи будь-що поквитатися з ним, покликала до себе "цю людину", як вона завжди з огидливою гримасою взивала Антуана. "Ця людина" саме обзивала її паскудою, стоячи посеред вулиці із своїм товаришем, ще бруднішим за нього. Обое були напідпитку.

— Ходімо, нас кличуть, — насмішкувато промовив Антуан до свого товариша.

Фелісіта позадкувала:

— Та ми хотіли поговорити з вами віч-на-віч.

— Е, ні, — відповів молодий чоловік, — мій товариш гарний хлопчина. Йому можна все слухати. Це мій свідок.

Свідок важко сів на стілець. Не знявши капелюха, він почав озиратися навколо себе з безглуздою посмішкою п'яниці і грубіяна, свідомого свого нахабства. Фелісіта, засоромлена, стала перед дверима крамниці, щоб не видно було з вулиці, які в неї гості. Добре, що чоловік прибіг їй на допомогу. Люта спірка зчинилася поміж братами. Варнякаючи й лаючись, Антуан кидав без кінця одні й ті ж докори. Він навіть розплакався, і його хвилювання ледве не заразило товариша. П'єр захищався з великою гідністю.

— Бачу, — сказав він, — ви справді нещасна людина, й мені вас шкода. Хоча ви немилосердно ображали мене, проте я не можу забути, що ми діти однієї матері. Отже, коли я вам щось подарую, знайте, що я роблю це з доброго серця, а не з страху. Хочете сто франків, щоб зарадити скруті?

Ця несподівана пропозиція вразила приятеля. Він, мов зачарований, подивився на Антуана й цим поглядом ніби говорив: "Раз буржуа дає сто франків, нема чого більше й розмовляти". Але Антуан вирішив зіграти на добрих намірах брата. Та що П'єр, сміється? Він бажає дістати свою пайку — десять тисяч франків.

— Це дарма ти, дарма, — мурмотів приятель.

Зрештою, коли П'єрові увірвався вже терпець і він сказав, що викине їх обох геть за двері, Антуан зменшив свої вимоги і раптом став просити тільки тисячу франків. Вони

ще з чверть години базарювали, коли втрутилася Фелісіта. Біля крамниці почав уже збиратися натовп.

— Слухайте, — сказала вона жваво. — Мій чоловік дасть вам двісті франків, а я куплю вам костюм і найму помешкання на цілий рік.

Ругон розгнівався. Але Антуанів товариш із захватом вигукнув:

— Авжеж, мій приятель згоден!

І Антуан похмуро сповістив, що згоден. Він почував, що більше не дістане. Умовилися, що другого дня йому надішлють гроші й одяг, а через кілька днів Фелісіта знайде помешкання і він там оселиться. Відходячи, п'яниця, що товаришував молодому чоловікові, був настільки поштивий, наскільки спершу був нахабний. Разів з десять він ніяково і незграбно вклонявся, мимрячи якісь слова вдячності. Ругони ошчасливили його самого.

За тиждень Антуан перенісся до великої кімнати в старому кварталі. Фелісіта виконала більше, ніж пообіцяла, — купила йому ліжку, і стіл та стільці, взявши з Антуана слово честі більше їх не турбувати.

Аделаїда без усякого жалю розлучилася з сином. Його недовге перебування примусило її понад три місяці перебиватися на хлібові та воді. Антуан швидко проїв та пролив двісті франків. Йому і в голову не спало розпочати якусь невеличку торгівельну справу, що дала б йому засоби до життя. Коли ж він знову опинився без єдиного су, не знаючи до того ж ніякісінького ремесла, відчуваючи навіть огиду до будь-якої праці, він захотів ще розжитися грошей з Ругонової кишені. Але обставини змінилися, і йому не вдалося вже залякати брата. П'єр скористався нагодою і вигнав його геть, назавжди заборонивши переступати поріг його будинку. Даремно Антуан узявся знову за свої обвинувачення: місто вже знало про щедрість, виявлену братом і сильно перебільшену Фелісітою. Антуана ганили і називали гультьєм. Проте голод допікав йому. Антуан загрожував, що візьметься до контрабанди, як його батько, або вчинить злочин, щоб збездістати своїх родичів. Ругони знизували плечима; вони знали, що він страхополох і не стане важити своєю шкурою. Кінець кінцем, кленучи близьких і суспільство, Антуан надумав шукати собі роботи.

В одному шинку передмістя познайомився він з робітником-кошикарем, що працював вдома, і запропонував йому свою допомогу. Антуан швидко навчився плести грубі дешеві кошики, що їх легко було збувати. Незабаром він став працювати самостійно. Це легке ремесло подобалось йому: він міг байдикувати, скільки йому заманеться, а це для нього було головне. Антуан брався до роботи, коли вже не можна було її відкладати, сплітав десяток лозників і біг продати їх на базарі. Доки в кишені ще були зароблені гроші, він тинявся по шинках, грівся на осонні; потім, попостувавши день-другий, знову брався за свої лози, лаючись і кленучи багатіїв, що можуть собі жити, нічого не роблячи. Але кошикареве ремесло, коли так працювати, дуже невдячне; його заробітків не стало б навіть на пияцтво, коли б він не додумався дешево здобувати собі лозу. Він ніколи не купував її в Пласані, запевняючи, ніби щомісячно робить собі запас її в сусідньому місті, де вона дешевше. А мовити справді, він діставав

її собі темними ночами в верболозі на березі Віорни. Вартовий на ниві піймав навіть його одного разу, й його посаджено було на кілька днів до в'язниці. Відтоді він зажив слави у місті відчайдушного республіканця. Він твердив, що кутив спокійно свою люльку на березі річки, коли його схопив вартовий. І додавав:

— Вони хотіли б позбавитися мене, бо добре знають мої погляди. Але я їх не боюся, цих поганців багатіїв.

Проте після десяти років ледачого життя Макар прийшов до думки, що він усе ж надто багато працює. Він мав одну мрію: знайти спосіб добре жити, нічого не роблячи. Він не задовольнявся б хлібом та водою, як багато лінтюхів, що воліли голодувати, аби сидіти згорнувши руки. Він, навпаки, потребував і доброї їжі, і цілковитого неробства. Раз якось він збирався стати за служника до якогось дворянина в кварталі св. Марка. Але знайомий конюх налякав його розповідями про те, які вимогливі пани.

Кошки набридли Антуанові. Передбачаючи, що рано чи пізно йому доведеться купувати лозу, Макар хотів уже продатися в рекрути і вернутися до солдатського життя, що здавалося куди привабливіше за життя ремісника, як несподівана зустріч з жінкою змінила всі його плани.

Жозефіна Гаводан, що її всі в місті звали просто Фіна, була здорова, гладка й весела жінка років тридцяти, з квадратним обличчям, широким, як у чоловіка; на підборідді й над верхньою губою в неї росло рідке, але страшенно довге волосся. Її вважали за козир-дівку, здатну, коли треба, надавати й стусанів. Широченні плечі й величезні руки викликали в хлопців таку пошану, що вони не насмілювалися навіть кпити з її вусів. Але Фіна мала зовсім тонісінький, мов у дитини, голос, високий та чистий. Люди, що знали її ближче, стверджували, що, незважаючи на страшний вигляд, Фіна сумирна, мов те ягня. Дуже завзята до роботи, вона відклала б трохи грошей, коли б не любила заливати спиртного питва; вона вподобала ганусівку. В неділю ввечері її часом доводилось приводити додому.

Увесь тиждень Фіна працювала, мов той віл, бо мала три чи чотири роботи: продавала на торзі овочі або смажені каштани, залежно від сезону, ходила до кількох рантьє вбирати їхні помешкання, святковими днями мила начиння в домах буржуа, а вільного часу лагодила старі солом'яні стільці. Все місто знало її саме як добру перебивницю стільців. На півдні великий попит на стільці з солом'яними сидіннями — вони там у вжитку.

Антуан Макар познайомився з Фіною в критому базарі. Узимку, коли він приходив туди продавати свої лозанки, то старався притакуватися біля печі, що на ній вона смажила каштани. Цей ледар, що боявся роботи як вогню, дивувався з її працьовитості. Потроху він збагнув, що під зовнішньою грубістю цієї гладкої кумасі ховається сором'язливість і доброта. Він часто спостерігав, як Фіна жменями роздавала каштани хлопчикам у лахмітті, що зупинялися, захоплені, перед чадною пательнею. Траплялось, що базарний інспектор кривдив її, і тоді Фіна ладна була заплакати, забуваючи про свої замашні кулаки. Кінець кінцем Антуан сказав собі, що йому потрібна саме така жінка, бо вона працюватиме за двох, а він буде за господаря в хаті. Вона буде для нього робоча

скотина, невтомна і слухняна. Що ж до схильності до наливок, то Антуан уважав її за цілком природну. Зваживши добре користь подібної спілки, він посватався — Фіна була в захваті. Досі ще жоден чоловік не насмілювався залицятися до неї. Даремно казали їй, що Антуан — несосвітений гультай, їй не стало духу відректися від шлюбу, що до нього вже давно прагнула її дужа натура. В день шлюбу молодий чоловік перейшов жити в квартиру своєї жінки, на вулицю Сівадьер, біля базару. Це помешкання з трьох кімнат було куди затишніше й краще обмешковане, ніж його, і він полегшено зітхнув, з задоволенням простягтися на м'якому товстому матраці жінчиного ліжка.

Перші дні все йшло гаразд. Фіна, як і раніше поралася і встигала скрізь. Антуан, якого охопило якесь чоловіче самолюбство, дивне навіть для нього самого, сплів за якийсь один тиждень лозників більше, ніж раніше за цілий місяць. Але в неділю схопилася буря.

В хаті була досить кругленька сума, і подружжя чимало її витратило. Обоє упилися і заходилися бити одне одного до смерті. На ранок вони ніяк не могли пригадати, з чого саме зайшла в них сварка: вони ж бо були лагідні одне до одного аж до вечора, години до десятої, коли Антуан з доброго дива почав тусати жінку, а Фіна, втративши терпець і забувши свою сумирність, відповідала ударом на кожен ляпас. Вранці вона знову притьомом узялася до роботи, мовби в них нічого й не було. Але її чоловік притаїв злість; він устав пізно й до вечора просидів на сонці, курячи люльку.

Від того дня у Макарів запроваджено своєрідний побут. Здавалося, вони змовилися, що жінка має працювати, вмиваючись потом, щоб харчувати чоловіка. Фіна, інстинктивно люблячи роботу, не заперечувала. Доки не пила, вона виявляла надлюдське терпіння, вважаючи за цілком природну річ, що чоловік ледарює, і сама навіть домагалася того, щоб позбавити його всяких клопотів. Але сьорбнувши своєї улюбленої ганусівки, вона робилася не те що злою, але тільки справедливою, і якщо Антуан сікався до неї в ті вечори, коли вона раювала за пляшкою свого улюбленого питва, Фіна кидалася на нього з кулаками й дорікала йому за лінощі та невдячність. Сусіди звикли до постійної тусанини, що чулася з кімнати подружжя. Макари лупили одне одного немилосердно, і якщо жінка була, як мати, що карає дитину, то чоловік зрадливо і злісно розраховував кожен удар і кілька разів трохи не скалічив нещасну жінку.

— А яка ж тобі буде користь, коли зламаєш мені руку чи ногу? — казала вона. — Хто ж харчуватиме тебе, гульвісо?

Як поминути ці сцени, Антуан був задоволений з свого нового життя. Він носив добрий одяг, їв і пив досхочу. Своє кошикарство він зовсім відкинув геть. Іноді, коли вже дуже нудьгував, давав собі обіцянку сплести до ближчого базару десяток лозників, але часто-густо не закінчував навіть і одного. Під канапою лежав собі пучок лози, бо він не використав би його й за двадцять років.

У Макарів народилося троє дітей: дві дочки та син. Старша, Ліза, що народилася 1827 року, через рік після одруження, недовго залишалася вдома. Це була пухкенька, вродлива дівчинка, до того ж здорова й жвава. Вона дуже скидалася на свою матір. Але

в ній не було материнної покірності робочої тварини. Макар передав дочці яскраво виражене поривання до життєвих насолод. Ще зовсім дитиною Ліза згоджувалась працювати цілий день, аби лиш дістати марципана. Їй ще не було й семи років, як її взяла до себе сусідка поштмейстєрова. 1839 року господиня овдовіла, переїхала до Парижа і взяла з собою й Лізу. Власне, батьки віддали її зовсім.

Друга дочка, Жервеза, що народилась за рік після Лізи, була кутерного. Зачата під час пияцтва, однієї з тих соромних ночей, коли подружжя немилосердно билось, вона мала скривлене і зсохле праве стегно — каліцтво вона дістала в спадщину від тих жорстоких побоїв, що їх зазнавала матір під час бійок. Жервеза залишалася калікою, і Фіна, бачачи, яка вона бліда і квола, почала лікувати її ганусівкою, запевняючи, що це зміцнить дівчинку. Бідолаха схудла ще більше. На цій високій, сухорлявій дівчинці сукенки, завжди заширокі, теліпались, як на вішаку. Але її схудле, покалічене тіло оздоблювала дуже гарна лялькова голівка, личко було кругле, бліде, з витонченими рисами. Її каліцтво здавалося майже граційним; стан м'яко згинався, ритмічно похитуючись за кожним кроком.

Син Макарів, Жан, народився ще через три роки. Це був здоровань, який нічим не скидався на худорляву Жервезу. Він, як і старша дочка, вдався в матір, хоч зовні і не був схожий на неї. Він, перший із Ругонів-Макарів, мав обличчя з правильними рисами, холодне й нерухоме, що вказувало на серйозну й обмежену натуру. Хлопець зростав з упертою волею досягти незалежного становища. Він старанно відвідував школу і утовкмачував в свою тупу голову основи грамоти та арифметики. Потім він став у майстерні за учня і працював з такою старанністю, тим похвальнішою, що потребував цілий день на те, що інші засвоювали за якусь годину.

Антуан усе бурчав на бідолашних дітей. Ці зайві роти поїдали його пайку. Він зарікався, як і його брат, не мати більше дітей, цих об'їдал, що доводять до злиднів своїх батьків. Треба було тільки підслухати всі його докори, коли їх п'ятеро сідало за стіл і мати давала кращі кусні Жанові, Лізі та Жервезі.

— Оце так, — бурчав він, — напихай їх, щоб вони тобі полопалися.

Кожна нова одежина, кожна пара черевиків, що їх купувала Фіна для дітей, псувала йому настрій на кілька днів. А! Коли б він знав, у нього не було б ніколи цієї купи дітей, що примушували його курити щоденно тільки тютюн за чотири су й через яких часто-густо на обід не було нічого, крім рагу з картоплею, — страви, яка йому не дуже-то смакувала.

Пізніше, коли Жан і Жервеза стали приносити йому перші свої заробітки по двадцять су, батько визнав, що мати дітей не так уже зле. Ліза вже не жила вдома. Без усякого сорому Антуан змусив дітей годувати себе, так само як примушував жінку. З його боку це був обмислений розрахунок.

Коли Жервезі минуло вісім літ, вона стала ходити до сусіди-купця чистити мигдаль; вона заробляла щоденно десять су, що їх батько велично клав собі в кишеню, а Фіна й не насмільовалася запитати, куди поділися ті гроші. Потім молода дівчина стала за ученицю до пралі й згодом зробилася сама робітницею й почала одержувати по два

франки щоденно, і ці два франки не минали Макарових рук. Жана, що вивчився столярства, батько також оббирав, якщо тільки Макарові вдавалося перехопити сина в день платні, перш ніж той устигав передати гроші матері. Іноді ці гроші вислизали від Антуана, тоді він ходив як хмара, цілий тиждень люто поглядав на жінку й дітей, все шукаючи приводу за дрібниці зчинити спірку, але все ж таки соромився признатися, чого саме він гнівається. А як надходив час наступної платні, він уже знову був на чатах і, захопивши гроші в хлопця, зникав на цілі дні.

Жервеза, забита, вихована на вулиці в компанії сусідніх хлопців, чотирнадцяти років завагітніла. Батькові дитини не було ще й вісімнадцяти. Це був робітник з чинбарні на прізвище Лантьє. Макар спершу страшенно розлютився, але коли взнав, що мати Лантьє, жінка м'яка й добра, захотіла взяти дитину до себе, заспокоївся. Але він не відпустив Жервези; вона заробляла вже двадцять п'ять су, і батько й слухати не хотів про її шлюб. Через чотири роки в неї народився другий хлопець. Мати Лантьє знову-взяла його до себе. Макар і цим разом удав, ніби нічого не знає. Коли Фіна боязко натякнула, що треба було б переговорити з Лантьє і якось узаконити стосунки, бо вже ширилися плітки, Антуан рішуче заявив, що він дочку нізащо не відпустить і що віддасть її спокусникові тільки тоді, як той буде вартий її і зможе придбати меблі.

Ця доба була найкраща в Макаровому житті. Він ходив, мов той буржуа, в сурдугі та штанях з тонкого сукна. Старанно виголений, гладкий, він анітрохи не скидався вже на колишнього обірваного ланця і шиночного завсідника. Антуан відвідував кав'ярні, читав часописи, гуляв проспектом Совер. Він удавав себе за пана, доки в нього були гроші в кишені, а коли кишеня порожніла, він залишався вдома, впадаючи в розпач від того, що змушений нудитися в своєму барлозі і що не має змоги випити своєї філіжанки кави. В такі дні він обвинувачував увесь рід людський у своїх злиднях, робився хворий від гніву і заздрощів до того, що Фіна з жалю давала йому останню срібну монету в хаті, щоб він тільки міг провести вечір у кав'ярні. Цей милий чоловік був жорстокий егоїст. Жервеза приносила вже в сім'ю щомісячно до шістдесяти франків і ходила в злидennих ситцевих платтях, тимчасом як батько замовляв собі сатинові чорні жилети в кращих пласанських кравців. Жана, дорослого юнака, що заробляв уже щоденно від трьох до чотирьох франків, батько оббирав ще безсоромніше. Кав'ярня, де Антуан марнував цілісні дні, була якраз проти столярні, і Жан, працюючи гембелем або пилкою, бачив, як по той бік майдану "пан" Макар кладе цукор у каву або грає в пікет з якимсь небагатим рантьє. Старий ледащо програвав гроші сина. Сам Жан ніколи не ходив до кав'ярні, бо в нього не залишалося навіть і п'яти су на філіжанку кави з коньяком. Антуан трактував сина, мов дівчину, не давав йому жодного сантимата й вимагав докладного звіту, як Жан збавляє час. І коли товариші вмовляли Жана провести день де-небудь на березі Віорни або в Гаррігських горах, батько обурювався, навіть бив його й довго гнівався за ті чотири франки, що їх бракувало в черговій платні. Ото в такій залежності він тримав свого сина й доходив іноді до того, що відбивав дівчат, до яких залицявся молодий столяр. До Макарів заходили Жервезині приятельки, робітниці шістнадцяти, вісімнадцяти років, веселі дівчата з грайливою задерикуватістю

дозрілості, що прокидалася. Вечорами вони сповняли кімнату молодістю й радіщами. Бідолашний Жан, позбавлений усякої втіхи, примушений сидіти вдома, бо не мав грошей, поглядав на цих дівчат блискучими від жадання очима. Але життя маленького хлопця, що його все ще довелося провадити, розвивало в ньому непереможну боязкість; граючись із подругами сестри, він ледве наслідкував торкнутися до них пучкою. Макар знизував плечима, мов із жалю, й мурмотів з виглядом іронічної переваги:

— Бач, який невинний!

Він, а не син, цілував у шию молодих дівчат за плечима в жінки. Він зайшов надто далеко з одною молоденькою пралею, до якої Жан залицявся більш, ніж до інших. Батько відбив її в сина, вкрав, мало не видер з його обіймів. Старий волоцюга ще й пишався своїми успіхами в жінок.

Бувають чоловіки, що живуть на кошти своїх полюбовниць. Макар так само ганебно і так само зухвало жив на кошти своєї жінки та дітей. Він без усякого сорому грабував сім'ю і йшов десь частуватися, коли в хаті не лишалося й шага. Тракував їх він дуже зарозуміло: повертаючись із кав'ярні, починав гірко сміятися зі злиднів, що визирали з кожного кутка; він заявляв, що обід нікудишній, що Жервеза дурна, а Жан ніколи не стане чоловіком. Цей егоїст з'їдав кращий шматок, затирав собі руки, кутив повільно люльку, а тим часом бідні діти, знесилені втомою, засинали, схиливши голови на стіл. Так минали дні, безжурні й щасливі. Йому здавалося цілком природним, що його утримують, як дівчину, і він має змогу байдикувати та висиджувати в кав'ярні або гуляти годинами в холодку проспектом чи вулицею Майль. Кінець кінцем, не соромлячись, він почав розповідати синові про свої любовні пригоди, а той слухав, роззявивши рота, з голодними очима. Діти не ремствували: вони бачили, що мати — покірна прислужниця батька. Фіна, дужа жінка, що частувала чоловіка стусанами, коли вони обоє були п'яні, твереза тремтіла перед ним і дозволяла йому повновладно панувати в хаті. Ночами він крав мідяки, що вона заробляла вдень на базарі, а вона навіть не зважувалась одверто дорікати йому. Іноді, проївши всі гроші в домі за тиждень наперед, він ще й накидався на безталанну жінку, кричав, що вона дурна й не вміє звести кінці з кінцями, а Фіна з янгольською покірністю відповідала йому чистим голосом, таким несподіваним при її дебелисті, що їй уже не двадцять років і що тепер стало дуже важко заробляти гроші. Щоб утішитися, вона купувала літр ганусівки, й увечері вони з дочкою розпивали її маленькими чарками, коли Антуан ішов до кав'ярні. Оце й була їхня втіха. Жан лягав спати, а обидві жінки сиділи за столом, наслухаючи, щоб захвати пляшку й чарки, коли зачують якийсь гомін. Коли Макар спізнявся, вони, п'ючи помаленьку, напивалися доп'яну. Очманілі, глядячи одна на одну з безглуздою усмішкою, мати й дочка буркотіли якусь нісенітницю. Рожеві плями виступали на Жервезиних щоках; її маленьке, лялькове личко, таке тонке й ніжне, набирало тоді щасливого виразу; і боляче було бачити, як ця квола, безкровна дівчинка, розпалена вином, з мокрим ротом, сміється ідіотичним сміхом п'янички. Фіна сиділа на стільці обважніла. Іноді вони забували наслухати або не мали більше сили схвати пляшку та чарки, коли на сходах чулися Антуанові кроки. Такими днями в Макарів зчинялася

бійка. Жанові доводилося зіскакувати з ліжка, щоб розборонити матір і батька й покласти Жервезу, що інакше спала б на підлозі.

Усяка політична партія має своїх блазнів і своїх мерзотників. Антуан Макар, палаючи від заздрості і зненависті, мріючи про помсту всьому суспільству, вітав Республіку як щасливу еру, коли йому дозволено буде наповнити кишені за рахунок сусіди й навіть задушити цього сусіду, коли той виявлятиме незадоволення! Життя завсідника кав'ярень і читання газетних статей, що їх він не тямив, обернули його на крикуна, що проповідував найнесусвітніші політичні погляди. Треба побувати в провінції й послухати, як красномовствують по шинках такі злоріки, що кепсько перетравили прочитане, щоб уявити собі, до якої безглуздої дурості дійшов Макар. А що він був балакун, побував на військовій службі і взагалі здавався моторним хлопцем, то довірливі люди купчилися круг нього, дослухаючись до його мови. Хоча він і не очолював жодної партії, йому вдалося з'єднати навколо себе невеличку групу робітників, що приймали його заздру лютість за чесне й переконане обурення.

В лютневі дні Антуан сказав сам собі, що Пласан віднині належить йому, і, гуляючи вулицею, нахабно поглядав на дрібних крамарів, що перелякано стояли на порозі своїх крамниць; вигляд його ясно говорив: "Наш день надійшов, мої агнятка, тепер ви у нас потанцюєте". Він став неймовірно зухвалий і так захопився ролею переможця й деспота, що перестав навіть платити в кав'ярні, а простак господар, який тремтів перед витріщеними Антуановими очима, не наслідуювався подати йому рахунка. Важко полічити, скільки він випив філіжанок кави; іноді він запрошував приятелів і цілими годинами кричав, що народ умирає з голоду й що багатіїв треба змусити поділитися. Сам він не дав би прошаків й одного су.

Але що остаточно обернуло його в завзятого республіканця — це надія поквитатися з Ругоном, що став одверто на бік реакції. А! Який тріумф, коли П'єр і Фелісіта будуть у його владі. Нехай їхні справи кепські, вони все ж таки зробилися буржуа, а він, Макар, залишався простим ремісником. Це доводило його до розпачу. Але найобразливішим було те, що один з їхніх синів став адвокатом, другий лікарем, третій — службовцем, тоді як його Жан працював столяром, Жервеза — пралею. Коли він порівнював Макара з Ругонами, то почував ще великий сором від того, що його жінка продавала на базарі каштани й лагодила старі солом'яні стільці для всього кварталу. А все ж П'єр — його брат, чому він мав більше права жити ласо й одержувати прибутки? Бо ж він вдавав з себе великого пана тільки завдяки грошам, украденим у нього, Антуана. І коли Макар торкався цієї теми, то аж запінювався весь од лютості; він міг кипіти годинами, без упину повторюючи ті самі обвинувачення й заяви: "Коли б мій брат був там, де йому місце, то рантє був би я, а не він".

А коли його питали, що то за місце, він відповідав страшним голосом: "Каторга!"

Його ненависть зроста ще більше, коли Ругони згуртували навколо себе консерваторів й набули в Пласані деякого впливу. В устах шиночних балакунів славетний жовтий салон перетворився в розбишацьке кишло, в збіговисько злочинців, які щовечора запрягалися на кинджалах вигубити народ. І щоб намовити проти

П'єра всіх немаєтних, Антуан пустив чутку, ніби колишній торгівець олією не такий уже бідний, як хоче здатися, але що він приховав свої скарби з жадібності й страху перед злодіями. Він намагався викликати обурення злидарів найнесусвітнішими вигадками, що в них, зрештою, починав і сам вірити. Правда, йому погано давалося приховати свою особисту образу й бажання помсти під серпанком найщирішого патріотизму, але він виявляв стільки запалу, був такий гучноголосий, що ніхто не міг і сумніватися в його переконанні.

Власне, всі члени цієї сім'ї мали звірячий і брутальний апетит. Фелісіта розуміла, що палкі Макарові промови не що інше, як захована злість і ненависть, і охоче заплатила б йому за мовчанку. На жаль, у неї не було грошей, а затягти його до небезпечної гри, затіяної чоловіком, вона не зважувалася. Антуан дуже шкодив Ругонам в очах рантє нового міста. Досить було вже й того, що він їхній родич. Грану та Рудьє безперестанно з презирством закидали Ругонам, що є подібна людина в їхній сім'ї. І Фелісіта з сумом питала себе, чи пощастить їм коли-небудь змити з себе цю пляму. Соромно, неприпустимо, щоб у майбутньому пан Ругон мав брата, що його жінка торгує каштанами і що сам провадить брудне ледаче життя. Кінець кінцем Фелісіта стала боятися за успіх їхнього таємного задуму, бо Антуан робив усе, щоб скомпрометувати своїх кривних. Коли їй оповідали, якою лайкою обкладав Антуан жовтий салон, вона тремтіла зі страху як би він не осатанів і своїм бешкетом не занапастив їхні надії.

Антуан добре розумів, які прикрі Ругонам його вихватки, і день у день висловлював усе жорстокіші погляди тільки для того, щоб увірвати їм терпець. У кав'ярні він казав про П'єра "мій братан" таким тоном, що всі відвідувачі оберталися, на вулиці при зустрічі з реакціонерами з жовтого салону він бурчав глухі прокльони, і статечні буржуа, вражені його зухвалістю, доповідали про це ввечері Ругонам, певне, вважаючи їх винними за неприємну зустріч.

Раз якось Грану прийшов до Ругонів розлютований.

— Та це ж, — закричав він ще з порога, — вже не можна терпіти, ображають, куди не ступи!

І, звертаючись до П'єра, додав:

— Пане, коли мають такого брата, як ваш, то треба подбати, щоб захистити від нього суспільство... Я переходив спокійнісінько собі майдан Підпрефектури, коли цей пройдисвіт, проходячи повз мене, пробурчав кілька слів, і я виразно почув, як він сказав: "Старий шахрай".

Фелісіта зблідла й почала квапливо перепрошувати Грану, але добродій і слухати нічого не хотів і сказав, що зараз піде геть. Маркіз поспішив втрутитися.

— Не може бути, — сказав він, — щоб цей волоцюга обізвав вас шахраєм. Ви певні, що образу було кинуто на вашу адресу?

Грану остовпів. Зрештою, цілком можливо, що Антуан міг буркнути: "Ти ще йдеш до цього шахрая".

Пан де Карнаван погладив собі підборіддя, щоб заховати усмішку.

Ругон сказав тоді якнайспокійнішим тоном:

— Я зразу подумав, що старий шахрай — це я. Добре, що непорозуміння з'ясоване. Прошу вас, панове, уникайте цього добродія. Я від нього рішуче відрікаюсь.

Але Фелісіта не могла байдуже дивитися на такі речі, вона робилася хворою від кожного ганебного Макарового вчинку; ночами її мучила думка, що думають про них ці пани.

За кілька місяців до перевороту Ругони одержали анонімного листа — три сторінки найбрутальнішої лайки, хтось загрожував їм, коли їхня партія переможе, то в часописі з'явиться друком скандальна історія колишніх Аделаїдиних любовних авантур і крадіжки, вчиненої П'єром, коли він примусив матір, збожеволілу від розпусти, дати розписку на п'ятдесят тисяч франків. Цей лист кілком по голові приголомшив самого Ругона. Фелісіта не втрималася і дорікнула свого чоловіка за його соромну й брудну сім'ю, бо подружжя жодної хвилини не мало сумніву, що автор листа Антуан.

— Треба буде, — сказав П'єр з похмурим виглядом, — що б там не було позбавитися цієї мерзоти. Це вже занадто.

Тим часом Макар, провадячи й далі таку тактику, шукав спільників проти Ругонів у самій же їхній сім'ї. Спочатку, читаючи грізні статті в "Незалежному", він покладав надії на Арістіда. Але молодий чоловік, хоч і засліплений лютою заздрістю, був не такий дурний, щоб зв'язатися з такою людиною, як його дядько. Арістід не захотів навіть спілкуватися з ним і не підпускав до себе, тим-то Антуан оголосив небожа підозрілою особою. По шинках, де верховодив Макар, запевняли навіть, що журналіст — провокатор. Піймавши тут облизня, Антуан поклав собі спробувати щастя в дітей своєї сестри Урсули.

Урсула померла 1859 року, справдивши похмуре прорікання брата. Неврози матері перейшли в дочки в сухоти, що помалу збавили її життя. Після Урсули залишилося троє дітей: вісімнадцятилітня дочка Елен, що одружилася з службовцем, і двоє синів: старший, Франсуа, молодий чоловік двадцяти трьох років, і молодший, Сільвер, бідне створіння, шести років. Смерть коханої жінки вразила Муре мов грім із неба. Він ще протяг один рік, занедбавши свої справи, проживаючи зібрані гроші. Одного ранку знайшли його труп: він повісився в кімнаті, де ще зберігалась Урсулина сукня. Старший син, що дістав добру комерційну освіту, вступив за прикажчика до свого дядька Ругона замість Арістіда, що тільки що поїхав з дому.

Ругон, незважаючи на свою глибоку ненависть до Макарів, прийняв охоче свого небожа, бо знав його скромність і працьовитість. Йому потрібна була віддана людина, що допомогла б поладити його справи. Та ще й у часи процвітання Муре П'єр перейнявся пошаною до його родини, що заробляла добрі гроші й невдовзі замирився з сестрою. А може бути й таке, що, приймаючи Франсуа за прикажчика, П'єр хотів ніби компенсувати його: пограбувавши матір, він заспокоював своє сумління, даючи роботу її синові. Шахраї іноді роблять так і розраховуються з чесністю. Для Ругона це було вигідно. Він знайшов у небожі потрібного йому помічника. Коли за ці часи фірма Ругонів і не давала прибутків, то не з вини цього тихого, пунктуального хлопця, який,

здавалося, народився на те, щоб стояти за прилавком поміж глечиків з олією та в'язками тарані. Маючи велику фізичну схожість з матір'ю, Франсуа від батька дістав розум обмежений і практичний, інстинктивний нахил до розміреного життя й деяку оглядність дрібного торгівця. Через три місяці П'єр, усе ще додержуючись своєї системи компенсації, одружив Франсуа з своєю молодшою дочкою Мартою, котрої йому хотілося швидше позбутися. Молоді люди покохали одне одного зразу, з перших же днів. Можливо, що їхня прихильність виникла і зміцніла завдяки одній чудній обставині: Франсуа й Марта дивно скидалися одне на одного, як брат і сестра. Мати передала Франсуа риси обличчя родоначальниці Аделаїди; щодо Марти, яка теж була живим портретом бабусі, то ця подібність була ще дивовижніша, бо П'єр Ругон жодною рисою не нагадував матері. Тут спадковість, поминувши батька, ще виразніше проявилась у дочці. Але на цьому й кінчалася схожість молодого подружжя. Якщо Франсуа був достойний син урівноваженого й трохи флегматичного шаповала Муре, то Марта, чудна й точна копія своєї бабусі, успадкувала її розгубленість і душевну нестійкість. Можливо, це поєднання фізичної схожості і різних характерів і принадило їх одне до одного. З 1840 до 1844 року у них народилося троє дітей. Франсуа залишився в дядька до останнього дня існування фірми. П'єр хотів передати йому діло, але молодий чоловік надто добре уявляв собі перспективи торгівлі в Пласані. Він відмовився, переїхав до Марселя і замешкав там на свої вбогі заощадження.

Макар скоро збагнув, що йому не пощастить накрутити проти Ругона цього незграбного, працюючого молодика, котрого він зі злістю дармоїда винуватив у скупості й лицемірстві. Зате він сподівався знайти потрібного спільника в другому синові Муре — п'ятнадцятилітньому Сільвері. Коли Муре завісився серед спідниць небіжчиці-жінки, малий Сільвер не ходив ще навіть до школи. Франсуа, не знаючи, що діяти з своїм малим братом, привіз його до дядька. Той, побачивши, що небіж привів дитину, скривився, бо не мав наміру стати аж так великодушним, щоб годувати ще одного зайвого рота, Фелісіта теж незлюбила Сільвера, і він зростав безталанний, ніби всіма покинутий; хлопчиків доводилося часто-густо плакати, доки його бабуня, що частенько відвідувала Ругонів, не змилосердилася над ним і не попрохала дозволу забрати його до себе. П'єр був страшенно задоволений; він дозволив їй узяти дитину, ні слова навіть не кажучи про те, щоб збільшити ту малу пенсію, що її давав матері, — віднині її повинно було вистачати на двох.

Аделаїді було тоді біля сімдесяти п'яти років. Старечі роки й чернецьке життя зробили своє: вона вже нічим не нагадувала ту сухорляву, палку жінку, що в дні молодості тікала з дому в обійми браконьєра Макара. Вона зсохла, закостеніла, живучи сама в своїй халупі в завулкові св. Мітра, в мовчазній та темній норі. Вона майже не виходила з хати, годувалася лише картоплею та сушеними овочами. Дивлячись на неї, згадувалися старі черниці, бліді, кволі, з млявою ходою, що зреклися світу. Її безкровне обличчя, завжди чепурне, облямоване білим очіпком, скидалося на обличчя мрущої, якоїсь машкари, застиглої й байдужої. Звичка мовчати зробила її німою. Од темряви її оселі, від того, що вона бачила в хаті все ті ж речі, її очі вгасли й зробились прозорими,

як джерельна вода. Цілковите зречення життя, повільне фізичне й духовне вигасання помалу перетворили розпусну, палку жінку в поважну матрону. Коли вона втоплювала очі в якусь річ, дивлячись і нічого не бачачи, в цих очах, ясних і глибоких, мов провалля, можна було побачити безмірну душевну порожнечу. Де й поділися її колишні змислові поривання, лишилися тільки кволість тіла та старече дрижання рук. Колись вона кохала грубо, як вовчиця, а тепер від її жалюгідної, зужитої істоти тхнуло тільки легким духом сухого, зів'ялого листа. Це зробили нерви, палка пожадливість, що перегоріла в жорстокій зневіленій неблазності. Після смерті Макара, що в ньому було все її життя, любовна жага і далі її палила, вона мордувала її, як ту черницю, замкнуту в монастирі, але Аделаїді і в голову не спадало заспокоїти її. Можливо, навіть розпусне життя менше б виснажило її, менше притупило, ніж ця постійна незаспокоєність, що, не маючи виходу, поволі підточувала її, руйнуючи організм.

Але іноді ще з цією живою покійницею, з цією старою, зів'ялою жінкою, що, здавалося, не має вже ні кровинки, траплялися нервові припадки; тоді по ній пробігали мов електричні струми й гальванізували її, повертаючи на якусь годину напружене життя. Аделаїда непритомно лежала на своєму ліжку з розплющеними очима; потім на неї нападала гикавка, її тіпало, й вона починала битися з страшенною силою істеричок, котрих доводиться зв'язувати, щоб вони не розбили собі голову об стіни. Ці повернення колишньої палкості, ці наглі нервові приступи боляче стрясали її бідне наболіле тіло. Здавалося, вся її бурхлива молодість безсоромно воскресає в холодному тілі сімдесятирічної баби. І коли Аделаїда підводилася після нападу, ніби отупівши, вона хиталася і здавалася такою розчухраною, що кумасі передмістя казали: "Вона напилася, оця причинна баба".

Дитяча усмішка малого Сільвера, як останній блідий промінь, зігрівала її захололе тіло. Аделаїда взяла дитину, бо втомилася від самотності, боялася вмерти сама під час приступу. Це хлопча пустувало біля неї, наче боронило її від смерті. Не зраджуючи своєї мовчанки, не зм'якшуючи своїх автоматичних рухів, вона прихилилась усією душею до хлопця. Суворі, німа, вона цілими годинами поглядала, як він бавиться, захоплено слухала нестерпучий гармидер, що ним він сповнював стареньку хатинку. Ця домовина стрясалася від гомону, коли Сільвер скакав по кімнаті верхи на вінику, забивався об двері, здіймав крик і плач. Він повертав Аделаїду до життя. Вона доглядала за ним з якоюсь чарівною невмілістю. Замолоду коханка в ній була дужча за матір, зате тепер вона зазнавала чудової втіхи молодої матері, умиваючи, одягаючи, доглядаючи це хистке маленьке створіння. Це був останній спалах любові, остання пом'якшена пристрасть, що її надіслало небо цій жінці, мрущої від потреби любити, зворушлива агонія серця, все життя паленого, змисловими бажаннями і вигасаючого в прихильності до дитини.

В Аделаїді збереглося надто мало життя для гомінливої захопленої ніжності, притаманній добрим гладким бабусям. Вона обожнювала сирітку потай, сором'язливо, як юна дівчина, не вмючи здобутися на ласку. Іноді вона брала дитину собі на коліна й довго дивилася на неї своїми згаслими очима. І коли мале, перелякане цим блідим і

німим обличчям, починало голосно плакати, вона, либонь, засоромлена тим, що наробила, спускала його швидко додолу, навіть не поцілувавши. Може, вона знаходила в ньому якусь подібність до браконьєра Макара.

Сільвер зростав сам і нікого не бачив, крім Аделаїди. Белькочучи по-дитячому, він прозвав її "тітка Діда", і це ім'я, зрештою, так і залишилося за старою жінкою: в Провансі слово "тітка" вживається тільки як привітливий звертання. Дитина почувала до своєї бабуні особливу ніжність, змішану з шанобливим острахом. Коли хлопчик був ще зовсім малий і з нею траплявся припадок, він утікав з плачем, переляканий корчами її обличчя; після припадку він боязко повертався, радніший знову спасатися, нібито бідна стара жінка здатна була його побити. Пізніше, коли він мав літ дванадцять, він мужньо залишався з нею, доглядаючи, щоб вона не поранила себе, впадши з ліжка. Він просиджував цілі ночі, міцно обнявши її, стримуючи судоми, що корчили їй руки й ноги. В проміжках між нападами він жалісливими великими очима дивився на її конвульсивне обличчя, на схудле тіло, що його спідниці обгортали, мов той саван. Ця захована од усіх драма повторялася щомісяця: нерухома, мов той труп, стара жінка і схилена над нею дитина, що мовчки чекає повернення життя, становили в темряві хати чудний образ глибокої розпуки й жалощів, що краляли серце. Спам'ятавшись, тітка Діда насилу підводилася, поправляла на собі вбрання й починала поратися в хаті, ні про що не питаючи Сільвера; вона нічого не пам'ятала, а дитина, з якоюсь інстинктивною обачністю уникала нагадувати їй про те, що сталося. Ці постійні припадки прив'язали міцно внука до бабусі. Вона ревно кохала його, без багатослівних освідчень, його любов до неї також була прихована й соромлива. Хлопець був вдячний їй за те, що вона прихистила й виховала його, бабуся здавалася йому якоюсь незвичайною істотою, що мала невідому недугу, і цю істоту треба жаліти й шанувати. Певне, в Аделаїди залишалося надто вже мало людського; вона була така бліда й нерухома, що Сільвер не зважувався термосити її, чіплятися їй на шию. Вони жили в сумному мовчанні, але несказанна ніжність єднала їх.

Похмура й нерадісна атмосфера, якою дихав Сільвер з дитинства, загартувала його душу, сповнену високих поривань. Він рано став серйозною, вдумливою людиною, що уперто прагнула освіти. Хлопець навчився грамоті й лічбі в монастирській школі, що її довелося йому кинути в дванадцять років і стати за учня до ремісника. Йому бракувало найелементарніших знань, але він читав усі випадкові книжки, що йому попадалися до рук, і таким робом набув собі своєрідний розумовий багаж; він мав уявлення про найрізноманітніші речі, але відомості ці були поверхові, погано засвоєні і не вкладалися ясно в його голову. Ще хлопчиком ходив він до одного колісника, Віана, — його майстерня стояла біля входу до завулка, проти плацу св. Мітра, де колісник складав ліс. Сільвер залазив на колеса ридванів, відданих до направи, і бавився важким інструментом, який його малі рученята ледве могли підняти. Надто йому подобалося допомагати робітникам — підтримувати дерев'яні бруски або подавати залізяччя. Коли Сільвер підріс, він, цілком природно, став за учня до Віана. Колісник полюбив цього хлопця, який завжди вертівся біля нього, і запропонував Аделаїді взяти його в учні, не

схотівши брати ніякої платні за науку. Сільвер з охотою пішов до Віана. В мріях він уже бачив той день, коли поверне добрій тітці Діді все, що вона витратила на нього. З нього вийшов добрий робітник. Але Сільвер мав вищі запити. Побачивши якось в одного пласанського колісника дуже гарну нову коляску, блискучу від лаку, він про себе вирішив, що колись вироблятиме такі самі екіпажі. Ця коляска запам'яталась йому як надзвичайний і своєрідний витвір мистецтва, як ніби якийсь ідеал його поривань. Бідки, що над ними він працював у Віана і що біля них він порався з такою любов'ю, здавалися йому тепер не варті його зусиль. Він почав одвідувати школу малювання і заприятелював там з учнем колежу. Той дав йому старий підручник геометрії. І Сільвер поринув у вивчення без усякого керівництва, ламаючи собі тижнями голову над речами найпростішими. Він належав до числа тих робітників, що ледве вміють підписати своє прізвище, але розмовляють про алгебру як про щось добре знайоме. Ніщо не псує так незміцнілого розуму, як уривки знання без міцних підвалин. Часто-густо ці окрушини науки дають зовсім помилкове уявлення про великі істини й перетворюють обмежених людей у зовсім тупих і нестерпних. У Сільвері ці клапті украденого знання тільки розвогнювали його шляхетний запал. Він дізнався про обрії, що були для нього недосяжні. Він створив собі святощі з речей, що їх не міг доторкнутися рукою, він глибоко і простодушно вірив у високі ідеї й високі слова, намагаючись піднятися до них, але ніколи їх не розуміючи. Це була проста душа, але душа шляхетна, що зупинилася на порозі храму, вклякнувши перед свічками, що здалеку їй здавалися зірками.

Хатинка в Аделаїди не мала сіней; з вулиці потрапляли просто в велику кімнату з цегляною долівкою, вона правила одночасно й за кухню й за їдальню; там стояло тільки кілька солом'яних стільців, стіл, певніше дошка, покладена на козли, і стара скриня, яку Аделаїда переробила на канапу, накривши її шматком вовняної тканини. Ліворуч від коминка, в кутку, оздоблена штучними квітами, висіла гіпсова статуетка матері божої, традиційної заступниці всіх провансальських бабів, навіть не побожних. Вузкий коридор вів од вітальні до маленького двору позаду будинку, де був колодязь. Ліворуч коридором була кімната тітки Діди — вузьенька комірчина з ліжком залізним та одним стільцем; праворуч, у ванькирчику, де ледве ставало розкладне ліжко, спав Сільвер; він понавішував цілу низку полиць, аж до стелі, де зберігав свої улюблені книжки, розрізнені, куплені за гріш у тандитника. Читаючи ночами, Сільвер чіпляв лампу на кілочку в головах над ліжком. І коли з бабусею траплявся припадок, він одразу ж підбігав до неї.

Коли він виріс і став юнаком, його побут не змінився. Тут, у цьому глухому закутку, минало все його життя. Він успадкував від батька огиду до шинку й недільного неробства. Грубі втіхи товаришів разили його. Він уважав за краще читати, сушити собі голову над якоюсь нескладною теоремою.

З деякого часу тітка Діда стала йому доручати всі дрібні господарські покупки — сама вона перестала виходити з хати, цураючись навіть родичів. Молодик іноді замислювався над її занедбаністю; він бачив, що стара живе за два кроки від дітей, але

діти навіть не згадують про неї, ніби вона вже вмерла; і Сільвер став любити її ще дужче, любив і себе, і за інших. А коли йому часами спадала неясна думка, що тітка Діда покутує свої колишні гріхи, то він казав собі: "Я маю все, все їй простити".

Такий палкий, зосереджений розум, природно, мав захопитися республіканськими ідеями. Сільвер ночами в своїм закуті читав та перечитував томик Руссо, що він його знайшов у сусіди-тандитника поміж старих замків. За читанням він проводив цілу ніч до ранку. Він жив мрією про загальне щастя — улюбленою мрією всіх знедолених — і слова: "воля, рівність, братерство" лунали для нього як дзвін, слухаючи як вірні падають навколішки. Коли Сільвер дізнався, що в Франції проголошено Республіку, він подумав, що для світу настає тепер небесний рай. Завдяки деякій освіті його кругозір був ширший, ніж в інших робітників, його бажання не обмежувалися тільки насущним хлібом; але безмежна наївність, повне незнання людей робили з нього непоправного мрійника, який вірив у рай, де пануватиме вічна справедливість. І надовго він поринав у своєму раю, не помічаючи нічого довкола. А коли йому здавалося, що не все йде гаразд у цій найкращій з республік, його огортала безмежна журба, він створив собі тоді нову мрію: примусити людей бути щасливими, хоча б проти їхньої волі. Кожний акт, що, здавалося йому, порушував, право народів, викликав у ньому протест і жагу помсти. З натурою доброю, ніби в тої дитини, він не знав стриму в своїх громадянських почуттях. Нездатний убити муху, він усе твердив, що пора нарешті взятися до зброї. Воля стала його пристрастю, безтямною, всеосяжною, що їй він оддався з усім палом своєї гарячої крові. Осліплений власним ентузіазмом, занадто неосвічений і разом з тим занадто начитаний для того, щоб бути толерантним, він не хотів зважати на живих людей, він вимагав такого собі ідеального державного ладу, оснований на справедливості й цілковитій волі. О цю саме пору дядько Макар надумав нацькувати Сільвера на Ругонів; він побачив, що цей навіжений хлопець здатний на відчайдушні вчинки, аби тільки роздратувати його як слід. Цей розрахунок не був позбавлений деякої проникливості.

Щоб притягти Сільвера на свій бік, Антуан почав удавано захоплюватися ідеями молодого чоловіка. Але спочатку він ледве не зіпсував усього: він так корисливо розраховував на перемогу Республіки, вважаючи її за щасливу добу неробства і об'їдання, що образив чисто духовні поривання небожа. Коли Антуан зрозумів, що іде невірним шляхом, він укинувся в незвичайний пафос, сиплячи пустими й дзвінкими словами, що здалися Сільверові за доказ його громадських почуттів. Незабаром дядько й небіж почали бачитися вже двічі-тричі на тиждень. Під час довгих суперечок, що в них певне вирішено долю країни, Антуан намагався переконати молодого чоловіка, що салон Ругонів був за головну перешкоду до щастя Франції. Але й тут допустився помилки, узиваючи перед Сільвером свою матір "старою шахрайкою". Він навіть переказав йому всі колишні скандальні авантури Аделаїди. Молодий чоловік, червоний з сорому, слухав його не перепиняючи. Він не хотів цього знати, ці викриття завдавали йому жорстокого душевного болю, ображали шанобливу ніжність, що він відчував до тітки Діди. З цього дня він став ще більше піклуватися про свою бабусю, знаходив для

неї лагідні усмішки, ніжні вибачні погляди. Макар побачив, що зробив дурницю, і намагався зіграти на прихильності Сільвера, обвинувачуючи Ругонів у тому, що вони пограбували й занедбали Аделаїду. Він, Антуан, був завжди добрим сином, але брат учинив якнайбезчесніше: він обікрав матір, а нині, коли в неї нема жодного су, соромиться її. І він балакав без кінця на цю тему. Сільвер обурювався проти дядька П'єра, на превелике задоволення Антуана.

Щоразу як молодий чоловік приходив до Макарів, розігрувалася та сама сцена. Сільвер з'являвся ввечері, коли сім'я Макарів обідала. Незадоволений батько наминав якесь рагу з картоплі, вибираючи собі ласі шматки сала і пасучи очима страву, що переходила до Жанових чи Жервезиних рук.

— Ти бачиш, Сільвере, — казав він з глухою лютістю, що її марно намагався сховати під виглядом іронічної байдужості, — знову картопля й завжди картопля. Її ми тільки й їмо. М'ясо — воно для багатих. Важко зводити кінці з кінцями, особливо коли діти мають чортів апетит.

Жервеза та Жан схиляли голови над тарілками, не наслідуючись навіть відрізати собі хліба. А Сільвер, що жив завжди в своїх мріях ніби на небі, зовсім не розумів стану речей. Він спокійним голосом вимовляв слова, що зчиняли бурю:

— Вам, дядьку, треба працювати.

— Отакої, — криво посміхався Макар, дійнятий до живого. — Ти хочеш, щоб я працював, чи не так? Для того, щоб ці кляті багатії експлуатували мене? Більше двадцяти су я не зароблю, але попсую собі кров. Навіщо воно мені?

— Кожний заробляє скільки може, — відповідав молодий чоловік. — Двадцять су — це двадцять су, це підмога в сім'ї. А втім, ви ж відставний солдат, чому б вам не підшукати собі якоїсь-то служби?

Тоді втручалася Фіна з необережністю, що в ній сама незабаром каялася.

— Я ж бо йому щодня про це товчу, — вставляла вона. — Ось, до речі, інспекторові на базарі потрібний помічник; я казала йому про свого чоловіка, і, гадаю, він погодився б...

Макар уривав жінчину мову, різонувши її поглядом.

— Е, замовчи! — гримав він, ледве стримуючи свій гнів. — Ці жінки самі не знають, що кажуть. Мене не захочуть узяти. Надто добре знають мої переконання.

І щоразу, коли йому пропонували роботу, він тільки обурювався. Він сам усе просив підшукати йому якусь посаду, а потім відмовлявся від усіх пропозицій, приводячи найчудніші доводи. Розмови на таку тему страшенно його злостили.

Коли Жан по обіді брався за часопис, батько казав йому:

— Ти б мерщій ішов спати. А то ще проспиш завтра й знову втратиш день... Подумати тільки, цей хлопчик минулого тижня приніс на вісім франків менше, ніж треба було. Але я просив господаря більше не видавати йому на руки грошей. Я сам одержуватиму за нього.

Жан ішов спати, щоб не слухати батькових докорів. Він недолюбливав Сільвера; політика йому обридла, і він гадав, що його брат у перших "несповна розуму". І ось,

коли лишалися самі жінки і, на свою біду, починали тихенько розмовляти, прибравши зі столу, Макар кричав:

— А, ледацюги. Хіба в домі немає чого полагодити? Та всі ж ходите в лахмітті... Слухай, Жервезо, я ходив до твоєї хазяйки, вона мені все розповіла. Ти все десь бігаєш і не берешся як слід до роботи.

Жервеза, доросла дівчина двадцяти з гаком років, червоніла від того, що її лають при Сільверові. І хлопцеві, дивлячись на неї, ставало ніяково. Раз якось увечері він прийшов пізніше, ніж звикле, коли дядька не було вдома, і застав матір з дочкою п'яними до нестями перед порожньою пляшкою. Відтоді він не міг бачити своєї сестри в перших, не пригадуючи собі безсоромної картини: дівчину, що сміялася грубим сміхом, з дрібним блідим личком, укритим широкими червоними плямами. Крім того, його налякали ті погані чутки, що ходили про неї. Він, невинний, як пустельник, поглядав на Жервезу з тим боязким дивуванням, що з ним школяр дивиться на повію.

Коли обидві жінки бралися за голку і втоплювали очі в шитво, латаючи старі сорочки, Макар, розвалившись на найкращому стільці, пив собі вино та пихкав люлькою, як людина, що тішиться безділлям. Це й була та година, коли старий шахрай обвинувачував багатіїв, що п'ють народну кров. Він тоді шляхетно обурювався проти тих панів з нового міста, що марнували життя в лінощах і примушували бідноту годувати себе. Шматки комуністичних ідей, підхоплені з ранкових часописів, робилися якимись чудними і дивоглядними, злітаючи з його вуст. Антуан говорив тоді, що близький уже той час, коли нікого не примушуватимуть до роботи. Але особливо люто ненавидів він Ругонів. Ця ненависть не давала йому перетравити з'їденої картоплі.

— Сьогодні я бачив, — казав він, — як ця мерзота Фелісіта купувала на базарі курча... Вони, бачте, їдять тепер курчат, ці злодії, що вкрали мою спадщину!

— А тітка Діда запевняє, — мовив Сільвер, — що дядько П'єр вам допоміг, коли ви повернулися із служби. Він-бо витратив великі гроші, щоб одягти вас і найняти вам помешкання?

— Великі гроші! — ревів розлютований Макар. — Твоя баба глузду одбігла... Ці розбійники розповсюдили такі чутки, щоб затулити мені рота. Я нічого не одержав!

Фіна знову не до речі встрявала до розмови, нагадуючи своєму чоловікові, що він одержав двісті франків, та ще й пристойний костюм, і помешкання на рік. Антуан наказував їй замовкнути й провадив далі, люто, скаженіючи:

— Двісті франків! Подумаєш! Я хочу, щоб мені віддали геть усе, що мені належить, — усі мої десять тисяч. Ти бач, загнали мене в будинок, мов ту собаку, кинули старий сурдут, що його П'єр уже соромився одягти, такий він був брудний та в дірках.

Він брехав, але, бачачи його гнів, ніхто не зважувався перечити. Потім, удаючись до Сільвера, він додавав:

— Ти ще такий наївний, що захищаєш їх. Вони пограбували твою матір, бо нещасна жінка не вмерла б, коли б мала на що лікуватись.

— Ні, ви несправедливі, дядьку, — зауважував молодий чоловік, — вона померла не тому, що її не лікували. І я знаю, що мій батько не взяв би жодного су від її кривих.

— Годі, дай мені спокій. Твій батько взяв би гроші, як і всякий інший. Нас безсоромно пограбовано, нам треба повернути своє майно.

І Макар усоте повторював ту саму оповідку про п'ятдесят тисяч франків. Небіж, що знав її напам'ять у всіх варіантах, слухав з нетерплячкою.

— Якби ти був мужчина, — сказав зрештою Антуан, — ти пішов би до Ругонів колись зі мною, й ми наробили б їм гарного бешкету. Ми не пішли б од них без грошей.

Але Сільвер поважнів і твердим голосом відповідав:

— Коли ці нещасні й пограбували нас, тим гірше для них. Я не хочу їхніх грошей. Бачите, дядьку, не нам карати нашу власну сім'ю. Вони погано зробили, і на них колись доля страшенно помститься.

— Ба! Яка невинність! — кричав дядько. — Коли сила буде на нашому боці, ти побачиш, як я сам подбаю про себе. Добрий бог не дуже піклується про нас. Брудна наша сім'я, що й казати. Якщо я здихатиму з голоду, то ні один із цих мерзотників не кине мені шкоринки хліба.

Ця тема була невичерпна. Макар ятрив свої рани, мордуючись безсилою заздрістю. Він скаженів на саму думку, що тільки він один у сім'ї такий безталанний і мусить їсти картоплю, коли інші мають удосталь м'яса. Він перебирав всіх своїх родичів, аж до небожів та внуків, і знаходив, до чого присікатися й чим загрожувати кожному з них.

— Так, так, — злісно репетував він, — вони кинули б мене подихати з голоду, мов того собаку.

Жервеза, не підводячи голови, безупинно працювала голкою й іноді боязко кидала:

— А все ж таки, тату, Паскаль, брат у перших, був дуже добрий до нас торік, коли ти хворів.

— Він лікував тебе і не взяв з нас жодного су, — підхопила Фіна, допомагаючи дочці, — і не раз залишав мені п'ять франків тобі на бульйон.

— Паскаль! Він би давно заморив мене, аби не моє здоров'я! — вигукував Макар. — Та замовкніть ви, дурні! Вас усякий ошукає, ніби тих дітей. Вони всі радніші були б побачити мене в труні. Коли я знову захворію, прошу вас не кликати небожа, бо я вже не був би такий спокійний, як тоді, віддавши себе на його волю. Це не лікар, а костоправ, жодна порядна людина в нього не лікується.

А потім Макар, раз його зачепили, вже більше не зупинявся.

— А ця гадюка, Арістід, — казав він, — цей облудний брат! Адже ж це зрадник! Невже тебе можуть провести його статті в "Незалежному", Сільвере? Значить, ти пропащий дурень. Таж його статті чортзна-як написано. Я завжди казав, що він тільки вдає з себе республіканця, а сам заодно зі своїм батьком знущається з нас. Ти ще побачиш, як він змінить шкіру... А брат його, славетний Ежен, ця гладка тварюка, з якою носяться Ругони! І ще вони мають зухвальство стверджувати, що він посідає в Парижі добре становище. Я добре знаю це його становище. Служить на Єрусалимській вулиці — шпиг.

— Хто вам сказав? Ви ж бо нічого не знаєте, — уривав Сільвер. Його прямодушність було ображено несправедливим обвинуваченням дядька.

— Це я не знаю? Ти так думаєш? А я тобі кажу, що він шпиг. Тебе з твоєю добротою обстрижуть, мов ту вівцю. Ти не мужчина! Я не хочу сказати нічого поганого про твого брата Франсуа, але, на твоєму місці, я б образився за його ставлення. Він заробляє багато грошей в Марселі, а, бач, не надіслав тобі й двадцяти франків на розваги. Коли ти колись попадеш у злидні, не раджу тобі вдаватися до нього за допомогою.

— Мені ніхто не потрібен, — відповів молодий чоловік гордо, але не зовсім твердим голосом. — Мого заробітку досить для нас з тіткою Дідою. А ви жорстокий, дядьку.

— Я кажу тільки правду... Я хотів одкрити тобі очі. Наша сім'я — підла сім'я; як не сумно, але це так. Навіть маленький Максим, син Арістідів, дев'ятилітнє хлоп'я, показує мені язика, коли зустрічає мене. Ця дитина скоро битиме свою матір, і добре зробить. Як собі хочеш, а ці люди не заслужили свого щастя; певно, що завжди так буває в родині: добрі мучаться, а злі багатіють.

Усі ці брутальні плітки, що їх Макар із таким задоволенням викладав перед небожем, глибоко обурювали молодого чоловіка. Йому хотілося вернутися до своїх улюблених тем. Але як тільки він починав виявляти нетерпіння, Антуан уживав найсильніших засобів, аби під'юдити його проти родичів.

— Захищай їх! Захищай! — казав він, удаючи, ніби заспокоївся. — Мені то що, я з ними більше діла не маю. Коли я тобі що й кажу, то тільки з прихильності до моєї бідної матері, до якої вся ця згряя ставиться просто обурливо.

— Паскуди! — бурмотів Сільвер.

— О, ти нічого ще не знаєш, нічого не розумієш. Нема такої гидоти, що її Ругони не сипали б на добру жінку. Арістід заборонив синові вітатися з нею, а Фелісіта каже, що її треба запроторити до божевільні.

Молодий чоловік, пополотнівши, раптом увірвав дядьковій мову:

— Досить! — кричав він. — Я більше не хочу нічого слухати. Треба всьому цьому покласти край.

— Що ж, я замовчу, коли це тобі неприємно, — провадив старий шахрай, удаючи з себе добрягу. — Проте є такі речі, що їх тобі треба знати, щоб не пошитися в дурні.

Макар, усе силкуючись підбурити Сільвера проти Ругонів, почував найбільшу втіху, коли на очах молодого чоловіка бриніли сльози образи. Він зневажав Сільвера, мабуть, більше ніж інших, тому що це був чудовий робітник і ніколи не пив. І щоб завдати бідному хлопцеві болю, Антуан з витонченою жорстокістю вигадував наймерзенніші наклепи, що вражали Сільвера в саме серце, і тішився, бачачи, як той полотнів, як тремтіли його руки, як у його очах відбивався розпач. Макар тішився так, як тішиться ница людина, що обмірковує удари і мітить у найболючіше місце. Коли Антуан бачив, що Сільвер досить уже роздратований і засмучений, він переходив до політики.

— Подейкують, — казав він, притишуючи голос, — що Ругони готують якийсь підступ.

— Підступ? — перепитував Сільвер, зразу насторожуючись.

— Так, запевняють, що однієї з ближчих ночей всіх добрих громадян міста схоплять і запакують до в'язниці.

Спершу молодий чоловік мав сумніви. Але дядькові були відомі всі подробиці: він розповідав, що складено вже списки, називав осіб, що попали до тих списків, він знав, як саме, о яку пору й за яких обставин має здійснитися змова. І Сільвер потроху починав вірити тим байкам й палав обуренням, клянуци ворогів Республіки.

— Це їх, — кричав він, — їх треба вигнати. Вони зраджують батьківщину! А що вони збираються робити з арештованими громадянами?

— Що вони збираються робити? — відповідав Макар із різким, сухим сміхом. — Та, звісно, порозстрілювати в тюремних склепах!

А що молодий чоловік завмирав від жаху і дивився на нього, не можучи добрати слів, Антуан провадив:

— Їм це не вперше. Коли-небудь увечері проберись поза будинком суду, і ти почувеш, постріли й стогони.

— О кати! — бурмотів Сільвер.

Тоді дядько з небожем пускалися в високу політику. Фіна й Жервеза, бачачи, що почалися суперечки, йшли тихенько спати; а чоловіки, не помічаючи, що вони пішли, просиджували до півночі, обговорюючи паризькі новини, розводячись про близьку й неминучу боротьбу. Макар гірко ганьбив людей своєї партії. Сільвер уголос, наче наодинці, мріяв про здійснення своєї улюбленої мрії про ідеальну волю. Чудні були ці розмови, під час яких дядько без кінця прикладався до малих пляшок, а небіж п'янів од ентузіазму. І все ж Антуанові не пощастило втягти молодого республіканця в свої підступні плани, схилити його до участі в поході проти Ругонів; марно він підбадьорював його; він чув від Сільвера тільки заклики до вічного правосуддя, що рано чи пізно покарає злих.

Правда, великодушний юнак з палом говорив про те, що пора взятися до зброї й перебити всіх ворогів Республіки; але як тільки ці вороги виходили з мрій і уособлювалися в його дядька П'єра чи в іншу якусь йому знайому людину, як Сільвер починав сподіватися, що небо позбавить його від жаху пролитої крові. Можливо, Сільвер перестав би відвідувати Макара, люта заздрість якого робила його хворим, коли б не змога побалакати про свою улюблену Республіку. Проте дядько мав рішучий вплив на долю Сільвера: Антуан своїми безупинними тирадами збентежив йому нерви і розпалив палке поривання до збройної боротьби, до силоміць завойованого вселюдського щастя.

Коли Сільверові стало шістнадцять років, Макар увів його в таємну спілку монтаньєрів — могутню організацію, що охопила тоді цілий Південь. Тепер юний республіканець не зводив очей з карабіна контрабандиста, що Аделаїда почепила над коминком. Якось уночі, коли бабуня спала, Сільвер почистив і полагодив зброю. Потім знову повісив на кілочок і став чекати подій. Піп заколисував себе мріями фанатика, його ідеалом були гомеричні битви, щось ніби лицарські турніри, де перемагали захисники волі, і їм уклонявся весь світ.

Макар, незважаючи на даремні свої зусилля, не тратив надії. Він казав собі, що досить його одного, щоб задушити Ругонів, коли він зможе застукати їх у якомусь

закапелку. Його лютість заздрісника й зголоднілого гульвіси ще дужче зросла, бо деякі обставини примусили його шукати собі роботи.

Першими днями 1850 року Фіна померла, майже нагло, від запалення легенів. Вона застудилась якось увечері, коли полоскала білизну в Віорні і потім мокру несла її на спині додому. Повернувшись змокла, спітніла, зморена не в міру важкою ношею, вона злягла, та так і не підвелася більше. Її смерть потрясла Макара. Не стало найвірнішого прибутку. Через кілька днів він продав пательню, що на ній жінка смажила каштани, та підставку, що на ній вона лагодила старі стільці, потім почав грубо нарікати на доброго бога, що забрав у нього покійницю, це дуже бабисько, якої він раніш соромивсь і яку тільки нині оцінив по заслугі. Ще з більшою жадливістю накинувся він тепер на заробітки дітей. Але наприкінці місяця Жервеза, втомлена безпросвітними злиднями, втекла з своїми двома дітьми та Лантьє, мати котрого під той час померла. Полюбовники поїхали до Парижа. Зажурений Антуан на всі заставки кляв дочку, передрікаючи, що вона здохне в шпиталі, як усі до неї подібні. Але ці прокльони не поліпшили його становища, і справді дуже важкого. Скоро й Жан ступив у сліди сестри. Він дочекався дня платні і постарався гроші одержати сам. Ідучи зі столярні, Жан сказав своєму приятелеві, а той переказав Антуанові, що не хоче більше годувати батька-гуляку, а коли той надумає повернути його з жандармами додому, то він нізащо в світі не візьметься ні за пилку, ні за гембель. Другого дня, марно прошукавши сина й залишившись без жодного су в кишені, сам у кімнаті, де він протягом двадцяти років жив чужим коштом собі на втіху, Антуан упав у страшенну лютість і почав копняками розкидати стільці, вергаючи найжахливіші прокльони. Потім, знесилений, почав волокити ноги й стогнати, як хворий. Він і справді захворів на саму думку, що йому доведеться самому заробляти на хліб. Коли Сільвер прийшов до нього, він з сльозами на очах почав жалітися на невдячних дітей. Хіба ж він не був завжди добрий батько? Жан і Жервеза — потвори, от як вони зле віддячили за всі його турботи! Вони кинули його, бо він старий і з нього нема чого витягти.

— Але, дядьку, — зауважив Сільвер, — ви маєте такий вік, що можете самі цілком працювати.

Макар, кахикаючи, зігнувшись, похитав сумно головою, ніби хотів сказати, що не витримає анінайменшої втоми. Коли небіж зібрався йти, він позичив у нього десять франків. Він прожив місяць, носячи до тандитника одну по одній старі речі своїх дітей і спродуючи поволі домашнє начиння. Незабаром залишились тільки стіл, стілець, ліжка та одяг, що він носив. Кінець кінцем він проміняв горіхову канапу на звичайне полотняне ліжка. Коли не було вже чого продавати, Антуан, плачучи від сказу, похмурий, блідий, як людина, що вирішила накласти на себе руки, витяг пучок лози, що пролежав у кутку цілу чверть віку. Йому здавалося, що він зрушує гору. І от він знов узявся плести кошики, кленучи за свою біду весь рід людський. Він з піною на губах кричав, що багатії повинні ділитися з біднотою. Він був непримиренний. Він виголошував палкі промови у шинку, де його розбійницькі погляди забезпечували йому необмежений кредит. А втім, він працював тільки тоді, коли не міг уже видурити якоїсь

сотні су в Сільвера або в когось із товаришів. Тепер це вже був не "пан Макар", ремісник, що корчить із себе буржуа, причепурений, по-святковому і чисто поголений навіть у будень; він знову зробився тим самим брудним гульвісою, як у ті дні, коли спекулював на своєму лахмітті. Відтоді як він почав майже кожний базарний день спродувати кошики, Фелісіта не зважувалася більше ходити в критий ринок. Якось він учинив їй страшенну сцену. Його ненависть до Ругонів зростала разом з убогством. Він придумував найстрашніші погрози і присягався, що доб'ється справедливості й помститься багатіям, котрі змушують його працювати.

З таким настроєм зустрів він державний переворот — із палкою й бурхливою радістю собаки, що зачув здобич. У місті було кілька чесних лібералів, але вони не могли домовитися між собою, а трималися осторонь, і Антуан, природно, став одним з ватажків повстання. І хоча робітники були тепер найгіршої думки про цього ледацюгу, їм хоч-не-хоч довелося згуртуватися круг нього. Перші дні в місті було спокійно, і Макар уже подумав, що його розрахунки не справдяться. Але потім, дізнавшись, що повстала округа, він почав знову сподіватися. Нізачо в світі він не кинув би Пласана. Тим-то вигадав якийсь привід, щоб не йти з робітниками, які вирушили в неділю ранком на підмогу до повстанців Палю й Сен-Мартен-де-Во. Ввечері, коли він з деякими вірними приятелями сидів у темному шинку старого кварталу, один товариш прибіг попередити їх, що повстанці всього за кілька кілометрів від Пласана. Цю новину приніс вістовий, якому пощастило проскочити в місто; йому доручено було відчинити брами, аби впустити колону. Повідомлення викликало вибух радості. Макар трохи не збожеволів од захоплення: несподіване прибуття повстанців здавалося йому якоюсь ласкою провидіння. Йому аж руки тремтіли на думку, що незабаром він ухопить Ругонів за горло.

Антуан і його товариші поквапилися вийти з шинку. Скоро всі республіканці, які ще не покинули міста, зібралися на проспекті Совер. Оцей натовп і побачив Ругон, коли біг заховатися в своїй матері. Як тільки вони дійшли до вулиці Бан, Макар, що йшов позаду, зупинив чотирьох приятелів; були то дужі недалекі хлопці, що їх він підбурював балачками в шинку. Він легко переконав їх, що треба якомога швидше заарештувати всіх ворогів Республіки, щоб уникнути великої небезпеки. Насправді ж він боявся випустити П'єра в тій веремії, що її мали зчинити повстанці. Четверо здорових гульвіс, слухняні, наче діти, пішли слідом за ним і заходилися гуркотіти в двері Ругонів. У цю критичну хвилину Фелісіта виявила дивну мужність. Вона зійшла вниз і відчинила надвірні двері.

— Нам треба зайти до тебе, — сказав їй грубо Макар.

— Прощу, панове, заходьте, — відповіла Фелісіта з іронічною чемністю, вдаючи, ніби не впізнає свого дівера.

Піднявшись нагору, Макар звелів їй покликати свого чоловіка.

— Чоловіка нема вдома, — сказала вона спокійно, — він поїхав у власних справах з марсельським диліжансом сьогодні о шостій годині ввечері.

Макар, зачувши цю відповідь, виголошену виразним, спокійним голосом, спалахнув

лютістю. Він удерся до салону, пройшов до опочивальні, перекинув ліжку, заглянув за фіранки й під стіл. Четверо здорованів йому допомагали. Чверть години вони перевертали все в помешканні. Фелісіта спокійно вмостила на канапі в салоні й заходилася зав'язувати поворозки своїх спідниць, ніби її застукали під час сну й вона не мала часу одягтися як слід.

— Ай справді, цей боягуз утік, — буркнув Антуан, повернувшись до салону.

Але він і далі підозріло озирався навколо себе. Він відчував, що П'єр не міг кинути справи в такий рішучий мент. Він підступив до Фелісіти, що позіхала, сидячи на канапі.

— Кажі, де сховався твій чоловік, — сказав він. — Я тобі обіцяю, що нічого поганого йому не буде зроблено.

— Я вам сказала правду, — зауважила вона нетерпляче. — Як я можу видати вам свого чоловіка, коли його нема? Ви ж шукали всюди, чи не так? Дайте ж мені тепер спокій.

Макар, розлючений невістчиною байдужістю, либонь, ударив би її, але цього часу з вулиці долинув глухий гомін. Це колона повстанців з'явилася на вулиці Бан.

Антуанові довелося залишити жовту вітальню, він показав Фелісіті кулака, обізвав її старою мерзотницею і пообіцяв незабаром вернутися. Спустившись униз, він одвів набік одного з своїх товаришів, землекопа, на прізвище Касут, найдужчого з чотирьох, і звелів йому сісти на гапкові й не рухатися з місця до нового наказу.

— Прийди й скажи мені, — мовив Антуан, — коли цей поганець вернеться додому.

Касут важко сів на східці. Вийшовши на вулицю, Макар звів очі й побачив в вікні жовтого салону Фелісіту: спершись на підвіконня, вона з цікавістю поглядала на повстанців, ніби то був полк, що проходив з музикою місто. Її незворушний спокій геть розлютив Антуана; він ладен був вернутися й викинути стару жінку на вулицю. Але, опанувавши себе, він рушив за колоною, притишено бурмочучи:

— Так, так, милуйся на нас. Побачимо, чи завтра ти вийдеш на свій балкон.

Було біля одинадцяти годин вечора, коли повстанці увійшли до міста Римською брамою. Робітники, що залишилися в Пласані, відчинили її навстіж, незважаючи на нарікання вартівника — в нього силоміць одібрали ключі. Все життя він ревно ставився до своїх обов'язків і звик пускати лише по одній душі, та ще й пильно придивившись; тепер він став ні в сих ні в тих, побачивши таку хмару людей; він бурмотів, що його навіки зганьблено. На чолі колони, як і раніше, йшли пласанці, ведучи за собою інших. Міста була в перших лавах, ліворуч од неї — Сільвер; вона гордо підносила прапор, відчуваючи за ґратчастими віконницями перелякані погляди стривожених буржуа. Повстанці з обережності повільно сунули Римською й Банською вулицями; вони побоювалися, що їх на перехресті зустрінуть пострілами з рушниць, хоча й знали спокійний поров мешканців. Але місто ніби вимерло; тільки подекуди з вікон чулися придушені голоси. І за весь час, поки вони йшли, прочинилося тільки п'ять-шість віконниць, не більше, і літній рантьє в сорочці й з свічкою в руках висунувся в вікно, нахиляючись, щоб краще бачити; але, вгледівши високу дівчину в червоному, що, здавалося, тягнула за собою цей натовп чорних демонів, він швидко зачинив вікно,

переляканий цим чортовим видовищем.

Потроху тиша сонного міста заспокоїла ворахобників, вони насмілилися звернути з вулички старого кварталу й вийшли до Базарного майдану й майдану Ратуші, що сполучалися короткою й широкою вулицею. Обидва ці майдани, обсажені кволими деревами, ясно освітлював місяць. Будівля ратуші, нещодавно відремонтована, вирізнялася на ясному небі великою білою плямою, на якій тонкими чорними рисами чітко вимальовувалися залізні арабески балкона. Можна було розпізнати на цьому балконі кілька осіб: мера, майора Сікардо, трьох-чотирьох міських радників та кількох інших службовців. Унизу брама була зачинена. Три тисячі республіканців, наповнивши обидві площі, зупинилася, підвівши голови, в чеканні, ладні дружним натиском виламати двері.

Поява повстанців у таку пізню годину заскочила владу зненацька. Перш ніж податися до мерії, майор Сікардо звернув додому одягти мундир. Потім він побіг будити мера. Під ту мить, коли вартівник Римської брами, відпущений повстанцями, прибів до мерії й доповів, що розбишаки вдерлись до міста, майорові з великими труднощами пощастило зібрати чоловік двадцять солдатів національної гвардії. Не встигли навіть попередити жандарів, хоча їхня касарня була поряд. Наспів зачипили двері й почали радитися. Не збігло й п'яти хвилин, як глухе безперестанне ревіння сповістило про наближення колони.

Пан Гарсоне, з ненависті до Республіки, либонь, дуже хотів захищатися. Але, як людина обережна, він зрозумів, що опір марний, коли побачив навколо себе лише декілька блідих заспаних урядовців. Радилися недовго. Один тільки Сікардо стояв на своєму: він неодмінно бажав битися й стверджував, що досить двадцяти чоловіка, щоб навести на розум тритисячну юрбу цієї наволочі. Пан Гарсоне знизав плечима й оповістив, що єдиний вихід — з гідністю капітулювати. А що ревіння натовпу дужчало, він вийшов на балкон, слідком за ним вийшла й решта.

Помалу запанувала тиша. Внизу, в хисткій чорній масі, рушниці й коси блищали в місячному світлі.

— Хто ви й чого вам треба? — закричав мер дужим голосом.

Чоловік у чорному пальту фермер з Палю, виступив наперед.

— Відчиніть двері, — сказав він, обминаючи питання пана Гарсоне. — Не доводьте до братовбійної війни.

— Розійдіться! — гукнув мер. — Наказую іменем закону!

Ці слова викликали в юрбі голосне ремство. Коли галас трохи вщух, до балкона стали долітати гомінки вигуки. Почулися окрики:

— Саме в ім'я закону ми й прийшли!

— Ви, як службова особа, повинні шанувати основний закон країни, конституцію, що її зараз брутально порушено.

— Хай живе конституція!

— Хай живе Республіка!

Пан Гарсоне намагався говорити, покликаючись на своє становище службової

особи, але фермер з Палю, що стояв під самісіньким балконом, перебив йому мову.

— Зараз, — мовив він палко, — ви службова особа поваленної влади. Ми звільняємо вас від ваших обов'язків.

Досі майор Сікардо тільки кусав вуса та бурмотів глухі прокльони. Палиці й коси обурювали його. Він стримувався неймовірним зусиллям, щоб не всипати по-своєму цим горе-солдатам, що не мали навіть по рушниці на брата. Але коли почув, що добродій у цивільному пальті збирається зняти мера, оперезаного шарфом, він не витримав і гукнув:

— Гей ви, потолоч! Коли б у мене було чотири солдати й капрал, я намняв би вам вуха й навчив, як шанувати старших.

Цього було досить, щоб викликати найрішучіші дії.

Довгий галас прокотився по натовпу, і він кинувся до дверей мерії. Сторопілий пан Гарсоне поквапився піти з балкона, бажаючи Сікардо бути розсудливішим, коли він не хоче, щоб їх усіх перебили. Не зметнулось і двох хвилин, як двері уступилися і натовп ринув у мерію; гвардійців швидко обеззброїли, мера й інших службовців заарештували. Сікардо не хотів віддавати шпаги, й начальникові Тюлетського загону, людині холоднішої крові, довелося захищати його від розлютованих повстанців. Коли ратуша опинилася в руках республіканців, полонених одвели до кав'яреньки на Базарному майдані й лишили там під вартою.

Повстанська армія не мала б проходити через Пласан, але начальники вирішили, що людям потрібні їжа та відпочинок. І ось, замість того щоб одразу ж захопити головне місто департаменту, колона звернула ліворуч, збочила, що й згубило її. Виною всьому була недосвідченість і неприпустима нерішучість імпровізованого генерала, що командував загonom. Повстанці прямували до згір'я Сен-Рур, за десять миль від Пласана, і ось перспектива цього довгого походу й примусила їх увійти в місто, незважаючи на пізню годину, бо, певно, було вже пів на дванадцяту.

Коли пан Гарсоне почув, що армія потребує харчів, він погодився достачити припаси. За цих важких обставин він виявив тонке розуміння ситуації. Треба було будь-що нагодувати три тисячі зголоднілих людей; не можна допустити, щоб пласанці, прокинувшись, побачили, що повстанці сидять на пішоходах вулиць; якщо ворохобники вирушать до світанку, то вони пройдуть заснулим містом як поганий сон, як те лихе привиддя, що розвіюється з досвітком. Пан Гарсоне, залишаючись під арештом, в супроводі двох вартових пішов грюкати в двері пекарень і звелів пороздавати повстанцям усі запаси хліба, що їх міг знайти.

О першій годині ночі три тисячі чоловік, сидячи на землі, їли, тримаючи свою зброю між ногами. Майдани базару й мерії було перероблено на просторі їдальні. Незважаючи на пронизливий холод, чути було, як жартували в натовпі, окремі гурти людей різко вимальовувались у сяйві місяця. Бідолахи, зголоднівши, жадібно поїдали свої пайки, дмухаючи на заляклі пальці, а з сусідніх вулиць, де на білих порогах будинків теж видніли невиразні чорні постаті, долинали заводи сміху, що вибухали в темряві й губилися в велелюдному гамі. З вікон вихилялися зацікавлені жінки; кумасі,

запнуті хустками, осмілівши, дивилися, як їдять ці страшні бунтарі, як ці кровожерні вбійники ходять по черзі до крана на базарі і п'ють воду з пригорщі.

Поки юрба захоплювала ратушу, жандармерія, розташована за два кроки від неї, на вулиці Канкуен, що виходить до базару, так само перейшла до рук народу. Жан-дарів захопили в ліжках і обеззброїли за кілька хвилин. Міету та Сільвера натиском юрби віднесло в цей бік. Дівчину, що весь час тулила до грудей прапор, притиснули до муру касарні, а Сільвер, підхоплений людською хвилею, протиснувся всередину будинку. Він допомагав товаришам виривати в жандарів карабіни, що їх ті встигли посхоплювати. Розлютований, сп'янілий одним поривом, він напав на високого жандаря на ім'я Ренгад і кілька секунд борюкався з ним. Нарешті юнакові пощастило швидким рухом вихопити карабін. Цівка рушниці сильно вдарила в обличчя Ренгадові й вибила йому праве око. Потекла кров і оббризкала руки Сільверові. Той миттю протверезів. Він глянув на свої пальці й, кинувши карабіна, побіг стрімголов, махаючи руками, щоб струсити з них кров.

— Тебе поранено! — скрикнула Міета.

— Ні, ні, — відповів він глухим голосом, — я тільки-но вбив жандаря.

— Він умер?

— Не знаю, все обличчя йому було скривавлене. Ходімо швидше!

Він потяг її за собою. Дійшовши до базару, він посадовив дівчину на кам'яну лаву й сказав, щоб вона чекала на нього тут. Хлопець усе поглядав на свої руки й щось бурмотів. Міета, зрештою, зрозуміла з його безладних слів, що він хоче перед відходом попрощатися з бабунею.

— Ну то йди, — сказала вона. — Не турбуйся про мене. Та вимий же руки.

Він подався прудкою ходою, розчепірівши пальці й не здогадуючись ополоснути їх під колонкою, що минав. З того моменту, як він відчув на своїй шкірі теплу кров Ренгада, його посіла одна думка: бігти до тітки Діди, вимити руки в ночвах біля колодязя на маленькому дворі. Йому здавалося, що тільки там він зможе змити цю кров. У нього пробудилося раптом усе його мирне та ніжне дитинство; він відчув непереможну потребу заховатися в бабуниних спідницях хоч би на одну хвилину. Прибіг він задиханий. Тітка Діда ще не вкладалася. Це, певно, здивувало б Сільвера іншим часом. Входячи до кімнати, він не зразу помітив свого дядька Ругона, що сидів у кутку на старій скрині. Не чекав він і розпитів бідолашної баби.

— Бабуню, — сказав він швидко, — пробачте мені... Я... йду з усіма... Бачите, на мені кров... Я, здається, вбив жандаря.

— Ти вбив жандаря? — перепитала тітка Діда якимсь чудним голосом.

Її очі спалахнули гострими вогниками і вп'ялися в червоні плями. Раптом вона обернулася до коминка.

— Рушницю взяв ти? — спитала вона. — Де рушниця?

Сільвер, що залишив карабіна біля Міети запрягся їй, що зброя ціла.

Вперше в присутності внука Аделаїда згадала про контрабандиста Макара.

— Ти принесеш рушницю? Обіцяєш мені? — казала вона з якоюсь особливою

енергією. — Це все, що лишилося мені від нього. Ти вбив жандаря, а його ж убили жандарі.

Вона все ще пильно, з жорстокою втіхою дивилася на Сільвера і, здавалося, не збиралась затримувати його. Вона не потребувала ніяких пояснень, не заплакала, як добрі бабуні, котрим при найменшій подряпині здається, що внук зараз умре. Вона була в полоні одної думки і кінець кінцем висловила її:

— Ти з карабіна вбив жандаря? — спитала вона.

Сільвер або не розчув, або не зрозумів її.

— Так, — відповів він, — я піду помию руки.

Тільки вернувшись від колодязя, він помітив дядька. Поки він говорив, П'єр, бліднучи, слухав його слова. А, справді, Фелісіта правду казала — його рідня ніби зумисне компрометує його. Ось і тепер один з його небожів убив жандаря. Ніколи вже не дадуть йому посади митника, коли цей навіжений пристане до бунтівників. П'єр став перед дверима, вирішивши затримати його.

— Слухай, — сказав він Сільверові, здивованому його присутністю. — Я голова сім'ї й забороняю тобі йти з дому. Йдеться про мою і вашу честь. Завтра я постараюся перекинути тебе через кордон.

Сільвер знизав плечима.

— Пустіть мене, — відповів він спокійно. — Я не шпиг і не викажу, де ви переховуєтесь, будьте певні.

А Ругон усе правив про родинну честь та свої права старшого в сім'ї, але Сільвер урвав його:

— А хіба я з вашої сім'ї? Ви ніколи не визнавали мене... Сьогодні тільки страх загнав вас сюди, бо ви добре знаєте, що день помсти настав. Пустіть мене, адже ж я не ховаюся, я повинен виконати свій обов'язок.

Ругон не поворухнувся. Тоді тітка Діда, що слухала в якомусь захваті палкі слова Сільвера, поклала свою суху руку на плече сина.

— Пусти, П'єре, — мовила вона. — Хлопцеві треба йти.

Юнак легенько відтрутив дядька й кинувся на вулицю.

Ругон старанно замкнув за ним двері і мовив до матері голосом, повним гніву й загрози:

— Коли з ним трапиться якесь лихо, ви будете винні в тому... Ви божевільна баба і самі не знаєте, що ви тільки-но накоїли.

Але Аделаїда, здавалося, не чула його. Вона підкинула хмизу в пригаслий вогонь і бурмотіла, злегка посміхаючись:

— Я-бо знаю! Він пропадав цілими місяцями, а потім знову повертався здоровий.

Вона, очевидно, говорила про Макара.

Тим часом Сільвер добіг до базару. Наближаючись до того місця, де він залишив Мієту, він почув гомін голосів і побачив гурт людей. Це примусило його прискорити ходу. Жорстока сцена тільки що відбулася на базарі. Коли повстанці взялися до їжі, в їхній юрбі почали з'являтися дехто з обивателів. Серед цих зацікавлених був і Жюстен,

син чинбаря Ребюфа, юнак двадцяти років, сухорлява, косоока, брудна істота. Він палав непримиримою ненавистю до своєї сестри в перших — Мієти. Вдома він докоряв їй за кожен шматок, називав жебрачкою, підбіраною на вулиці. Очевидячки, дівчатко відмовилося бути йому за любовницю. Блідий, сухорлявий, з довгими ногами й руками, з перекошеним обличчям, він мстився на ній за свою невродливість, і за те що, вродлива та дужа дівчина зневажила його. Він плекав здавна мрію, щоб батько вигнав її. Він безперервно слідкував за Мієтою. Недавно він довідався про її побачення з Сільвером і чекав тільки на зручну нагоду, щоб донести про все батькові. Того вечора, побачивши, що Мієта о восьмій годині зникла з дому, він, уже неспроможний стримувати свою ненависть, не міг далі мовчати. Ребюфа, вислухавши його розповідь, запалав страшним гнівом і сказав, що коли ця побігуха насмілиться повернутися, він вижене її стусанами. Жюстен ліг спати, наперед смакуючи ту приємну сцену, що розіграється вранці. Йому нетерпеливилось швидше втішитися з своєї помсти. Він одягся й вийшов. Можливо, пощастить зустріти Мієту; і хлопець пообіцяв собі, що триматиметься дуже зухвало. Він був при вступі до міста повстанців і йшов слідом за ними аж до мерії, передчуваючи, що зустріне тут закоханих. І справді, кінець кінцем він помітив свою двоюрідну сестру на лаві, де вона сиділа й чекала на Сільвера. Зауваживши, що на ній тепла керея і що поряд стоїть прапор, притулений до стовпа, він почав сміятися й грубо глузувати з неї. Мієта, вражена його появою, не здобулася на відповідь. Дівчина заридала під зливою образ. Вона вся тремтіла від плачу, нахиливши голову, щоб заховати своє обличчя, а Жюстен узивав її дочкою вбивці й вигукував, що його батько Ребюфа дасть їй доброго бобу, якщо вона тільки надумає повернутися до Жа-Мефрену. Якусь чверть години знущався він з неї, а вона все тремтіла від переляку й образи. Довкола зібралися роззяви й реготали з цієї огидної сцени. Зрештою, дехто з повстанців заступився за Мієту й пригрозив налупцювати зухвалого парубійка, коли він не дасть Мієті спокою. Жюстен одступив, заявляючи, що нікого не боїться. Саме в цей момент з'явився Сільвер. Молодий Ребюфа, помітивши його, відскочив убік, пориваючись тікати, бо боявся Сільвера, знаючи, що той дужчий за нього. Проте не утримався від спокуси ще раз образити Мієту в присутності її коханця.

— Я так і знав, що колісник десь недалеко. То ти втекла від нас до цього навіженого? І подумати тільки — їй нема ще й шістнадцяти років. Ну, а коли ж хрестини?

Він відступив на кілька кроків, помітивши, що Сільвер стиснув кулаки.

— Але прошу тебе, — провадив він з гидким смішком, — не здумай прийти до нас родити, а то й баби не треба буде. Батько так копне тебе ногою, що зразу розродишся, зрозуміла?

Тут він с голосним зойком кинувся тікати: обличчя його було розбите. Сільвер одним стрибком опинився біля нього й дав йому здоровенного ляща. Але він не став ганятися за Жюстеном, а підійшов до Мієти, що стояла й тремтіла, наче в лихоманці, й пучками втирала сльози. Сільвер ніжно подивився на неї, намагаючись її втішити, але

вона відповіла, зробивши порвистий жест:

— Ні, ні, я не плачу, ти ж бачиш... Нічого, так ліпше. Тепер мене не гризтиме сумління, що я пішла з дому. Я вільна.

Вона взяла прапора й повела Сільвера до повстанців. Було вже біля другої години. Холод усе дужчав, республіканці доїдали хліб стоячи і тупали ногами, намагаючись угрітися. Зрештою, начальники подали наказ вирушати. Колона вишикувалася. Полонених поставили посередині; крім пана Гарсоне та майора Сікардо, ворохобники забрали з собою митника Перота та декого ще з службовців.

Цієї миті в юрбі з'явився Арістід. Він бігав од одної групи до другої. Побачивши таке піднесення, спритний журналіст подумав, чи не виявив він необачності, відсахнувшись од республіканців; але, з другого боку, йому не хотілося скомпрометувати себе, і він прийшов попрощатися з ними, перев'язавши руку, гірко нарікаючи на кляту рану, що не дає йому взятися до зброї. У натовпі він зустрів свого брата Паскаля, що ніс скриньку з інструментом і аптечку. Доктор спокійно заявив йому, що піде з повстанцями. Арістід тихенько обізвав його дурнем і непомітно накивав п'ятами, боячись, щоб йому не доручили охороняти місто, вважаючи цей пост за дуже небезпечний.

Повстанці не думали утримувати Пласан у своїх руках. У місті надто сильна була реакція, щоб можна було створити хоча б демократичний комітет, як це робилося по інших місцях. Вони б просто й пішли собі геть, якби Макар, осмілений своєю жагучою ненавистю, не зголосився підтримувати лад у Пласані, якщо йому дадуть чоловіка з двадцять небоянів. Йому дали двадцять чоловік, він став на чолі свого загону і рушив займати мерію. Колона спустилася проспектом Совер і вийшла Великою брамою, залишаючи за собою тихі й безлюдні вулиці, що ними вона прокотилася, наче та буря. В далечині прослалися шляхи, залляті місяцем. Міста не захотіла спиратись Сільверові на руку; вона ступала мужньо, твердо й прямо, тримаючи обіруч свого червоного прапора, не нарікаючи на холод, хоч від нього й посиніли їй пальці.

V

Попереду стелилися дороги, облиті блідим місячним сяйвом.

Вийшовши за місто, на ці холодні осяяні ниви, повстанський загін продовжував свій героїчний похід. Епопея, що підхопила і понесла з собою Місту та Сільвера, цих дорослих дітей, котрі прагнули любові й волі, священна, величава, вдиралася, мов вільний вітер, у нищу комедію Макарів та Ругонів. Грізний народний голос часами гримів, забиваючи балаканину жовтого салону й просторікування дядька Антуана. І фарс, вульгарний, безсоромний фарс обертався в велику історичну драму.

Вийшовши з Пласана, повстанці попрямували на Оршер. Вони гадали прибути до цього міста о десятій ранку. Дорога туди в'ється за течією Віорни, поміж схилами горбів, що їх обмиває річка. Ліворуч долина шириться, стелеться безмежним зеленим килимом, де-не-де цяткованим сірими плямами сіл. Праворуч громадається безрадісні верховини Гаррігського хребта, каменисті поля, іржаві, наче попалені сонцем, шпилі. Битий шлях, що подекуди переходить у сошу, тягнеться серед величних скель; поміж

них на кожному кроці розгортається краєвид на долину. Нема нічого дикішого, грандіознішого, ніж ця дорога, прорубана в схилі гори. Ці місця вселяють якийсь побожний жах, особливо вночі.

У блідому місячному світлі повстанці посувалися, мов вулицею якогось зруйнованого химерного міста; по обидва боки цієї вулиці наче підносилися храми; місяць перетворював кожен скелю то в недовирізьблену колону, то в зруйновану капітель, то в мур з таємничими портиками. Увишині дрімали Гаррігські гори. Широкий масив, затоплений білим місячним сяйвом, схожий на місто велетів, з вежами, обелісками, кам'яницями і терасами, що заступали півнеба; а внизу, там, де лежала рівнина, ширився океан розсіяного світла, безмежний простір, де стелився серпанок світлого туману. Повстанцям увижалося, що вони йдуть безкраєю сошею, круговою дорогою, прокладеною понад берегом фосфорного моря і впerezаною в межі якоїсь незнаной країни.

Ту ніч Віорна глухо ревіла під придорожніми скелями. Крізь безугавне ревіння води повстанці чули пронизливі жалібні зойки дзвонів. Села, розкидані рівниною по той бік річки, піднімалися одне по одному, били на сполох, запалювали вогнища. Аж до ранку безугавне подзвіння супроводило колону, що йшла крізь ніч, і видно було, як повстання пробігає долиною, ніби вогонь пороховою ниткою. Криваві ватри пронизували пітьму, далекий спів долітав глухими перекотами, безмежний простір утопав у сріблястій місячній млі, хвилювався, немов од раптових спалахів гніву. І протягом багатьох льє краєвид не змінювався.

Люди йшли, гарячково збуджені, паризькі події запалили серця республіканців, вони раділи, бачачи цей обшир, охоплений заколотом. Сп'янілі мрією про загальне повстання, вони вірили, що вся Франція йде слідом за ними. Там, за Віорною, в безкрайому морі розлитого сяйва, їм увижались незліченні лави, що, як і вони, поспішали на захист Республіки. Ці малорозвинуті, наївні й легковірні люди не сумнівалися в легкій і певній перемозі. Вони схопили б і розстріляли, мов зрадника, всякого, хто в цю урочисту годину сказав би їм, що тільки вони мужньо виконують свій обов'язок, а вся країна, приголомшена страхом, дозволяла зв'язати собі руки й ноги.

Та ще й їх підбадьорювали вітання, що ними їх зустрічали в придорожніх селах, розкиданих на Гаррігському узгір'ї. При появі загону мешканці схоплювалися з ліжок; жінки вибігали з домів і бажали повстанцям швидкої перемоги; чоловіки, котрі не встигли одягтися, хапали першу-ліпшу зброю і приставали до загону. І в кожному селі колону зустрічали криком, оплесками і проводжали теплим напутнім словом.

Перед світанком місяць сховався за гори; повстанці йшли і йшли прудкою ходою, в густій темряві зимової ночі; вони не помічали більше ні долини, ні гір. Чули тільки жалібне бовкання дзвонів де-у глибині темряви, наче той невидимий бій барабана, невідомого де захованого. Ці безнадійні заклики дзвонів безупинно підганяли повстанців.

Юрба захопила з собою Міету й Сільвера. На ранок дівчина почала знемагати з втоми. Вона ледве переступала дрібними, швидкими кроками, не встигаючи за

величезними кроками дужих молодчаг, що її оточували. Проте вона збирала всі свої сили, щоб не нарікати, бо їй важко було признатися, що вона слабша за чоловіків. Ще на початку походу Сільвер узяв її під руку; тепер, бачачи, що прапор вислизає поволі з її заляклих пальців, він хотів узяти його, щоб Мієті полегшало. Але вона розгнівалася й, зрештою, дозволила йому тільки підтримувати прапора однією рукою, сама несла його далі на своєму рамені. З дитячою впертістю вона не хотіла розлучатися з своєю героїчною ролею, всміхаючись молодому чоловікові щоразу, як той позирав на неї з турботною ніжністю. Але коли місяць зайшов, Мієта в пільмі геть зів'яла. Сільвер почув, як вона поважчала на його руці. Він узяв у неї прапора й обняв за стан, щоб, бува, вона не спіткнулася. Але дівчина ні разу не скаржилася на втому.

— Ти зовсім замучилася, моя бідна Мієто! — мовив її товариш.

— Так, трохи втомилася, — озвалася вона здавленим голосом.

— Чи, може, перепочинемо?

Вона не відповіла, але Сільвер відчув, що вона ледве стоїть на ногах. Тоді він передав прапора одному з повстанців і вийшов з лав, підтримуючи Мієту. Вона пробувала пручатися, їй соромно було, що її трактують, як дитину. Але Сільвер заспокоїв її, кажучи, що знає стежку навпростець — вдвоє коротшу дороги. Можна буде відпочити з добру годину й прийти до Оршера водночас із повстанським загonom.

Було тоді біля шостої години ранку. Легенький туман уже підіймався над Віорною. Ніч, здавалося, стала ще чорніша. Молоді люди помацки зіззли по схилу і посідали на скелі. Вони загубились у безодні темряви, ніби на шпилі, що виступає з океану. Коли завмер уже навіть далекий гомін армії, в цій порожнечі чути було тільки два дзвони: один, дзвінкий, долинав звідкись зі сходу, з якогось придорожного села, а другий, віддалений, приглушений, наче відповідав першому на його жагучу скаргу глухим риданням. Здавалося, дзвони десь у проваллі небуття розповідають один одному про сумний кінець усесвіту.

Мієта та Сільвер, зігріті швидкою ходою, спочатку не відчували холоду. Вони мовчки слухали з невимовним сумом цей дзвін, від якого тремтіла ніч. Нічого не було видно. Мієті зробилося боязко, вона знайшла Сільверову руку й стисла її. Гарячкове збудження останніх годин, що підгонило їх, несло їх уперед, змусило забути про все, раптово вляглося; вони сиділи на цьому несподіваному привалі, припавши одне до одного, розгублені, розбиті, ніби очутившись від якоїсь важкої сонної мари. Їм здавалося, що море викинуло їх на якийсь берег і відступило назад. Необорна втома кинула їх у непритомне одубіння; їхній пал вигас; вони забули про загін, що його мали наздогнати; і журно і солодко їм було сидіти так, удвох, тримаючись за руки в непривітній імлі.

— Ти не гніваєшся на мене? — спитала, зрештою, дівчина. — Я йшла б з тобою всю ніч, але вони так швидко бігли, що я захекалася.

— Чому б я мав гніватися? — сказав Сільвер.

— Не знаю. Я боюся, що ти мене розлюбиш. Я б рада робити такі великі кроки, як ти, і йти весь час не зупиняючись. А тепер ти подумаєш, що я мала дитина.

Сільвер усміхнувся в темряві. Мієта здогадалась, що він усміхається. Вона провадила рішучим голосом:

— Ти все ставишся до мене, наче до сестри. А я хочу бути твоєю жінкою. — І самохіть притягла Сільвера до своїх грудей. Вона тримала його в своїх обіймах, шепочучи:

— Нам робиться холодно, зігріємось отак.

Настала мовчанка. До цієї тривожної години кохання їхнє мало відтінок братерської ніжності. В своїй незайманості вони все ще вважали за приятельське захоплення, що примушувало їх безперестанно обійматися й тримати одне одного в обіймах міцніше, довше, ніж брат і сестра. Але, при всій чистоті їхнього кохання, вони з кожним днем хвилювалися все більше. З віком, з пізнанням ця ідилія мала перейти в палку жагу, сповнену південного вогню. Коли дівчина кидається на шию хлопцеві, це означає, що вона вже стала жінкою і приспана в ній жіноча природа ладна пробудитися з першою ласкою. Коли закохані цілують одне одного в щок, це означає, що вони, самі про те не здогадуючись, уже шукають вуст. Поцілунок зроджує кохання. Ось цієї чорної холодної грудневої ночі, під сумне бовкання жалібного дзвону, Мієта та Сільвер обмінялися тим першим поцілунком, що від нього вся кров ринула від серця до вуст.

Вони мовчали, щільно притиснувшись одне до одного. Мієта сказала Сільверові: "Зігріємось отак", — і вони простодушно чекали, що їм стане тепліше. Скоро гарячі хвили почали переходити крізь одяг. Вони відчули, що обійми палять їх, почули, що їхні груди здійснюються єдиним зітханням. Ними опанувала втома і нав'яла на них якусь дивну сонливість. Тепер їм зробилося гаряче; примкнувши повіки, вони бачили спалахи світла, в голові їм шуміло. Цей стан болісного щастя тривав усього декілька хвилин, але їм він здався безкраїм. Непомітно, наче вві сні, вуста їхні злилися. Поцілунок був пожадливий, довгий, їм здавалося, що ніколи вони ще так не цілувалися; їм стало боляче, й вони відсунулись одне від одного. Нічний холод остудив їх пал; засоромлені, вони сиділи осторонь одне від одного.

Два дзвони і далі сумно перегукувалися між собою в чорній безодні. Мієта тремтіла, перелякана, й не наслідувалася пригорнутися до Сільвера. Вона не знала навіть, чи він тут, бо не чула найменшого його руху. Обидва були сповнені гострого почуття, що його збудив у них поцілунок. Слова підступили до вуст, їм хотілося подякувати одне одному, поцілуватися знову. Але водночас їм було соромно свого жагучого щастя, і вони воліли б ніколи більше не відчувати його, ніж заговорити про нього вголос. Коли б не швидка хода, що збентежила їм кров, коли б не густа темрява і не спільниця — темна ніч, вони б і далі цілували одне одного в щок, як приятелі. В Мієті озвалася дівоча соромливість. Після палкого Сільверового поцілунку в прихильній пітьмі, де розквітало її серце, вона пригадала грубі образи Жюстена. Всього кілька годин тому вона слухала не червоніючи, як він лаяв її повією, питав, коли хрестини, кричав, що батько допоможе їй розродитися копеняком, коли тільки вона насмілиться повернути до Жа-Мефрену, Мієта плакала, хоча й не розуміла його, плакала, бо вгадувала в його словах щось гризке. Але зараз, стаючи жінкою, вона зі своєю

наївністю боялась, що поцілунок розпашілий на її обличчі, вкрив її ганьбою, тією ганьбою, якою таврував її Жюстен. Їй стало страшно, й вона заридала.

— Що з тобою? Чому ти плачеш? — спитав стурбовано Сільвер.

— Та нічого, — прошепотіла вона, — я й сама не знаю.

А потім, ніби мимоволі, крізь сльози:

— Ох, я нещасна! Мені ще не було й десяти років, як у мене кидали камінням, а тепер до мене ставляться, як до останньої тварюки. Жюстен мав слухність, прилюдно паплюжачи мене. Те, що ми з тобою робимо, Сільвере, це гріх.

Молодий хлопець був вражений, він обійняв її, намагаючись якось утішити.

— Я ж люблю тебе, — шепотів він, — я твій брат. Що ж тут грішного? Ми поцілувались, бо нам було холодно. Ми ж цілувались щовечора, коли прощалися.

— Е! Зовсім не так, як оце нині, — сказала вона ледве чутно. — Не треба більше робити цього, бачиш, це, мабуть, гріх, бо мені стало дуже ніяково. Тепер люди почнуть сміятися з мене, а я й не наслідую захищати себе, бо вони ж мають слухність.

Молодий чоловік мовчав, не знаходячи слів, щоб заспокоїти розтривожену уяву цієї тринадцятилітньої дівчинки, тремтячої і наляканої першим любовним поцілунком. Він притулив її ніжно до своїх грудей, бо відчував, що заспокоїть її, коли повернеться до теплої любови обіймів. Але Міета випручнулася.

— Знаєш що, ходімо звідси, ходімо геть звідси! Я не можу вернутися до Пласана; дядько поб'є мене, і все місто тикатиме на мене пальцями...

Нараз її огорнув розпач:

— Ні, я якась проклята, я не дозволю тобі кинути тітку Діду, щоб іти зі мною! Покинь мене десь на битій дорозі!

— Міето! Міето! — заблагав Сільвер. — Не кажи так.

— Ні, ні, я звільню тебе! Будь-бо розсудливий. Мене вигнали, мов ту паскуду. Коли ми вернемося укупі, тобі доведеться щодня битися через мене. Ні, я не хочу!

Молодий чоловік знову міцно поцілував її в уста, шепочучи:

— Ти будеш мені дружиною, й ніхто не наслідється ображати тебе.

— О, благаю тебе, — сказала вона з слабим криком, — не цілуй мене так, не обіймай мене так. Мені боляче.

Потім, помовчавши, вона додала:

— Ти сам знаєш, що я не можу бути тобі за жінку. Ми ще надто молоді. Доведеться чекати, а я тим часом помру з сорому. Дарма ти обурюєшся, все одно тобі доведеться кинути мене де-небудь.

Тут Сільвер не витримав і заридав тим сухим чоловічим плачем, що шматує серце. Міета злякалася; бідний хлопець увесь тремтів у її обіймах, і вона цілувала його обличчя, забуваючи, що поцілунки обпалюють губи. Вона сама винна. Вона — дурненька — не могла виносити жагучої насолоди його пестоців. Чому це їй стало так сумно, коли Сільвер поцілував її так, як ще не цілував ніколи? І вона тулила його до своїх грудей, наче просила в нього вибачення за те, що засмутила його. Вони плакали, стискаючи одне одного тремтячими руками, і від їхніх сліз темна груднева ніч

здавалася ще похмуріша. А десь далеко дзвони безупинно бовкали далі...

— Краще вмерти, — вимовив Сільвер серед плачу, — краще вмерти!

— Годі-бо плакати, пробач мені, — лепетала Міета, — я ж бо міцна, я зроблю все, чого ти тільки забажаєш.

Молодий чоловік витер сльози.

— Ти правду кажеш, — вимовив він. — Ми не можемо повернутися до Пласана. Але ще рано вдаватися в тугу. Коли ми переможемо, я візьму тітку Діду і всі ми поїдемо далеко-далеко. А коли не переможемо...

Він зупинився.

— А коли не переможемо?.. — перепитала Міета.

— Тоді хай буде воля божа, — провадив далі Сільвер, притишивши голос. — Мене, без сумніву, не буде серед живих, ти втішиш бідну стару. Так буде краще...

— Правда, — прошепотіла дівчина, — краще вже вмерти.

Відчувши це бажання смерті, вони щільніше притулилися одне до одного. Міета вирішила вмерти разом з Сільвером. Він казав тільки про себе, але вона відчувала, що він з радістю візьме її з собою в домовину. Вони там кохалися б краще, ніж під сонцем. Тітка Діда теж умре і приєднається до них. Це прагнення розкішної насолоди було в Міети ніби передчуттям, і розпачливі голоси журних дзвонів, здавалося, обіцяли їм, що небо незабаром уволить їхнє бажання. "Вмерти, вмерти!" — дзвони повторювали це слово все дужче й дужче, і закохані віддалилися цьому заклику з темряви; їм здавалося, що вони западають в останній сон, непробудну дрімоту, приспані теплом обіймів, палкістю вуст, що знову злилися.

Міета вже не відсувалася від Сільвера. Вона сама припала вустами до його вуст, а він мовчки палко шукав тієї радості, тих пестоців, що їхнього болю Міета спочатку не могла виносити.

Думка про близьку смерть схвилювала її; не соромлячись, вона тулилася до свого любого і, здавалося, бажала, перш ніж лягти в домовину, випити до дна ці всі втіхи, що їх вона ледве встигла доторкнутися вустами; здавалося, вона сердиться, що не може зразу пізнати всю їхню болісну, незнану любовту. Міета вгадувала, що за поцілунком ховається ще щось, і це невідоме лякало і водночас вабило її пробуджені почуття, і вона вся віддалася тим почуттям. Вона ладна була благоді Сільвера з безсоромною наївністю незайманиць розірвати останню завісу. А він, збожеволівши від пестоців, сповнений безмежного щастя, знесилений, не хотів нічого більшого, нібито навіть не вірив, що є якась інша насолода.

Коли Міеті зайнявся вже дух і коли вона почула, що слабіє вже жагуча радість перших обіймів, вона пробурмотіла:

— Я не хочу вмирати, поки ти мене не любитимеш по-справжньому. Я хочу, щоб ти любив мене ще дужче...

Їй бракувало слів не через те, що вона почувала сором, а через те, що не знала, чого бажає. Вона вся тремтіла з жагучого хвилювання й безмежної жадоби щастя. Не розуміючи, що з нею, вона в своїй наївності ладна була тупати ногами з нетерплячки,

як дитина, котрій не дають якоїсь цяцьки.

— Я люблю тебе! Люблю тебе! — безупинно повторював знесилений Сільвер.

Мієта хитнула головою: неправда, він щось ховає од неї. Таємний інстинкт здорової натури казав їй про закон продовження життя, що панує в природі, і вона зрікалася померти, не зазнавши його влади; і цей бунт крові й нервів проти смерті наївно виявлявся в трепеті гарячих рук, у безладному белькоті і благанні.

Потім, заспокоївшись, вона поклала голову на плече молодого чоловіка й примовкла. Схилившись над нею, він цілував її довгими поцілунками. А вона тішилась ними, ніби шукала в них розгадки таємної приваби. Вона вслухалася в себе, відчуваючи, як трепет прокочується по жилах, питаючи себе, чи така любов, така пристрасть. Втома опанувала нею, й вона солодко заснула, не перестаючи й уві сні відчувати Сільверові пестощі. Він загорнув її в велику червону керею і сам прикрився полою. Їм уже не було холодно. Почувши рівне дихання Мієти, Сільвер зрозумів, що вона спить, і зрадів на думку, що після відпочинку вони зможуть бадьоро продовжувати свій шлях. Він про себе вирішив, що дасть їй поспати з годину. Небо все ще було темне. Тільки на сході біла смуга вістувала близький ранок. Певне, ззаду був сосновий ліс, бо молодий чоловік чув музику збудження його під першим подихом зорі. А жалібне бовкання дзвонів вібрувало далі в повітрі; воно тремтіло, вколисуючи Мієту, як і тоді, коли її хвилювала лихоманка пристрасті.

До цієї сумної ночі Сільвер і Мієта кохали одне одного тим ніжним ідилічним коханням, що іноді народжується в робітничому середовищі у зневажених долею, чистих серцем людей, де ще зустрічається простодушне кохання давньогрецьких міфів.

Мієті минуло ледве дев'ять років, коли її батька заслали на галери за вбивство жандаря. Процес Шантагрея проgrimів на цілий край. Браконьєр повинився в убивстві, але заприсягався, що жандар сам цілив у нього. "Я тільки упередив його, — запевняв Шантагрей, — це була дуель, а не вбивство, я захищав себе". І ніяк голова суду присяжних не міг переконати його, що жандар має право стріляти в браконьєра, а браконьєр не має права стріляти в жандаря.

Шантагрея не засудили до кари на горло тільки з тієї причини, що він залишився непохитно переконаний у своїй правоті; допомогло ще й добре минуле його. І плакав же він, наче та дитина, коли перед його від'їздом в Тулон до нього привели прощатися дочку. Маленьке дівчатко, що позбулося матері ще в колисці, залишилося мешкати з дідом у селі Шаванозі, в ущелині Сейя. Коли браконьєра заслано, старий та дівчинка почали страшенно бідувати й жили старцюванням. Мисливці, мешканці Шаваноза, допомагали безталанній сім'ї каторжника, але старий невдовзі помер од туги. Мієта залишилася одним одна і, певно, довго старцювала б попідтинню, коли б сусіди не згадали, що в неї є десь тітка в Пласані. Одна добра душа взялась відвезти її до тієї тітки. А та прийняла її не дуже-то й радо.

Євлалія Шантагрей, віддана за кушніра Ребюфа, була висока чорнява жінка; до того ж владна, свавільна, вона заправляла всім господарством у хаті. Свого чоловіка вона мала ні за що, принаймні так говорили в передмісті. Правду мовити, Ребюфа,

скупий та оглядний, думав про своє ремесло та про прибутки, тим-то він і відчував якусь пошану до цієї здоровенної відьми, що була незвичайно дужа, твереза та напрочуд ощадна. Завдяки їй родина процвітала.

Раз якось, повернувшись з роботи, він побачив у хаті Міету. Це йому не сподобалося; але жінка затулила йому рота, кажучи своїм звичайним грубим голосом:

— Годі! Дівчинка здорова, вона буде нам за служницю, ми її тільки годуватимемо й заощадимо на платні.

Ці міркування сподобалися Ребюфа. Він навіть полапав руки дитини й задоволено заявив, що вона дуже міцна для свого віку. Міеті було тоді дев'ять років. Другого дня він уже й роботу їй знайшов. На півдні жіноча праця далеко легша, ніж на півночі. Жінки рідко копають землю і тягають тяжкі речі; вони взагалі не виконують чоловічої роботи. Їхнє діло — в'язати снопи, збирати маслину та листя з шовковиці; найважче — це полоти. Міета залюбки працювала. Життя на чистому повітрі приносило їй радість та здоров'я. Доки жива була її тітка, дівчинці жилося добре. Добра жінка, незважаючи на грубість, любила Міету, наче свою дочку: вона заборонила їй тяжку роботу, якою її чоловік старався навантажити.

— Ач який спритний! — кричала вона. — Хіба ж ти не тямиш, дурна голово, що коли ти надто втомиш її сьогодні, вона не зможе нічого робити завтра?

Цей доказ переконував Ребюфа, він згоджувався й сам тягнув вантаж, що хотів був звалити на плечі молодій дівчині.

Міета, певно, й жила б собі щасливо під прихованим захистом тітки Євлалії, коли б її брат у перших не чіплявся до неї. А він увесь час із ненависті непомітно для інших переслідував її. За кращі години Жюстенові були ті, коли йому вдавалося сплести якусь брехню й зробити так, щоб на неї гнівалися. Він наступав їй на ноги, грубо штовхав її, ніби ненароком, та ще й злісно хихотів. Міета з гідністю підводила тоді на нього свої чорні великі дитячі очі, що палали гнівом, і полохливий хлопець несамохіть переставав сміятися. Власне, він дуже боявся її.

Дівчинці минуло одинадцять років, коли тітка Євлалія нагло вмерла. З цього дня все змінилося в домі. Ребюфа помалу почав трактувати Міету як наймичку. Він звалив на її молоді плечі найважчу роботу, став користуватися з неї, наче з тієї робочої худоби. А вона навіть не скаржилася, вважаючи, що мусить виплачувати борг вдячності. Ввечері, розбита втомою, вона плакала, пригадуючи свою тітку — цю сувору жінку, добре серце якої вона зрозуміла тільки тепер. А втім, навіть важка праця їй була до вподоби. Вона любила силу, пишалася з своїй грубих рук і дужих рамен. Вражало її тільки в саме серце підозріле доглядання дядька, його безперестанні докори, його тон незадоволеного хазяїна. Тепер вона була чужа в хаті. Але й до чужої не ставляться так погано, як до неї. Ребюфа безсоромно визискував бідну маленьку родичку. Звичайно, він удавав, ніби тримає її біля себе лише з доброго серця. А вона сторицею віддячувала своєю працею за цю жорстоку гостинність, бо не минало й дня, щоб він не дорікав племінниці за шматок хліба.

Особливо сікався Жюстен. По материній смерті, коли дівчинка залишилася без

захисту, він укладав увесь свій злий розум у те, щоб якось зробити їй нестерпучим життя в хаті. Найжорстокішої муки завдавав він Мієті тим, що надумав говорити про її батька. Тітка суворо заборонила згадувати при Мієті про каторгу й каторжників, і бідне дівчатко, проживши все своє життя так, що й людей мало бачило, не розуміло до ладу цих слів. Жюстен пояснив їй усе і по-своєму розповів про вбивство жандаря та про суд над Шантагреєм. Він так і сипав жахливими подробицями: каторжники ходили закуті в кайдани; працювати їм доводилося п'ятнадцять годин на добу, і вмирили вони всі, надірвавшись од важкої праці. Нема нічого на світі страшніше за каторгу, — і, смакуючи, він розводився про всі її жахи. Мієта слухала його з переляканим виглядом, і сльози тремтіли в її очах. Але іноді вона впадала в люті, і тоді Жюстен швидко відскакував од неї, боячись її стиснутих кулаків. Він, мов той ласун, мав насолоду з своїх жорстоких вигадок про минуле її батька. Коли Ребюфа накидався на дівчинку через якусь абищицю, Жюстен переходив на його бік, радіючи, що може без усякої кари ображати її. Якщо ж Мієта пробувала захищатися, він казав:

— Годі-бо! Яблуко від яблуні не далеко котиться. Ти скінчиш на галерах, як і твій батько.

І Мієта ридала, вражена в саме серце, принижена, беззахисна.

Вона вже починала перетворюватися в жінку. Передчасно дозрівши, вона чинила опір своєму мучителеві з надзвичайною стійкістю. Рідко занепадала вона духом, і то коли Жюстен своїми образами вражав її вроджену гордість. Незабаром Мієта навчилася без сліз терпіти сікання цього лихого хлопця, а він хоча й дражнив її, але з побоюванням, знаючи, що вона може кинутися на нього з кулаками. Вона змушувала його мовчати, глядячи йому в живі вічі. Не раз у неї виникала спокуса втекти з Жа-Мефрену, але вона відганяла цю думку з гордості, не бажаючи визнати себе переможеною. Кінець кінцем вона заробляє свій хліб, вона не з ласки живе у Ребюфа; і цієї певності було досить, щоб заспокоїти самолюбство. І вона залишалася для того, щоб вести боротьбу, напружуючи всю силу, живучи постійною думкою про самозахист. Мієта взяла за правило мовчати і робити своє діло, відповідаючи німим презирством на кпини. Вона добре знала, що дядько надто зловживав її роботою й тому пускав мимо вух злі інсинуації Жюстена. А той спить і бачить, що Мієту вигнали геть із хати. Вона кинула їм виклик, не йдучи з власної волі.

В довгі години упертого мовчання Мієта вкидалась у чудні мрії. Перебуваючи ціліснітькі дні в садибі, далеко від людей, і зростаючи, Мієта проймалася духом протесту, і в неї склався власний погляд на речі, що, певне, добре б налякав добродіїв передмістя. Найбільше її турбувала батькова доля. На думку їй спадали слова Жюстена; зрештою, вона замирилась з думкою, що батько вчинив убивство. Вона сказала собі, що батько добре зробив, застреливши жандаря, який хотів його забити. Правду про всю історію з батьком вона почула з вуст одного землекопа, що якось працював у Жа-Мефрені. І з тих пір Мієта, коли виходила з дому, вже навіть не повертала голови, якщо хлопці кричали їй услід: "Гей ти, Шантагрей!"

Вона прискорювала ходу, уста її стулялися міцніше, очі дивилися мов та чорна ніч.

Вбігши до двору й зачинивши хвіртку, вона кидала на цю ватагу хлопчиків один тільки довгий погляд. Мієта, певне, зробилася б злою, пройнялася б дикою злістю знедоленої, коли б у ній іноді не прокидалася дитина. Вона ж бо мала всього одинадцять років, і коли вона по-дитячому тужила, їй ставало якось легше. Вона плакала, вона соромилася батька, соромилася самої себе. Щоб наголоситися донесхочу, вона забивалася в клуню, розуміючи, що треба ховати сльози, інакше її мордуватимуть ще більше. Виплакавшись, вона йшла на кухню, вмивалася холодною водою і набирала свого байдужого вигляду. Мієта ховалася не лише зі страху; дужа не на свої роки, вона пишалася силою і не хотіла здаватися дитиною. З роками вона б неодмінно озлобилася. На щастя, її врятувало те, що вона знайшла на своїй дорозі ласку, якої так потребувала її любляча натура.

Колодязь у дворі дому, де жили тітка Діда та Сільвер, належав двом сусіднім маєткам. Мур Жа-Мефрену поділяв його навпіл. Раніше, ще до того, як садиба Фуків злилася з сусідньою садибою, городники щодня брали воду з цього колодязя. Але він був далеко від дворищ, і після продажу ділянки мешканці Жа-Мефрену, що мали інші, зручніші водойми, майже перестали сюди ходити. Зате по той бік муру щоранку чувся рип журавля: це Сільвер тягнув воду для тітки Діди.

Якось колодязний журавель зламався. Молодий стельмах сам виточив доброго, міцного журавля з дуба й вирішив приладнати його ввечері, після роботи. Для цього йому довелося злізти на мур. Упоравшись, він відпочивав, сидячи верхи на мурі і з цікавістю поглядаючи на велику садибу Жа-Мефрену. Його увагу привернула селянка, що полола бур'ян за кілька кроків од нього. Стояв липень, повітря палило, хоч сонце вже й наближалось до обрію. Селянка зняла кофту і залишилася в білому ліфчику та квітчастій хустці, накинутій на плечі. Рукава сорочки було зачехлено аж по лікті. Вона сиділа навпочіпки, і круг неї стовбурчились бгавки синьої полотняної спідниці, що її шлейки перехрещувалися на спині. Пересуваючись навколішках, селянка виполювала старанно бур'ян і кидала його в кошик. Молодий чоловік бачив тільки, як мелькали її голі руки, обпалені сонцем, хапаючи то тут, то там ще не вирвану траву. Він цікаво стежив за швидкою грою її рук, і йому подобалось, що вони такі дужі й моторні. Вона насторожилася, коли Сільвер перестав працювати і стук молотка стихнув, але потім зразу нахилила голову, перш ніж він устиг розібрати її риси. Цей переляканий рух зацікавив його, і він залишився на мурі. Він з юнацькою цікавістю позирав на неї, несвідомо насвистуючи і вибиваючи такт долотом, що тримав у руці, як раптом воно вислизнуло, впало по той бік муру і, вдарившись об колодязь, одскочило на кілька кроків. Сільвер, нахилившись, дивився на долото, не зважаючи на спуститися по нього. Але, очевидно, селянка краєчком ока стежила за молодиком: вона підвелася, ні слова не кажучи, підняла долото й подала його Сільверові. Тут він побачив, що перед ним виросток. Він здивувався і трохи зніяковів. У червоному сьйві вечірнього сонця дівчинка намагалася дотягтися до нього. Мур у цьому місці був низький, але все ж таки зависокий для неї. Сільвер перекинувся через край муру, а селяночка підвелася навшпиньки. Вони не промовили ані словечка, тільки поглядали одне на одного,

ніяково усміхаючись. Сільверові хотілося, щоб вона довше була в цій позі, повернувши до нього чудове личко; її великі чорні очі та червоні вуста вразили і збентежили його. Сільвер ні разу не бачив дівчат так близько. Він і не знав того, що очі й рот можуть бути такі принадні. Все в ній здавалося чарівним: і квітчаста хустка, і білий ліфчик, і синя спідниця з шлейками, що їх напнуло піднято плече. Його погляд пробіг по руці, яка подавала струмента; до ліктя вона була золотисто-смаглява, засмажена, але далі, в затінку закованого рукава сорочки, Сільвер розглядів голе округле плече, біле, як те молоко. Він зніяковів, схилився ще нижче і, зрештою, взяв у дівчинки долото. Молодій селянці зробилося ніяково. Обоє завмерли в тих самих позах, все усміхаючись: дівчинка — стоячи внизу і підвівши голову, хлопець — півлежачи на краю муру. Вони не знали, як їм розійтися й ні слова не сказати одне одному. Сільвер забув навіть подякувати.

— Як тебе звуть? — зрештою спитав він.

— Марія, — відповіла селянка, — але всі зовуть мене Мієтою.

Вона піднялася навшпиньки й запитала сріблястим голосом:

— А тебе?

— Мене Сільвером, — відповів молодий робітник.

Настала мовчанка; обоє з вдовolenням прислухалися до звуку своїх імен.

— Мені п'ятнадцять років, — знову почав Сільвер, — а тобі?

— Мені? Мені одинадцять на день усіх святих, — відповіла Мієта.

Сільвер здивувався.

— Ось як, — сказав він сміючись, — а я думав, що ти вже доросла дівчина... в тебе такі міцні руки.

Вона теж засміялася, подивившись на свої руки. Більше вони нічого не сказали. Вони ще довго дивилися одне на одного і всміхалися, але Сільверові, здавалося, не було вже більше що питати в неї, і Мієта спокійна відійшла від муру й знову заходилася полоти, не підводячи голови. А він усе ще сидів на мурі. Сонце заходило, й косе проміння освітлювало руду землю Жа-Мефрену. Земля ніби палала, і здавалося, що полум'я пробігало по ній, і крізь його вогненну завісу Сільвер бачив молоду селянку, що хилилася над землею; її голі руки знову замелькали в швидкій грі. Синя полотняна спідниця мовби споловіла, сяйво вечірнього сонця снувалося по бронзових руках. Зрештою, Сільверові стало ніяково так довго дивитися на неї, і він зііз із муру.

Ввечері Сільвер, захоплений пригодою, почав був розпитувати тітку Діду. Мабуть, вона знає, що це за дівчинка, Мієта, з такими чорними очима й такими червоними вустами. Але відтоді як тітка Діда переселилася в будинок у завулкові св. Мітра, вона ні разочку не заглядала за мур свого малого двору. Цей мур ввижався їй непереборною перешкодою, що відокремлювала її від минулого. Вона не знала, не хотіла навіть знати, що коїться тепер по той бік муру, у колишній садибі Фуків, де вона поховала свою любов, своє серце й тіло. Як тільки Сільвер запитав її, вона зиркнула на нього з якимсь дитячим жахом. Невже і він так само надумав ворухити попіл цих давно згаслих днів, неville змусить її заплакати, як її син Антуан?

— Я нічого не знаю, — швидко відповіла вона, — я нікуди не виходжу й нікого не бачу...

Сільвер чекав якось нетерпляче другого дня. Тільки він прийшов у майстерню, як почав розмову з своїми товаришами по роботі. Не розповідаючи про свою зустріч з Містою, він якось натякнув на дівчину, що її він бачив здалека в Жа-Мефрені.

— А, це Шантагрей! — вигукнув один з робітників.

І хлопці, не чекаючи на дальші запитання Сільвера, розповіли йому всю історію браконьєра Шантагрея та його дочки Мієти, виявляючи безглузду злість, що з нею завжди натовп ставиться до знедолених. Особливо жорстоко вони відгукувались про дівчинку. Вони не мали для неї іншої назви, окрім "дочки каторжника", нібито цього досить було, щоб засудити безневинну дитину на вічний сором і вічну ганьбу.

Зрештою, колясник Віан, чесна та достойна людина, нагрімав на них.

— Та замовкніть ви, поганці! — сказав він, кидаючи на землю важку голоблю, що саме тримав у руках. — Чи не соромно вам нападатися на цю малу дитину? Я знаю цю дівчинку, вона скромна на вигляд, і мені казали, що воно ніколи не огинається від роботи і зараз уже працює не згірш за дорослу жінку. У нас тут є ледарі, що її й мізинця не варті. Дай боже, щоб вона згодом знайшла собі доброго чоловіка, і той примусить прикусити всі злі язики.

Сільвер, вражений жартами й лайкою робітників, по Віановій мові відчув, що сльози набігають йому на очі. А втім, і пари з вуст не пустив. Він схопив молоток, що перед тим поклав був біля себе, й почав бити ним по маточині колеса.

Ввечері, вернувшись із майстерні, Сільвер побіг до муру й видерся на нього. Він знайшов Мієту за тією роботою, що й напередодні, і гукнув її. Вона підійшла, сором'язливо усміхаючись, з чарівною ніжковістю дитини, котра виросла, не знаючи ласки.

— Ти Шантагрей, чи не так? — раптом запитав він.

Вона відсахнулась, усмішка збігла їй з вуст, очі потемніли, стали шорсткі, блиснули недовірою. І цей хлопець почне так само ображати її, як і всі інші. Вона повернулася й хотіла піти геть, ні слова не кажучи. Але Сільвер, вражений раптовою зміною в її обличчі, швидко додав:

— Стривай, не йди... Я не хочу ображати тебе... Я такого багато маю тобі сказати...

Вона підступила, хоч і побоюючись. Сільвер хотів їй висловити усе те, що переповняло його серце, але мовчав, не знаючи, з чого почати, опасуючись, як би знову не вразити її.

— Хочеш, будемо друзями? — сказав він схвильовано, вкладаючи всю душу в ці слова. Мієта, дуже здивована, підвела на нього очі, вони були вогкі, усміхнені. Сільвер жваво докинув: — Я знаю, що тебе кривдять. Треба покласти цьому край. Відтепер я захищатиму тебе. Гаразд?

Обличчя дівчинки аж сяяло з радості. Дружба, що їй пропонували, врятує її від злих думок, від затамованої ненависті. Але вона захитала головою й сказала:

— Ні, я не хочу, щоб ти бився за мене. З усіма ж не впораєшся. А потім є такі люди,

від котрих ти все одно не зможеш мене захистити.

Сільверові хотілося гукнути, що він захистить її від усіх на світі, але вона зупинила його лагідним жестом:

— Мені досить і того, що ти мій друг.

Вони погомоніли ще декілька хвилин, зовсім тихо. Мієта розповіла Сільверові про свого дядька та брата в перших. Вона боялась, що вони побачать, як він сидить тут верхи на мурі. Жюстен не дасть їй просвітку, якщо він матиме таку зброю проти неї. Вона говорила про свої страхи, наче перелякана учениця, що зустрілася з подругою, з котрою мати заборонила їй бачитись. Сільвер зрозумів тільки одне: йому нелегко буде зустрічатись з Мієтою. Це дуже його засмутило. Проте він пообіцяв їй більше не лазити на мур.

Вони стали придумувати, як їм бачитися, але Мієта раптом гукнула, щоб він швидше йшов; Жюстен простував двором, подавшись до колодязя. Сільвер швиденько скочив з муру і, опинившись у своєму дворіку, став прислухатись, невдоволений, що йому довелося втікати. За кілька хвилин він насмілювався злізти знову на мур і кинути оком на садибу Жа-Мефрен, але, побачивши, що Жюстен розмовляє з Мієтою, швидко сховав голову. Другого дня він уже не міг побачити свою нову подругу навіть здаля: мабуть, вона скінчила роботу в цій частині городу. Так і цілий тиждень збіг, а двоє друзів не мали нагоди навіть словечком перекинутися. Сільвера огорнув розпач; він думав навіть піти просто до Ребюфа й спитати про Мієту.

Спільний колодязь був великий, але не дуже глибокий. Обабіч муру цямрини його утворювали широке півколо. Вода була на глибині трьох-чотирьох метрів найбільше. На цій спокійній поверхні відбивалися обоє отворів колодязя: два півмісяці, що їх перетинала чорною лінією тінь од муру. Нахилившись над колодязем, можна було в сутінках побачити двоє дзеркал надзвичайної чистоти й блиску. Сонячними ранками, коли з вірьовки не стікали краплини і не баламутили поверхні, обоє дзеркал, ці два відблиски неба, світилися в зеленуватій воді і з дивною точністю відбивали листя плюща, що вився вздовж муру над колодязем.

Раз якось на світанку Сільвер прийшов витягти води для тітки Діди. І в той мент, коли хлопець ухопився за вірьовку і нахилився над колодязем, він аж здригнувся і завмер на місці. Йому здалося, що на дні колодязя він бачить лице Мієти, що вона з усмішкою дивиться на нього. Але він хитнув вірьовку, забаламутив воду, і в потьмареному свічаді уже нічого не було видно. Сільвер почекав, поки заспокоїться вода, серце йому кидалось, він боявся поворухнутися. Потроху кола на воді почали ширшати, і перед ним знову виникло видиво. Воно тремтіло, хиталося на поверхні, і рух води надавав рисам якоїсь примарної чарівності. Зрештою, відбиток усталився. Сільвер побачив усміхнене Мієтине обличчя, її стан, її кольорову хустку, білий ліфчик і сині шлейки. А в другому дзеркалі він угледів себе. Тоді, здогадавшись, що вони бачать одне одного, обоє почали хитати головами. Деякий час вони мовчали. Потім привіталися:

— Добридень, Сільверє!

— Добридень, Мієто!

Чудний звук голосів здивував їх. У цій вогкій ямі вони лунали приглушено й надзвичайно м'яко, і їм здавалося, що вони надходили відкілясь здалека, як вечорами далекий спів з поля. Вони зрозуміли, що почують одне одного, навіть коли розмовлятимуть пошепки. Колодязь гудів при найменшому шереху. Спершись на цямрину й дивлячись одне на одного, вони почали розмовляти. Мієта розповіла йому про всі свої прикрощі за цей тиждень. Вона працювала на другому кінці саду й могла приходити сюди тільки рано-вранці. По цих словах скривила незадоволену гримасу, Сільвер розгледів її і відповів на це співчутливим кивком голови. Вони повіряли одне одному свої тайни, ніби сиділи поряд, їхня міміка відповідала словам. Не біда, що їх розділяє мур, адже вони бачать одне одного там, унизу, в таємничій глибині колодязя.

— Я знала, — лукаво сказала Мієта, — що ти щодня набираєш воду в один і той же час, бо я чую з хати, як рипить журавель. І знаєш, що я придумала: я сказала їм, що городина краще вариться в колодязній воді. Тепер я приходитиму сюди по воду щоранку в один час з тобою, вітатимуся до тебе, і ніхто про це й не дізнається.

Вона засміялася, простодушно радіючи з своєї вигадки, і, зрештою, додала:

— Але я не сподівалася, що ми зможемо побачити одне одного в воді.

І справді, це була несподівана радість. Обое були потішені. Вони й розмовляли лише для того, щоб дивитися, як ворухаться їм вуста. Обое мали ще так багато дитинного, і нова гра бавила їх. Вони на різні голоси пообіцяли одне одному ніколи не пропускати ранкові побачення. Зрештою Мієта заявила, що їй треба вже йти, і сказала Сільверові, щоб він тягнув відро. Але він барився, не зважаючи сипнути вірьовки, бо Мієта все ще стояла, схилившись над цямриною, він дивився на її усміхнене обличчя і йому страшенно шкода було розбити її усмішку. Він легенько гойднув відром, вода забаламутилася, усмішка потьмарилася. Він зупинився з якимсь чудним острахом, бо йому здалося, що він образив Мієту й вона плаче. Але дівчинка кричала: "Та ну ж бо! Та ну!" Вона сміялася, і луна повторювала її сміх дзвінками розкотами. Тоді вона сама з шумом спустила відро і зчинила в колодязі справжню бурю. Все зникло в чорній воді. Тут Сільвер почав наповняти свої глеки, прислухаючись до Мієтиних кроків, що віддалялися від муру.

З цього дня молоді люди ні разу не пропустили ранкового побачення біля колодязя.

Ця сонна вода, ці прозорі дзеркала, де вони бачили свої образи, надавали їхнім побаченням невимовної чарівності; їхня весела, дитяча уява довгий час задовольнялася ними. Вони зовсім не прагнули зустрічатися віч-на-віч. Їм здавалося куди втішніше дивитися в колодязь, наче в дзеркало, й слухати, як луна дзвінко повторює їхнє ранкове "добридень". Незабаром колодязь став їм за доброго друга. Їм було до вподоби нахилитися над тихим і нерухомим плесом, схожим на розтоплене срібло. Там, унизу, в таємничому півсвітлі, бігали зелені відблиски, перетворюючи цю вогку яму в лісову прогалину. Їхні обличчя визирали з зеленуватого кубелечка, мохом вистеленого, наче тим килимом, овіяного свіжістю води й листя. І невідома глибина колодязя, цієї перекинутої башти, над якою вони нахилилися з легким тремтінням, — вабила їх, і до їхньої радості домішувався приємний острах. Їх поймало божевільне бажання

спуститись у колодязь на велике каміння, що виступало півколом всього за декілька сантиметрів од поверхні води; на них можна було б сидіти, як на лаві, спустивши ноги в воду, й балакати цілими годинами — нікому і на думку не спало б шукати їх там. Але коли вони думали про те, що ж може таїтися вниз, їм ставало моторошно: ні, досить того вже, що їхні образи спускалися туди, на саму глибину, в зелену півтьму, де переливаються на камінні химерні світи, де з темних кутків учувався якийсь чудний шум. Мієту й Сільвера особливо непокоїв цей шум, що виходив з невідомих глибин; часто-густо їм увиждалося, що хтось відгукується на їхні голоси; вони замовкали й прислухалися до незбагнених тихих скарг; по стінах колодязя повільно сочилася волога, тихо зітхало повітря, краплини, сповзаючи по камінню, падали, лунаючи лунко, як ридання. Щоб підбадьоритися, Мієта й Сільвер лагідно кивали одне одному. Колодязь зачаровував їх, і в його зачаруванні, що змушувало їх схилитися над ним, як і в усяких чарах, таївся страх. Але все ж таки колодязь залишався їм за друга. Який це чудовий привід для побачень! А Жюстенові, що шпигував за кожним Мієтиним кроком, ніколи й на думку не спадало, чому це Мієта ранком так охоче йде по воду. Іноді здаля він бачив, як вона, нахилившись, барилася. "Бач! Яке ледащо, — бурмотів він, — скажіть на милість, її тішить дивитися на водяні кола". Як міг він угадати, що по другий бік муру стоїть закоханий хлопець, милується в воді на її усмішку і каже: "Хай тільки цей рудий осел, Жюстен, насмілиться образити тебе. Йому доведеться мати діло зі мною".

Понад місяць тривала ця гра. Стояв липень; зранку палила спека; що за насолода прибігати сюди, в цей вогкий, затишний куток! Як приємно обдував обличчя холодний подих колодязя, як добре було любитися над джерельною водою в годину, коли небо горить пожежею. Мієта бігла просто стернею, вона задихалася з бігу, дрібненькі кучерики вибивалися на чолі і скронях; ставлячи глек на цямрину, вона нахилилася з веселим сміхом над водою, розпашіла, розкудовчена. А Сільверові, що майже завжди приходив перший на побачення, було страшенно приємно бачити її усмішку в воді, він зазнавав такого ж гострого почуття, як коли б вона кинулася йому в обійми на повороті стежки. Навколо них сміявся літній погожий ранок. Потік теплого світла, пронизаний дзижчанням комах, надав над старим муром, на журавель, на цямриння. Але вони вже не бачили радісного сонячного ранку, не чули тисяч звуків, що підіймалися од землі; сховані в своїй зеленій криївці глибоко під землею, у цій таємній і страшнуватій ямі, вони забували про все на світі, тішачись прохолодою й півтьмою, тремтячи з радості.

Іноді, бувало, Мієта, через свою палку вдачу незадоволена довгим глядінням, починала пустувати; вона смикала віршовку й навмисно збризкувала воду, розбиваючи ясні свічада і спотворюючи образи. Сільвер благав її заспокоїтися. Стриманіший і замкнутіший, він не знав більшої втіхи, як милуватися на обличчя подруги, що так чисто й виразно відбивалося в воді. Але Мієта не слухалася, вона жартувала, зумисне говорила грубим голосом, голосом якогось страховища, що його зм'якшувала й приглушувала луна.

— Ні! Ні! — сердито казала вона. — Сьогодні я не люблю тебе, бачиш, як я

кривляюсь. Правда, я бридка?

І вона сміялася, дивлячись, як їхні обличчя розпливаються, танцюючи на воді.

Раз якось вона страшенно розгнівалася, не знайшовши Сільвера на місці побачення; вона почекала на нього з чверть години, марно риплячи журавлем. Коли вона нарешті втратила терпець і зібралася йти, прибіг Сільвер. Побачивши його, розгнівана Міета зняла в колодязі цілу бурю. Вона роздратовано смикала цеберку, чорна вода крутилася й плескалася об каміння. Дарма Сільвер виправдовувався тим, що тітка Діда затримала його; вона не слухала його вибачень і тільки товкла своє:

— Ти мене боляче вразив, я не хочу тебе бачити.

Бідний хлопець з розпачем дивився в темну яму, сповнену жалібного шуму, де в колишні дні його зустрічав ясний образ. Він пішов, так і не побачивши Міети. Другого дня Сільвер прийшов на півгодини раніше, і сумно вдивлявся в колодязь і, нічого не чекаючи, думав, що зле дівча, певне, вже не прийде, коли раптом Міета, що чатувала на нього по той бік муру, з реготом нахилилася над колодязем. Все було забуто.

У них траплялися свої драми й комедії, а колодязь у всьому цьому був за свідка. Його яскраві дзеркала й мелодійна луна сприяли розквіту їхньої ніжності. Їм здавалося, що колодязь живе чудним життям, і вони наповняли його своєю молодю любов'ю; і довго ще після того, як припинилися їхні зустрічі біля колодязя, Сільвер, тягнучи щоранку воду, весь час сподівався побачити Міетине усміхнене обличчя в тремтячій півтемряві, що тамувала в собі ту радість, яку вони навіяли йому.

Цей місяць розквіту їхньої дитячої ніжності врятував Міету від її німого розпачу. Любов і щаслива дитяча безтурботність повернулися до неї, а ці почуття мало не заглушила в ній та ненависна самотність, що в ній вона перебувала і що її так тяжко гнітила. Тепер дівчинка знала, що хтось любить її, що вона вже не самотня на світі, і ця певність допомагала їй легше виносити переслідування Жюстена й хлопчаків передмістя. В серці їй бриніла тепер пісня, що забивала їхнє гикання. Про свого батька вона думала тепер з тихим жалем і ніжністю і перестала мріяти про жорстоку помсту. Перше несміливе кохання проганяло злу лихоманку, як ранкова погідна зоря. Разом з тим на Міету находило лукавство закоханої дівчини. Вона зрозуміла, що їй треба й далі заховувати вигляд німого протесту, щоб не викликати підозру Жюстена. Але, незважаючи на всі її зусилля, очі їй переповнювала ніжність, навіть коли Жюстен ображав її, вона розучилася дивитися на нього лютим і жорстоким поглядом. Він чув, як вона щось наспівує собі тихенько за сніданком.

— Еге! Ти щось дуже весела, Шантагрей, — кидав він, поглядаючи з недовір'ям на неї, наче хотів щось вивідати. — Б'юся в заклад, що ти щось накоїла.

Вона знижувала плечима, але в душі вся тремтіла зі страху, поспішаючи знову вернутись до своєї ролі, обуреної мучениці. Але хоча Жюстен і здогадувався, що в неї з'явилися якісь таємні радощі, він довго не міг прослідкувати, яким побитом його жертва вислизала від нього.

Сільвер теж був глибоко щасливий.

Щоденні побачення з Міетою давали йому поживу до роздумів у порожні години,

що він їх просиджував удома. Своє самотнє життя з мовчазною тіткою Дідою він тепер прикрашав спогадами про ранкову зустріч, відновлюючи в пам'яті найменші подробиці. Його серце було переповнене почуттям, і він ще більше замкнувся в чернецькому житті, що його вони провадили з бабунею. Сільвер любив самотні закутки, де він міг жити собі спокійно і давати повну волю своїм думкам.

О цю саме пору він жадібно взявся до читання всіх випадкових книжок, що їх понакуповував у тандитника передмістя, і ця самоосвіта привела його до своєрідної шляхетної соціальної релігії. Безладне, погано засвоєне читання, позбавлене твердого підґрунтя, малювало йому світ, а надто жінок, у світлі марноти і жагучих утіх, і це могло б збентежити йому розум, коли б серце не було заспокоєне.

Та от з'явилася Міета, і Сільвер спочатку бачив у ній товариша, а потім — радість і мету всього свого життя. Ввечері, в тій комірчині, де він спав, повісивши лампу в головах над ліжком, Сільвер бачив Міету на кожній сторінці старого запорошеного томика, що його він вихоплював навмання з книжкової полиці — та висіла в нього над головою — і читав побожно. Коли в книжці мова йшла про вродливу й добру дівчину, він одразу надавав їй рис своєї любої. І сам він брав участь у дії. Якщо він читав роман, то наприкінці одружувався з Міетою або вмирав разом із нею. Коли ж то була політична стаття або трактат з політичної економії, що їм він оддавав перевагу перед романами з дивної любові напівосвічених людей до серйозного читання, йому все ж таки щастило залучити її до цієї сухої матерії, часто не зрозумілої йому самому: він вірив, що виховує в собі серце, розвиває здатність любити її, маючи на увазі час, коли вони поберуться. У своїх найфантастичніших мріях Сільвер завжди одводив місце Міеті. Ця невинна ніжність захистила його від розтлінного впливу легковажних казок вісімнадцятого сторіччя, що випадково попали йому до рук. Але Сільвер волів людинолюбні утопії, що їх винаходять у наші дні великі уми, захоплені химерою вселюдського щастя. Сільвер поринав у них укупі з Міетою: без неї він не мислив собі ні знищення пауперизму, ні остаточної перемоги революції. То були ночі гарячкового читання, коли його напружена думка не могла відірватися від книжки; він кидав її й знову двадцять разів брався — ночі, сповнені солодкого хвилювання, що його п'янило до ранку, як заборонене вино, і йому ставало тісно в вузькій комірчині; очі різало від жовтого й косого світла лампи, але він тішився, незважаючи на те, що голова йому горіла від безсоння, складав далі проекти нового суспільства, безглузді й наївно великодушні, де народи вклонялися ідеальній жінці, втіленій в образі Міети. Сільвер мав спадковий нахил до фанатичної віри й утопії. Нервовий розлад бабуні в ньому перетворився в постійне піднесення і поривання до всього високого й недосяжного. Самотнє дитинство, напівосвіченість сприяли розвиткові цих природних нахилів. Сільвер ще не досяг того віку, коли в людському мозку міцно закорінюється нав'язлива ідея. Ранком, освіживши голову холодною водою, він забував свої божевільні мрії, сповнені наївної віри й невимовної ніжності. І Сільвер знову робився дитиною й бігав до колодязя з єдиним бажанням: побачити усмішку своєї любої і разом з нею тішитися з радості променистого ранку. Траплялося, що Сільвер, захоплений думками про

майбутнє або, просто улігши раптовому пориву, кидався до тітки Діди і цілував її в обидві щоки, а та зазирала йому в очі, ніби стурбована тим, що вони такі ясні й світяться знайомим їй щастям.

Тим часом Міеті й Сільверові набридло споглядати свої тіні. Вони вже натішилися з своєї іграшки і мріяли про повніші втіхи, що їх не міг дати колодязь. Їм хотілося чогось відчутнішого, хотілося бачитися віч-на-віч, бігати удвох луками, повертатись додому втомленими, обійнявшись і пригорнувшись одне до одного, щоб краще відчутти свою дружбу. Якось уранці Сільвер запропонував Міеті простісінько перелізти через мур і гуляти з нею по Жа-Мефрену. Але дівчинка благала його не робити такої дурниці, що віддала б їх у руки Жюстенові; тоді він пообіцяв придумати якийсь інший спосіб.

Мур, що розділяв колодязь, за кілька кроків од нього круто звертав, утворюючи заглиблення, де закохані могли б сховатись од сторонніх поглядів, коли б їм пощастило туди залізти. Але ж як туди потрапити? Сільвер кинув думку перелізти через мур, не бажаючи хвилювати Міету. Але в нього виник інший таємний план: хвіртка, що Макар та Аделаїда колись прорубали за одну ніч, заціліла в занедбаному кутку просторої сусідньої садиби, її навіть забули забити. Чорна від вогкості, зелена від цвілі, з іржавим замком і петлями, вона здавалася частиною старого муру. Певно, й ключ од неї давно десь загубився. Трава, виросла на порозі, і горбок, залеглий перед ним, казали про те, що через нього вже багато літ не переступала нічия нога. Ось цього загубленого ключа й гадав знайти Сільвер. Він знав, як побожно тітка Діда зберігає реліквії минулого, даючи їм стлівати на давніх місцях. Проте він цілий тиждень марно обнишпорював цілий дім. Щоночі він крадькома пробирався до хвіртки, щоб перевірити, чи не підійде один з ключів, знайдених за день. Він перепробував більше тридцяти ключів, зацілілих, без сумніву, з часів Фуків; він знаходив їх усюди: на полицях, на дні забутих шухляд, і вже почав був зневірюватись, як раптом потрібний ключ знайшовся. Виявилось, він просто прив'язаний шнурком до ключа від надвірних дверей, що стирчав у замку, і провисів так майже сорок років. Певне, тітка Діда щоденно торкала його рукою, але не зважувалась викинути — цей болісний нагад про колишні втіхи. Пересвідчившись, що ключ справді підходить до хвіртки, Сільвер став чекати ранку, уявляючи, як здивується і зрадіє Міета; досі він ні слова не сказав про свої шукання.

І справді, другого дня, тільки зачувши, що дівчинка поставила глек біля колодязя, він тихесенько відчинив хвіртку і швидко її розчинив, прим'явши траву на порозі. Просунувши голову, Сільвер помітив, що Міета стоїть, нахилившись над колодязем, і вдивляється в воду, захоплена чеканням. Тоді, стрибнувши, він опинився в ніші в мурі і тихенько озвав її: "Міето, Міето!" Дівчина здригнулася й підвела голову, думаючи, що він сидить на мурі. Потім, побачивши, що він у Жа-Мефрені, за кілька кроків од неї, вона скрикнула від здивовання й кинулась до нього. Вони взялися за руки й дивилися одне на одного, захоплені раптовою близькістю, кожен знаходячи іншого ще вродливішим під гарячим промінням сонця. Це було в кінці серпня, в день першої пречистої; здалека відкілясь докочувався дзвін, і повітря було чисте, як буває в велике свято, ніби пройняте якоюсь світлою радістю.

— Добридень, Сільвер!

— Добридень, Міето!

Голоси, що вимовляли їхнє звичайне ранкове вітання, лунали тепер по-новому. Закохані знали тільки відлуння своїх голосів, приглушених Луною колодязя. Тепер голоси здавалися їм дзвінками, мов той жайворонків спів. Ой! Як же легко дихалось в цьому святковому повітрі. Вони все ще трималися за руки. Сільвер стояв, прихилившись до муру, Міета відкинулася трохи назад, обом на вустах квітла ясна умішка. Вони збиралися переказати одне одному все, що не наслідувалися довірити лункій луні колодязя, як раптом Сільвер, обернувшись на легкий шерех, зблід і випустив Міетині руки. Він несподівано побачив перед собою тітку Діду, вона стояла випроставшись на порозі хвіртки...

Бабуня вийшла до колодязя випадково. Коли помітила в чорному старому мурові білий просвіток одчиненої хвіртки, вона відчула, як щось ударило її просто в серце. Білий просвіток здавався їй безоднею світла, що брутально вдирається в її минуле. Вона знову побачила саму себе в яскравому ранковому світлі; побачила, як вона, Аделаїда, біжить, швидко переступає поріг, гнана своєю жагою. А Макар уже там, він чекає на неї. Вона кидається йому на шию й завмирає на його грудях, а сонце тим часом сходить і разом із нею вливається через широко відчинену хвіртку, що її вона не мала часу причинити, й обгортає їх обох косим промінням. Це раптове видиво було для неї як жорстока кара, воно нещадно розбило її старечий сон, роз'ятрило палкий біль спогадів; ніколи їй не спадало на думку, що хвіртку можуть відчинити. Макарова смерть раз і назавжди замурувала її. Коли б колодязь, увесь мур провалився під землю, це не так би вразило Аделаїду. І до її здивування приєднувалося глухе обурення проти святотатної руки, що осквернила цей поріг і залишила за собою білий просвіток, — той з'явився, мов розкрита домовина. Аделаїда підступила ближче, наче якимись чарами її притягувало, і зупинилася на порозі.

Те, що вона побачила, викликало в неї прикрий подив, їй, правду мовити, казали, що садибу Фуків з'єднано з мефренівською, але вона й гадки не мала, що все її минуле могло так без сліду зникнути. Здавалося, подув вітру зніс усе, що залишалося в її пам'яті дорогого. Стара оселя, просторий сад-город з його зеленими грядками — все пропало. Ні камінчика, ні деревця не заціліло від колишніх часів. Там, де стояв її рідний дім, в якому вона зросла й який ще вчора могла уявити собі, заплющивши очі, розіслалася тепер оголена земля, широка смуга стерні, безрадісна, наче пустеля. Тепер, коли вона заплющить очі і захоче воскресити минуле, їй завжди ввижалася б ця сумна стерня, як жовтий саван, напнутий на землю, де поховано її молодість. Аделаїда дивилася на сумну, безрадісну ниву, і їй здалося, ніби серце її вмирає вдруге. Усьому край. В неї відібрано навіть видива минулого. Тепер вона шкодувала, що улягла спокусі і заглянула в білий просвіток, у двері навстіж відчинені в минулі дні. Тітка Діда збиралася вже прибити прокляту хвіртку, не намагаючись навіть дізнатися, чия зухвала рука її відчинила, коли раптом помітила Міету та Сільвера. Побачивши закоханих, що, засоромлені, з похиленими головами, чекали на її погляд, вона

затрималася на порозі й відчула ще більший сум. Стара жінка все зрозуміла. Отож, поки світу, їй судилося бачити себе й Макара, в обіймах злитих, в ранковому сонячному промінні. Хвіртка знову стала за спільницю: дорогою, второваною коханням, знов проходило кохання — вічне відродження, що обіцяє радість сьогодні і сльози в прийдешньому. Тітка Діда бачила самі сльози, і нараз її поїняло передчуття — перед нею встали Мієта й Сільвер, скривавлені, поранені в саме серце. Вся зворушена спогадами про колишні муки, що їх воскресили ці місця, тітка Діда оплакувала долю свого любого Сільвера. В усьому винна вона: аби тоді, давно, не пробила вона в мурі хвіртки, Сільвер не опинився б тут, у цьому забутому кутку, біля дівчини, не п'янів би від щастя, що дратує смерть і викликає в ній заздрість.

Трохи помовчавши, тітка Діда підійшла і взяла Сільвера за руку. Певно, вона не стала б заважати закоханим і дала б їм поговорити біля муру, коли б не почувала себе за спільницю в їхній смертоносній радості. І вона потягла за собою Сільвера. Зачувши легкі кроки Мієти, вона обернулася. Дівчинка, схопивши глек, побігла через поле. Вона тікала, радіючи, що так легко все минулося, і тітка Діда мимоволі усміхнулася, дивлячись, як вона летить через поле, мов та коза, що вирвалася на волю.

— Яка молода! — пробурмотіла вона. — Ще встигне!

Очевидячки, вона хотіла сказати, що Мієта ще встигне наплакатися й настраждатися. Потім, глянувши на Сільвера, що захоплено дивився, як Мієта біжить під яскравим сонцем, вона просто додала:

— Бережись, хлопчику, від цього вмирають!..

Більше вона нічого не промовила про цей випадок, що роз'ятрив рану їй у серці. Вона зробила собі культ з свого мовчання. І коли Сільвер увійшов у дім, вона замкнула хвіртку й кинула ключ у колодязь. Тепер вона може бути спокійна — хвіртка більше не зробить з неї спільниці. Востаннє вона подивилася на замкнуту хвіртку, радіючи, що мур став знову похмурий і непроникний. Домовину закрито, білий просвіток забито дошками, чорними від вогкості, зеленими від цвілі, що на них равлики ронили срібляні сльози.

Увечері з тіткою Дідою трапився нервовий припадок: під час нападів, що повторювалися досить часто, вона, бувало, говорила голосно, безладно, ніби в маячні. Сільвер, що підтримував її на ліжку, перейнятий гострою жалістю до цієї безталанної жінки, чув, як вона, задихаючись, говорила про митних вартівників, про постріли, про якесь убивство. Вона відбивалася, прохаючи змилосердитися, присягалася помститися. Коли приступ почав уже проходити, як завжди, її поїняв незрозумілий жах, вона тремтіла з страху, аж зубами дзвонила, підводилася на постелі, диким поглядом озиралася по кутках і знову падала на подушку, довго зітхаючи. Без сумніву, її мордували галюцинації. Тоді обійняла Сільвера і пригорнула до себе, ніби впізнаючи онука, але потім знову почала брати його за когось іншого.

— Вони тут! — бурмотіла вона. — Бачиш, тебе хочуть схопити, тебе ще вб'ють... Я не хочу... прожени їх, скажи їм, що я не хочу. Мені боляче, коли на мене дивляться.

І вона повернулася до стіни, щоб не бачити більше людей, про яких казала. Трохи

помовчавши, вона знову провадила:

— Ти тут, моя дитино? Не кидай мене... Мені здавалось, що я вмираю... Ох, навіщо пробили ми хвіртку в мурі. З того дня почалися мої страждання. Я так і знала, що хвіртка принесе нам саме нещастя. Бідні, бідні діти!.. Скільки сліз! Їх повбивають так само, наче тих собак...

Бідолашна жінка була як непритомна і вже не розуміла навіть, що з нею Сільвер. Раптом вона скочила: либонь, їй щось увижалось в ногах ліжка.

— Чому ти їх не прогониш? — кричала вона, ховаючи свою сиву голову на грудях у Сільвера. — Вони знову там. Он той з рушницею, він прицілювся, він зараз стрілятиме!..

Незабаром вона заснула важким сном, яким звичайно кінчалися в неї припадки. А другого дня вона нічого не пам'ятала. Ні разу вона не згадала про той ранок, коли застала Сільвера з його улюбленою за старим муром.

Молоді люди не бачились цілі два дні. Коли Міета насмілилася вернутися до колодязя, вони пообіцяли собі не робити більше такої дурниці. Проте після першого так нагло перерваного побачення їм страх як захотілося знову побути удвох, бачитися в якомусь затишному куточку. Сільвера уже не задовольняли радості побачення біля колодязя; щоб не засмучувати тітку Діду, він поклав собі ніколи не переходити через мур і почав благати Міету зійтися десь в іншому місці. А втім, вона й не примушувала себе просити, бо зустріла це прохання радісним сміхом, як дівчинка, котра не думає ще ні про що заказане. Вона сміялася просто тому, що їй здавалося забавним провести шпигуна Жюстена. Закохані довго обговорювали, де б краще їм бачитися. Сільвер придумував найнеймовірніші місця: то він мріяв про далекі мандрівки, то пропонував зустрічатися опівночі на горищі Жа-Мефрену. Міета, практичніша, знижувала плечима й обіцяла що-небудь придумати. Другого ранку вона затрималася біля колодязя тільки на одну хвилину, усміхнулася Сільверові й сказала йому, щоб він увечері годині о десятій приходив на пустирище св. Мітра. Неважко здогадатися, що Сільвер з'явився вчасно. Цілісінький день він сушив собі голову, чому це місце обрала Міета. Його цікавість ще збільшилася, коли він вступив у вузький прохід за купами дощок аж кінець пустирища. "Мабуть, вона прийде звідси", — міркував він, дивлячись на дорогу, що провадила до Ніцци. Раптом за муром зашурхотіло галуззя і над його краєм звелася усміхнена розкуйовджена голівка, що весело кивала йому:

— А от і я!

Справді, то була Міета. Вона, наче той хлопець, злізла на одну з шовковиць, що й тепер ще ростуть уздовж мурів Жа-Мефрену. Стрибнувши, вона опинилася на могильній плиті, що виставала з землі кінець алеї. Сільвер захоплено поглядав, як вона спускається з муру, забувши навіть допомогти їй. Він узяв її за руки й сказав:

— Яка ти спритна! Ти лазиш краще за мене.

Так вони вперше зустрілися в цьому глухому куточку, де згодом зазнали стільки щасливих годин. Від цієї зустрічі вони бачилися тут щовечора. Колодязь прислужував їм далі тільки для того, щоб повідомляти одне одного про несподівані обставини, що перешкоджали побаченню, про зміну години, про всі маленькі новини, що їх не можна

було відкладати й що здавались їм надто важливими. Той, кому треба було повідомити другого, починав хитати журавель, що його скрип було чути здалеку. Певних днів вони викликали одне одного по кілька разів, двічі-тричі на день, щоб переказати якусь абищицю; щирої радості зазнавали вони тільки вечорами в пустельній алеї. Міета виявляла незвичайну точність. На щастя, вона спала над кухнею в комірчині, де до її приїзду зберігалися зимові запаси. Туди вели окремі сходи, отже, Міета могла в будь-який час входити й виходити непомітно для дядька Ребюфа й Жюстена. А втім, якщо б навіть Жюстен випадково бачив, як вона повертається додому, вона одразу б вигадала якесь пояснення і подивилась би йому в живі очі шорстким поглядом, що завжди затуляв йому рота.

Які то були щасливі, теплі вечори! Стояли перші дні вересня, що в Провансі завжди ясний і сонячний. Закохані могли сходитися не раніше дев'ятої години. Міета перелазила через мур. Скоро вона навчилася так спритно перескакувати через нього, що майже завжди сиділа на могильній плиті, коли Сільвер ще тільки простягав руки, щоб допомогти їй спуститися. Міета сміялася, радіючи з своєї спритності, зводячи подих, розпашіла, патлата. Вона поплескувала по спідниці, щоб пригладити її. Сільвер, сміючись, узивав її пустотливим хлопцем. Але йому подобалася її відвага. Він схвально дивився, як вона перестрибує через мур, ніби старший брат, що позирає на вправи свого меншого братика. Стільки дитячого було в їхній молодій ніжності! Часто вони мріяли про те, щоб податися по пташині кубла на березі Віорни.

— Ти побачиш, як я вмію лазити по деревах! — гордо казала Міета. — У нас у Шаванозі я видиралась аж на верховіття горіхового дерева отця Андре. Чи ти колись драв сорочі гнізда? Ох, і важка ж то справа!

Й починалася суперечка, як краще злазити на дерево. Міета висловлювалася рішуче як знавець. Але Сільвер підхоплював її, знімав з плити, й вони починали ходити алеєю, обнявшись за стан. Вони сперечалися, як краще уператися ногами й руками в розсохи, коли дерешся на дерево, і тісно тулилися одне до одного, почувавши, як від обіймів по них розливається невідомий вогонь і палить їх чудною радістю. Авжеж, тут було куди любіше, ніж біля колодязя! Все ж вони залишалися дітьми, гомоніли й гралися, ніби хлоп'ята, і, ще не знаючи слів кохання, тішилися взаємною близькістю, як закохані, просто тому, що кінчики їхніх пальців торкалися. Кожен несамохіть шукав теплу руку іншого, не розуміючи, куди його ваблять почуття й серце. О тій порі блаженного невідання обоє навіть боялися признатися одне одному в чудному хвилюванні, що поймало їх при найменшому дотику. Усміхаючись, іноді дивуючись із радості, що проймала їх, скоро вони торкалися одне одного, вони віддавалися знеможі нових почувань, без угаву гомонячи про сорочі гнізда, до яких так важко дістатися.

І закохані ходили туди й сюди доріжкою між купами дощок та муром Жа-Мефрену. Ніколи вони ще не виходили з сліпого завулка і, дійшовши кінця, щоразу повертали назад. Вони були тут ніби вдома. І часто Міета, щаслива з того, що вони так добре сховалися, зупинялася й починала захоплюватися своєю вдалою думкою.

— Бачиш? У мене легка рука! — казала вона задоволено. — Пройди хоч цілу милю,

й не знайдеш такої доброї схованки.

Густа трава заглушала їхні кроки. Вони тонули в пільмі, як у потоці, заколисані між двох темних берегів, і тільки над головою видніла темно-блакитна смуга неба, всіяна зорями. Грунт під ногами здавався хистким, алея нагадувала казкову річку, що текла під чорним, усипаним золотом небом; їх огортало якесь невиразне хвилювання, й вони притишували голос, хоча й знали, що їх ніхто не почує. Довкола струмувала ніч, і закохані, віддавшись її потоку, відчуваючи незвичайну душевну й тілесну полегшу, ділились найдрібнішими враженнями прожитого дня, охоплені любовним трепетом.

Світлими вечорами, коли мур і купи дощок виразно вимальовувались у місячному сяйві, Мієта й Сільвер ставали дітьми. Алея йшла в пільму, перетнута білими смугами, така привітна, така знайома. І друзі бігали, доганяючи одне одного, сміялися, мов ті учні під час перерви, пробуваючи навіть злазити на дошки. Іноді Сільвер, шуткуючи, щоб налякати Мієту, казав, що Жюстен, мабуть, чигає на неї поза муром. Тоді, ще задихані, вони блукали алеєю, тішачись думкою, що колись побігають навзаводи по луках Сен-Клер.

На зорі кохання їм було хороше і темної і світлої ночі. Серце вже озвалося в них, і тільки сутеніло, як обійми робилися ніжнішими, сміх лунав лагідним покликом. Їхня улюблена алея, така весела в місячному світлі, така хвильна в темні вечори, здавалося, відгукувалася і на дзвінкий сміх, і на трепетну мовчанку. Закохані не розлучалися до півночі; а місто тим часом засинало й вогні передмістя гасли один по одному.

Ніхто не турбував їхньої самотності. О цю пізню годину хлопчики не гралися більше в хованки за купами дощок. Іноді до молодих людей докочувався якийсь шум, пісня робітників, що проходили дорогою, голоси з сусідніх вулиць. Тоді вони кидали боязкі погляди на пустирище св. Мітра. Перед ними простягалось пустельне поле, завалене колодами, що ними повзали якісь тіні; вогкими вечорами подекуди видніли невиразні постаті закоханих пар та діди, що сиділи по колодах на краю дороги. А коли вечори свіжішали, на похмурому, занедбаному пустирищі видко було тільки циганські ватри, перед вогнем танцювали великі чорні тіні. В спокійному нічному повітрі лунко розносилися окремі слова, випадкові звуки: буржуа, замикаючи двері, зичив сусідові доброї ночі, стукала віконниця, важко били дзигарі на вежі — увесь цей вмираючий шум провінційного містечка, що вкладається спати. А коли Пласан засипав, усе ще чулись спірки циган, тріск вогнища або нагло лунали горлові голоси дівчат, що співали пісень незнайомою мовою.

Але пустирище св. Мітра не вабило закоханих, вони квапились повернутися до своїх улюблених місць і знову починали ходити своєю доріжкою, такою таємною й затишною. Що їм до інших, до всього міста? Купа дощок, що відокремлювала їх од злих людей, здавалась їм уже непереходимим валом. Їм було так затишно, так привільно в цьому закутку, в самому центрі передмістя, за сто кроків од Римської брами; іноді їм здавалося, ніби вони десь далеко, біля вигину Віорни або в чистому полі. З усіх звуків, що доходили до них, вони з непокійним хвилюванням дослухалися тільки до одного: дзвону дзигарів, що повільно відбивали години серед нічної тиші. Інколи закохані

вдавали, ніби не чують його; іноді раптом зупинялися як укопані, наче на знак протесту. По кілька разів вони давали собі слово почекати ще хоч десять хвилин, все ж таки доводилося прощатися. Вони ладні були до самісінького ранку гратися, гомоніти, обійматися, відчувати чудний тиск у грудях, такий солодкий і незбагнений. Кінець кінцем Міета зважувалася знову лізти на мур. Але цим справа не кінчалася: прощаннячко тяглося ще з добру чверть години. Стоячи на мурі, Міета барилася, спершись ліктями на виступ, тримаючись за гілля шовковиці, що їй була за драбину. А Сільвер, стоячи на могильній плиті, брав її за руку й проводив далі розмову притишеним голосом. Вони десять разів повторювали "до побачення" й завжди знаходили нові слова. Нарешті Сільвер починав бурчати:

— Та ну-бо, пора, уже перша година.

Але Міета, вперта, як усі дівчатка, вимагала, щоб він неодмінно скочив перший; вона подивиться, як він ітиме. Сільвер правив своєї, тоді Міета, щоб покарати його, лякала:

— Я сплигну, ось побачиш.

І плигала з шовковиці, наганяючи на Сільвера жах. Він чув глухий шум її падіння, чув, як вона з реготом тікала, не відповідаючи на його останній привіт. Ще декілька хвилин стояв він і дивився, як зникає в темряві її тінь, а потім повільно спускався й сам і прямував до завулка св. Мітра.

Протягом двох років вони приходили сюди щоденно. В перші їхні побачення вечори були зовсім теплі. Закохані гадали, що зараз травень, місяць, коли бродять соки, коли в теплому повітрі пахне листям і молодим зелом. Ця припізнена осінь була для них ніби ласкою неба: вона дозволяла їм довго блукати алеєю й ще тісніше скріпити свою дружбу.

Потім пішли дощі, сніги, вдарили морози. Але навіть злі витівки зими не могли утримати їх удома. Міета приходила, загорнута в велику брунатну керею, й вони з Сільвером сміялися з негоди. Сухими й ясними ночами, коли легкі подуви вітру підіймали морозний пил і кололи їм обличчя ніби тонісінькими голочками, вони не зважувалися присісти; вони тільки наддавали ходи, туди й назад, снуючи стежкою, мерзлякувато горнучись у керею; щоки синіли, очі сльозилися з холоду, і вони сміялись, жваві від швидкої ходи на морозі. Одного разу, коли падав сніг, вони зліпили величезну снігову кулю й закотили її в завулок, де куля пролежала більше місяця, і вони щоразу дивувалися з неї, приходячи на побачення. Дощ теж не лякав їх. Вони сходилися в найбільші зливи й промокали аж до кісток. Сільвер прибігав, кажучи собі, що Міета не прийде, що це божевілля, а коли Міета з'являлась, він не знав, як їй і докоряти. А, правду мовити, він чекав на неї. Кінець кінцем він вирішив пошукати притулку від негоди, знаючи, що вони все одно сходитимуться, хоча й обіцяли одне одному не виходити в дощ. Виявилось, що сховок не так важко знайти. Сільвер розкидав купу дощок і влаштував так, щоб їх можна було легко виймати і вставляти назад. Тепер закохані могли сховатися в маленькій будці. Це була щось нібито квадратово хижка, де вони сиділи, притиснувшись одне до одного, на колоді, яку

залишили в своєму притулкові. В дощові вечори той, хто приходив перший, ховався в корі, потім приходив другий, і вони вдвох задоволено слухали, як глухо торохтить злива, вибиваючи по дошках барабанний дріб. Перед ними, круг них у чорній без просвітку ночі річками лилася вода; безугавний шум нагадував гомін натовпу, а проте вони були зовсім самотні, на краю світу, в глибині вод. Їм було так добре, так затишно серед цього потоку під стосом дощок, звідки їх щохвилини могла знести злива. Їхні зігнуті коліна майже торкалися краю отвору, й вони намагалися відсунутися якнайдалі; їхні щоки й руки засипав тонкий дощовий пил. Великі краплини стікали з дощок й падали рівно, з голосним плюскотом. Закоханим було тепло в брунатній кереї і так тісно, що Міета сиділа майже на Сільверових колінах. Вони довго розмовляли, потім замовкали, скуті втомою, приспані теплом обіймів і одноманітним шерехом дощу.

Цілими годинами просиджували вони тут, тішачись зливою, схожі на дітей, котрі поважно ходять у дощ під маленькою парасолькою. Мабуть, вони понад усе любили дощові вечори. Правда, розлучатися тоді було ще важче. Міеті доводилося перелазити через мур під страшенною зливою і в густій пільмі перестрибувати калюжі Жа-Мефрену. Тільки дівчина випускала руку Сільвера, як одразу губилася в темряві, в шумі води. Оглушений, осліплений дощем, він марно натужував слух. Але й неспокій, який залишала в них обох ця нагла розлука, мав, проте, свою чарівність: до другого дня вони все турбувалися, чи не трапилося чого лихого в таку пору, коли добрий хазяїн і собаки не вижене з хати: легко ж бо посковзнутися, можна й заблудити; ці побоювання змушували їх увесь час думати одне про одного, і при наступній зустрічі вони ставали ще ніжнішими.

Та ось повернулася весна. Квітень приніс теплі ночі; трава на зеленій алеї буйно розрослася. Потоки життя струмували з неба, підносилися з землі; серед сп'яніння від молодой весни закоханим іноді робилося шкода їхньої зимової самотності, дощових вечорів, морозяних ночей, коли вони були такі загублені, такі далекі від усякого людського шуму. Тепер дні стояли довгі, закохані нарікали на безконечний присмерк, а коли нарешті западала темна ніч і Міета могла непомітно перелазити через мур, коли вони поверталися на свою улюблену доріжку, вони вже не знаходили колишньої самотності. Пустирище св. Мітра люднішало; хлопчаки забавлялися на колодах, з криком гасаючи один за одним мало не до одинадцятої години; траплялося навіть, що якийсь десятилітній збитошник, заховавшись за купами дощок, починав нахабно сміятися, побачивши Міету й Сільвера. Побоювання, що їх можуть застукати, пробудження життя, гомін його, що чувся голосніше й голосніше, — все це вносило неспокій у їхні побачення.

І потім їм ставало задуже в темній алеї, здавалося, земля була пронизана пристрасним трепетом, з ґрунту занедбаного цвинтаря підіймався п'янкий аромат. Але в них було ще надто багато дитячого, щоб відчутися всю чарівну привабливість цього забутого кутка, розтривоженого весною. Трава вже виросла аж по коліна, заважала ходити, і коли вони наступали на молоді паростки, від зела несло п'янкими пахощами. Тоді чудна втома опановувала закоханих, збентежені, вони прихилилися до муру,

приплющивши очі, не маючи вже сили ворухнутися. Їм здавалося, що їх переповнює розлита в природі млюсть. Але жвавим виросткам ця слабкість була не до вподоби, і вони, зрештою, подумали, що в їхньому захистку бракує повітря: їхнє кохання рвалося на волю, в поля. І от щовечора вони почали вирушати в похід. Мієта приходила в кереї, обоє куталися в неї; скрадаючись уздовж муру, вони вибиралися на битий шлях і йшли на вільний простір, на широкий простір, де подуви вітру носились, як хвилі в морі. Тут їм дихалося вільно, вони знову ставали дітьми і відчували, як минає запаморока, навіяна травою пустирища св. Мітра.

Двоє літ поспіль проблукали вони по цілому краю. Тепер їм був знайомий кожен прискалок, кожна галявина; всі гаї, живоплоти, кущі стали їм за друзів. Їхні мрії нарешті здійснилася; вони гасали як навіжені по луках Сен-Клер. Мієта бігала так швидко, що Сільверові доводилося робити величезні кроки, щоб наздогнати її. Ходили вони й дерти сорочі гнізда. Мієта будь-що хотіла показати Сільверові, як вона лазила по деревах у Шіванозі: підв'язавши спідницю обривком шворки, вона видиралася на найвищі тополі. Сільвер стояв унизу, тремтячи зі страху, простягаючи руку, щоб підхопити її, якщо вона зірветься. Ці забавки втихомирювали їхні ніжні почуття, а якось увечері вони трохи не побилися, наче учні після школи. Але і в просторі піль були куточки, небезпечні для коханців. Вони йшли, безтурботно сміючись, штовхали одне одного, іноді борюкалися; проходили цілі милі, іноді сягали Гаррігського згір'я, простуючи вузькими стежками або навпрошки через ниви. Цілий край належав їм, вони володіли ним, як якоюсь підбитою державою, тішачись із неба та землі. Мієта, що мала суто жіночі поняття про чесність, без сорому зривала то гроно винограду, то гілочку зеленого мигдалю, що хльоснула її по лицю. Такі вільності не подобалися Сільверові, що мав строгі погляди, але він не насмілювався лаяти дівчину — він надто журився в тих рідких випадках, коли вона сердилася на нього. "Бач, ледащо! — думав він, по-хлоп'ячому згущуючи фарби. — Вона навчить мене красти". А Мієта тим часом пхала йому до рота його пайку здобичі. Він брався на хитрощі: утримував її за стан, обминав овочеві дерева, біля виноградників пускався бігцем, змушуючи наздоганяти себе, щоб відвернути від спокуси, але фантазія його швидко вичерпувалася. Тоді він умовляв її посидіти спокійно. І ось тут вони знову починали задихатися. Луковини Віорни чаїли неспокійний затінок. Коли втома приводила їх до берега річки, дитяче завзяття зразу вигасало. Під вербами стояв сірий туманець, легкий і духмяний, як жіночий серпанок. І вони відчували, як цей серпанок, зігрітий ніжними дотиками ночі, голубить їх, огортає непереможною млюстю.

Здалеку, на Сен-Клерських луках, сюрчали коники; а в гуркоті Віорни, що текла біля їхніх ніг, учувався наче шепіт закоханих, притишені звуки поцілунків. З дрімотливого неба, наче краплини теплого дощу, падали зірки. І закохані, лежачи горілиць у густій траві, зачаровані трепетом вод, вітру й тіней, раювали, втопивши зір у пільму, руки їхні зустрічалися в короткому стисканні.

Іноді Сільвер, виразно відчуваючи небезпеку цього німого захвату, схоплювався на рівні ноги й пропонував Мієті перебратися на острівця, що виставав посеред

мілководдя. Обоє роззувалися і входили в воду; Мієта не боялася камінців, що їй попадали під ноги й не хотіла, щоб Сільвер підтримував її, і якось упала посеред річки, але місце було мілке, і вона поплатилася тільки тим, що намочила спідницю. Опинившись на острівці, вони лягали там ниць на піщаній косі, очі їхні були на одному рівні з водою й дивилися в далечину, де в сяйві місячної ночі річка переливалася сріблястою лускою. Мієта уявляла, що вона на кораблі, і запевняла, що острів рухається; вона почувала, як їх заносить кудись течією. Вони стежили за бистою водою, аж поки находила запаморока; це забавляло їх і надовго затримувало на березі; вони тихенько наспівували, як співають рибалки, коли їхні весла черкають по воді. Коли берег був низький, вони сідали на краю, наче на дерновій лаві, й спускали босі ноги в воду. Вони балакали годинами, ляскаючи ногами по воді, здіймаючи цілу бурю, каламутячи спокійну гладінь, і студена вода заспокоювала їхній пал. Ці ніжні ванни навiali Мієті примхливу вигадку, що ледве не зіпсувала їхню чарівну невинну любов. Вона забажала, що б там не було, викупатися як слід. Трохи вище, за Віорнським мостом, був тихий затон, завглибшки з метр, дуже зручний, за її словами, і цілком безпечний; зараз тепло, можна ввійти в воду по самі плечі; а потім їй страх як хотілося навчитися плавати. Сільвер її навчить. Але Сільвер заперечував: вночі купатися небезпечно, їх можуть помітити, й це їм пошкодить. Але він умовчав головну причину. Його інстинктивно стурбувала думка про нову забавку. Він питав себе, як вони роздягатимуться і як він триматиме Мієту в воді. А її, здавалося, не соромили ці всі труднощі.

Якось увечері вона принесла купальний костюм, перешитий з старої одєжини. Сільверові довелося вернутися додому до тітки Діди по штанчата. Витівка була цілком невинна. Мієта навіть не відійшла набік: вона просто роздяглася в затінку верби, такої густої, що її дитяче тіло лиш на якусь мить блиснуло невиразною білотою. Смагляве тіло Сільвера вимальовувалося в пiтьмі, наче той стовбур молодого дуба, а округлі ноги й руки дівчинки нагадували молочно-біле гілля берези.

Листя прибережних дерев одягало їх темними плямами тіней, і вони весело йшли у воду, перегукуючись, викрикуючи від раптової свіжості. Збентеження, таємна сором'язливість — усе було забуто. Вони купалися цілу годину, борсалися, бризкали одне одному в обличчя. Мієта то сердилася, то реготала, а Сільвер, даючи їй першу лекцію плавби, від часу до часу занурював її з головою, щоб "загартувати".

Ухопивши Мієту одною рукою за стан, другою він підтримував її зісподу, а вона старанно біла по воді ногами й руками, думаючи, що пливе, але як тільки Сільвер відпускав її, вона починала борсатися й кричати, судомно хляпала руками по воді, чіпляючись за його плечі й шию. На хвилину вона спиралася на нього й переводила дух; вода збігала з неї струмочками, а намоклий костюм обмальовував принадну форму її незайманих персів.

— Ну-бо ще один разочок! — кричала вона. — Ні! Ти навмисне не тримаєш мене!

І нічого соромного не було ні в обіймах Сільвера, що підтримував її, ні в переляканих Мієтиних рухах, що чіплялася за його шию; свіжість купання надавала

всьому кришталевій чистоти.

Невинні нагі діти, сміючись, забавлялися в теплому смеркові, серед дрімотливого листя. Після першого купання Сільвер дорікав собі за погані думки. Міета роздягалася так швидко, вона була така свіжа в його обіймах, вона так дзвінко сміялася! Не минуло й двох тижнів, як дівчинка навчилася вже плавати. Вона вільно орудувала руками й ногами, гойдаючись на хвилях, бавилася з ними, віддаючись повільній течії, проймаючись спокоем неба, чарівністю берегів.

Вони тихенько пливли поряд, і Міеті здавалося, що густе віття дерев з обох берегів схиляється над ними, прикриває їх величезною завісою. А місячними ночами лелітки ковзали поміж стовбурами і прозорі постаті в білому вбранні гуляли понад берегом. Але Міета не боялася; з дивним, незрозумілим захопленням стежила вона за грою тіней. Вона пливла повільно, і тиха вода, що в ній, наче в дзеркалі, відбивався місяць, з її наближенням збиралася в зморшки, наче гаптована сріблом матерія; кола ширшали, розпливаючись біля берегів під навислим віттям дерев, де чулися таємничі сплески; кожен вимих наближав її до чорної ями, сповненої згуків, — Міета намагалася швидше пропливти далі; маяли купи дерев; їхні чорні обриси змінювали форму, довшали, здавалося, бігли берегом слідом за нею. А коли Міета лягала голічерева, з невидимої млистої далечини до неї докочувався врочистий, протяглий голос ночі, сповнений шелестів і зітхання.

Міета не була мрійна з натури. Всім своїм тілом, всіма почуттями вона тішилася з неба, річки, тіней і світла, а найбільше з річки, що в безперервному течиві колисала її з безкраєю ніжністю. Яка насолода підніматися проти течії, відчувати, як пружні струмені розбиваються об груди, ноги викликають приємний лоскіт, такий ніжний, що його не можна витримувати без нервового сміху. Міета поринала глибше, опускалась у воду аж по самі вуста, щоб течія огорнула плечі, охопила її всю, від підборіддя до ніг, виціловуючи її грайливо. Дівчину опановувала млість, вона нерухомо лежала на поверхні річки, і струмочки пробігали по тілу під костюмом, роздимаючи матерію. Вона качалася на водяній гладіні, наче кошеня на килимі, перепливала з мерехтливої води, де купався місяць, у чорну воду, затемнену деревами, і її проймав легкий дрож, ніби вона тільки що вийшла з сонячної долини і відчувала, як свіжість листя холодить її потилицю.

Міета почала відходити набік, щоб роздягтися, вона стала вже ховатись. У воді вона вже не пустувала і не хотіла, щоб Сільвер торкався її. Вона тихо підпливала до нього з ледь чутним шумом, наче пташка, що пролітає крізь зарості, або крутилася коло нього, відчуваючи якийсь незрозумілий страх. Він теж відсувався, коли випадком торкався її. Тепер на річці закохані зазнавали п'яної втіхи, млого заціпеніння, що бентежило їх. Коли вони виходили з води, їх починав морити сон, в голові паморочилося, ними опановувала якась знемога. Міета одягалася дуже довго. Спершу вона накидала на себе сорочку та спідницю і лягала на траву, нарікаючи на втому; вона кликала Сільвера, що стояв за кілька кроків, відчуваючи порожнечу в голові і чудне хвильне томління в усьому тілі. Поворітьма їхні обійми ставали палкіші, вони відчували крізь

одяг пружне тіло, прохолодне від купання, і зупинялися, важко дихаючи. Від густих Мієтиних кіс, ще зовсім вогких, від її шиї, плечей несло свіжим ароматом, що п'янив юнака.

На щастя, Мієта заявила раз увечері, що не купатиметься більше, бо від холодної води вся кров переливає до голови. Вона пояснила це з наївною простодушністю.

І знову почалися довгі розмови. Випробування, що його зазнало їхнє невинне кохання, викликало в Сільвера тільки захоплення фізичною силою Мієти. За два тижні вона вивчилася плавати, й часто вони плавали наввипередки; вона розрізала хвилі такими самими швидкими помахами, як і він. Сільвер захоплювався фізичною силою і любив фізичні вправи, і серце йому ніжнішало, коли він бачив, яка вона дужа, міцна, витривала й моторна. Особливою пошаною він перейнявся до її дужих рук. Якось після купанки — одної з перших веселих купанок — вони охопили одне одного за стан і кілька хвилин борюкалися на міліні, і Сільверові ніяк не вдавалося перекинути Мієту; зрештою, він утратив рівновагу, а вона встояла. Її законний товариш ставився до неї, наче до хлопця, ось чому постійні гулянки, скажені перегони на луках, видирання гнізд на верхів'ї дерев, борюкання — всі ці жваві забавки — довший час берегли їхню любов, заховували її чистоту. Але в Сільверовій любові, крім захоплення спритністю Мієти, чаїлася ще особлива ніжність. Тільки-но Сільвер бачив нещасну істоту, бідну босу дитину на курній дорозі, як йому стискалося серце з жалю; він любив Мієту тому, що ніхто не любив її, що їй випала жорстока доля упослідженої. Коли вона сміялася, він був щасливий, що може дати їй радість. До того ж дівча було таке ж дике, як і він, обоє вони дружно ненавиділи кумась із передмістя. Мрії, що ним він віддавався вдень у стельмашні, дужими ударами набиваючи обіддя на колеса, були сповнені великодушного безумства. Він думав про те, що повинен відновити честь Мієти. Все перечитане виринали в його свідомості: він одружиться з своєю подругою, щоб люди шанували її; за святий обов'язок він уважав — урятувати дочку вбивці. І він так захопився роллю рятівника, що бачив усе в неприродному світлі; вкидаючись в якийсь соціальний містицизм, він мріяв про такий апофеоз: Мієта сидить на троні на проспекті Совер, і все місто вклоняється їй, прохає в неї вибачення й співає їй похвалу. На щастя, він забував про всі ці чудові видива, як тільки Мієта з'являлася з-за муру.

— Хочеш навзаводи? Ручуся, що ти мене не випередеш.

І хоча Сільвер і вві сні й наяву захоплювався своєю коханою, в ньому така сильна була потреба справедливості, що він не раз доводив Мієту до сліз розмовами про її батька. Правда, дружба з Сільвером дуже пом'якшила її норов, а все ж часами на неї находили приступи колишньої впертості й бурхливого гніву, тоді очі їй темнішали, вуста щільно стулялися і вона твердила, що батько її добре зробив, забивши жандаря; земля належить усім, і кожний має право стріляти там, де йому заманеться. А Сільвер поважно тлумачив їй тоді сенс законів так, як він їх розумів, і давав найчудніші пояснення, що від них здригнулись би судді Пласана.

Ці розмови найчастіше відбувалися десь на Сен-Клерських луках. Трав'яний килим темно-зеленого кольору розлягався перед ними, аж доки око сягало, й жодної

деревини навкруги. Величне небо по самий обрій мерехтіло тисячами зірок. Закоханих ніби вколисувало це море зела.

Міста довго не згоджувалась: невже Сільвер уважає, що краще б її батько дозволив жандареві вбити себе? Хлопець замовкав на мить. А потім заперечував, що краще бути жертвою, ніж убивцею, і що немає більшого нещастя, як убити ближнього, навіть під час самозахисту. Для нього закон був чимсь святим, а судді справедливо вчинили, засудивши Шантагрея до каторги.

Міста не тямилася, ладна була прибити свого друга, кричала, що в нього таке ж черстве серце, як і в інших. Але Сільвер і далі вперто обстоював ідеї правосуддя; вона починала плакати, кажучи крізь сльози, що він, мабуть, червоніє за неї, бо він усе нагадує їй про злочинство батька. І ці суперечки кінчалися звичайно сльозами й схвильованим замиренням. І хоч дівчина плакала, визнавала, що вона не цілком справедлива, все ж у глибині душі вона залишалася дикою й невгамовною. Раз якось вона з реготом розповіла, що бачила, як жандар упав із коня і зламав собі ногу. А втім, Міста жила тепер тільки думками про Сільвера. На його запитання про дядька та брата в перших вона відповідала: "Ну їх!", а як він наполягав, турбуючись, що їй надто вже зле живеться в Жа-Мефрені, вона казала, що багато працює й ніщо не змінилось, їй усе здавалося, що Жюстен здогадується, чому вона співає ранками, чому в її очах така ніжність. І вона додавала:

— Та й що із того? Хай тільки поткнеться до нас, ми його так зустрінемо, що йому пропаде охота пхати носа до чужого проса!

Іноді вони втомлювалися від довгих гулянок на чистому повітрі. Вони завжди поверталися на пустирище св. Мітра, до вузької алеї, де було так задушливо літніми вечорами від праних пахоців стоптаної трави, від гарячих випарів. Але іноді в алеях дихалося легше, вітер освіжав повітря, закохані надовго лишалися там, не відчуючи запамороки. Як добре було спочивати в алеї! Вони сиділи на могильній плиті, не чуючи більше галасу дівчаків і циган; вони мали таке відчуття, ніби у себе вдома. Сільвер не раз знаходив тут кістки й уламки черепів, і закохані любили розмовляти про колишнє кладовище.

Вони мали жваву уяву, їм привиджувалось, що їхня любов — чудове здорове соковите зілля, виросле на цьому угноєному смертю ґрунті. Любов їхня зроста, як буйні трави, розцвіла, як мак, що оце гоїдається від найменшого вітерця, мак, подібний до вирваного закривавленого серця. Закохані розуміли тепер, чий подих вони відчують у себе на обличчі, чий шепіт вчувається в темряві, що за тремтіння пробігає по алеї: то мерці обпалюють їх своєю колишньою пристрастю, мерці розповідають їм про свою шлюбну ніч, мерці перевертаються в домовині, пройняті жагучим бажанням любити, знову спізнати жагу. Ці кістяки були сповнені ніжності до закоханих. Огонь їхньої юності зігрівав розбиті черепи, потрощені кістки ніби захоплено шепотіли, пройняті ніжною турботою й заздрістю. І коли закохані йшли, старе кладовище починало плакати. Трави, що жаркими ночами обвивались круг їхніх ніг, намагаючись їх зв'язати, як тонкі пальці, зсохлі в могилі, тяглися з землі, щоб затримати, кинути їх ув

обійми одне одному. Гострий, терпкий дух зламаних стеблин п'янив, як сласний аромат, як могутні соки життя, що законюються в глибині гробів і дурманять коханців, заблудлих на безлюдних стежках. Мерці, древні мерці ждали шлюбу Міети й Сільвера...

Ніколи закохані не відчували остраху. Розлита навкруги ніжність зворушувала їх, і вони починали любити ці незримі істоти, відчували інколи їхню присутність, ніби трепет крил. Іноді залюблених оповивав якийсь приємний смуток, вони не розуміли, чого хотіли від них мерці, вони і далі наївно любили одне одного на цьому занедбаному цвинтарі, де угноєна земля дихала життям, де все настирливо вимагало їхнього з'єднання. В вухах дзвеніло від спеки, кров приливала до лиця, але все ж вони нічого не розуміли.

Бували дні, коли голоси мертвих лунали так голосно, що Міета, млосна, півлежачи на могильній плиті, дивилася на Сільвера затуманеним зором, ніби хотіла запитати: "Чого їм треба? Що за вогонь у моїх жилах?" А Сільвер, знесилений, схвильований, не насмілювався відповісти, не насмілювався вимовити палкі слова, що витали в повітрі, послухатися божевільних порад буйної трави, тихої алеї, закинутих могил, що, здавалося, ждали стати за любовне ложе.

Закохані часто говорили про кістки, що їх знаходили в траві. Міета по-жіночому любила все страшне. З кожною новою знахідкою починалися догадки без кінця. Коли кістка була тонка, Міета уявляла собі гарну дівчину, хвору на сухоти або вмерлу від гарячки напередодні весілля; коли кістка була здорова, то, мабуть, належала величавому дідові, воякові, судді або якійсь могутній людині. Але найцікавішою була могильна плита. Раз при ясному місячному світлі Міета роздивилася на одному боці напівстерті літери. Вона змусила Сільвера ножом обчистити мох, і вони прочитали вибитий на камені напис: "Тут спочиває... Марія... що вмерла..." І Міета, прочитавши своє ім'я, заціпеніла. Сільвер обізвав її дурненькою. Але вона не могла утриматися від сліз. Вона казала, ніби щось ударило її в груди; що вона, певне, незабаром помре і що ця плита буде для неї. Юнак похолов, але тут же почав її соромити. Як! Вона така мужня і раптом думає про всякі дурниці. Кінець кінцем обом їм стало смішно. Після цього випадку вони уникали говорити про мерців. Але в години жури, коли хмарне небо повивало смутком алею, Міета починала балакати про цю незнайому Марію, могила якої так довго сприяла їхнім побаченням. Може, й кістки цієї безталанної дівчини все ще лежать тут.

Одного вечора їй спала на думку чудна забаганка: вона попросила Сільвера підняти плиту, щоб подивитися, що під нею. Він не згоджувався, бо такий вчинок здавався йому блюзнірством. Його відмова надовше затримала Міетині мрії на дорогому, витвореному її фантазією образі, що мав її ім'я. Міета запевняла, що Марія вмерла в її віці — в тринадцять років — у розквіті любові. Навіть камінь будив її жаль, камінь, через який вона так спритно перестрибувала і на якому вони так часто сиділи, камінь, остуджений смертю й зігрітий їхньою любов'ю. Вона казала:

— Ось ти побачиш, це принесе нам нещастя... Якщо ти помреш, я прийду сюди

помирати; і я хочу, щоб мене поховали під цією плитою.

У Сільвера стискалося горло; він лаяв її за те, що вона гадає про такі сумні речі.

Так майже два роки любилися вони і в цій вузькій алеї, і в просторі піль. Їхня ідилія перейшла через холодні грудневі дощі й палкі заклики липня, не занепавши до банальної інтрижки. Вона заховала в собі чарівну красу старожитних переказів, палку невинність, наївне бентеження тіла, що чогось жадає й не знає, чого саме. Мерці, древні мерці марно нашіптували їм на вухо спокуси. Закохані винесли зі старого кладовища тільки ніжний сум, невиразне передчуття, що їм лишилося недовго жити: якийсь голос казав їм, що вони загинуть, несучи з собою свою невинну любов, загинуть перед самим весіллям того дня, коли захочуть оддатися одне одному. Напевне, саме тут, на цій могильній плиті, серед кісток, загублених у густій траві, виник у них дивний потяг до смерті, палке бажання лягти разом у домовину, що так хвилювало їх на Оршерській дорозі тої грудневої ночі під жалібні заклики дзвонів.

...Міета спокійно спала, поклавши голову на груди Сільверові, а він згадував про колишні побачення, чудесні роки розкішних утіх. На світанку дівчина прокинулася. Перед ними розляглася долина, вся світла, під молочним небом. Сонце не сходило ще з-за горбів. Кришталеве світло, чисте й дзеркальне, наче та джерельна вода, лилося з білих обріїв. Десь далеко вилася Віорна, мов біла шовкова стрічка, гублячись серед рудих і жовтих нив. Перед ними слався безкрай простір, сіре море олив, виноградники, подібні до широких полотнищ мережаної тканини, цілий край, що здавався ще безмежнішим у прозорому повітрі й холодній тиші. Колючі подихи вітру морозили обличчя. Закохані моторненько підвелися, підбадьорені вранішнім світлом. Нічні страхи і смуток зникли разом із тьмою, і вони захоплено дивилися на величезну округлу долину, весело слухали бовкання двох дзвонів, що, здавалось їм, радісно вітали з зорею святкового дня.

— Ой і гарно ж я спала! — гукнула Міета. — Мені снилося, що ти мене цілуєш. Справді ти мене цілував?

— Дуже можливо, — відповів Сільвер сміючись. — Мені було зимно. Адже ж страшний холодище.

— В мене тільки ноги померзли.

— Тож побіжімо. Нам треба пройти добрих дві милі. Ти зігрієшся.

Вони спустилися схилом і бігцем вернулися на битий шлях. Опинившись унизу, вони підвели голови, ніби прощаючись із скелею, на якій плакали й обпалили собі уста поцілунком, але ні словом більше не перекинулися про ту жагучу ніч, що збудила в них нове, ще не виразне бажання, що в ньому вони не насмілювалися признатися. Вони навіть не взяли за руки, наче з тої причини, що так швидше йти, весело простували, ніяковіючи, самі не знаючи від чого, щоразу, як їхні погляди зустрічалися. Навколо них день уже яснішав. Сільвер, якого хазяїн нерідко посилав до Оршера, не вагаючись звертав на вузькі стежки, вибираючи найкоротшу путь. Більше двох миль вони йшли яругами, уздовж тинів та безкраїх стін. Міета дорікала Сільверові, що він її кудись завів. Іноді вони з чверть години нічого на бачили над стінами й тинами, крім довгих

рядів мигдалевих дерев, їхнє голе гілля вимальовувалося на блідому тлі неба.

І раптом вони вийшли простісінько до Оршера. Гучні крики радості, гомін натовпу дзвінко лунали в чистому повітрі. Повстанський загін щойно вступив до міста. Мієта та Сільвер ввійшли разом з тими, що поприставали. Ніколи вони ще не бачили такого піднесення. Вулиці було прикрашено, як у дні врочистих процесій, коли на вікнах вивішують найкращі килими. Мієто вітало повстанців як своїх визволителів; чоловіки обнімалися з ними, жінки несли харчі, а на порозі будинків стояли старі й плакали. В цих привітаннях була чисто південна радість, що гучно виявляється в піснях, танцях, жестах. Мієту так само підхопив натовп і затяг у танок, що вертівся на Великій площі. Сільвер ішов услід за нею; сумні думки про смерть, приреченість де й ділися. Йому хотілося боротися, дорого віддати своє життя. Мрія про боротьбу знову сп'янила його. Йому ввижались перемога, щасливе життя з Мієтою, райські літа вселюдського миру за Всесвітньої Республіки.

Братерське привітання мешканців Оршера було останньою радістю повстанців. День у них минув, сповнений світлого супокою, довіри й безмежної надії. Полонені — майор Сікардо, Гарсоне, Перот і інші, їх замкнуто в залі ратуші, — з подивом і ляком спостерігали з вікна, що виходило на Велику площу, всі ці фарандоли, хвилю ентузіазму, що вирували перед їхніми очима.

— Мерзота! — бурмотів майор, спершись на підвіконня, мов на оксамитовий бар'єр театральної ложі. — І подумать тільки, що немає жодної батареї, щоб змести всю цю наволоч.

Він помітив Мієту і додав, удаючись до пана Гарсоне:

— Гляньте-бо, пане мере, на цю високу дівку в червоному, — он там. Яка ганьба! Вони поприводили з собою своїх повій. Коли так буде й надалі, ми ще й не таке побачимо.

Пан Гарсоне хитав головою, бурмочучи щось про "розбещені пристрасті" й про "ганебні дні нашої історії", а пан Перот, білий наче полотно, мовчав. Один тільки раз він розтулив уста, щоб зупинити Сікардо, який лаявся й далі на всі заставки:

— Та тихше-бо, пане. Ви докричитесь до того, що нас порозстрілюють.

Правду мовити, повстанці ставилися до цих панів надзвичайно лагідно. Ввечері їм подали розкішний обід. Але для таких полохунів, як митник, ця увага була ще страшніша: мабуть, повстанці зумисне їх відгодовують, щоб потім з'їсти.

Присмерком Сільвер зустрів віч-на-віч свого брата в перших, доктора Паскаля. Вчений ішов разом із загоном, розмовляючи з робітниками, що вельми його пошанували. Спочатку він намагався утримати їх од боротьби; але потім, певне, переконаний їхніми словами, сказав усміхаючись, як сторонній спостерігач, що все-таки співчуває:

— Може, ваша правда, мої друзі. Борітеся собі, а я тут для того, щоб лагодити вам руки та ноги.

Ранком він спокійненько почав збирати камінчики та рослини вздовж дороги. Він страшенно жалкував, що не взяв із собою геологічного молотка та ботанізірки. Його

кишені було напхом напхано крем'ярами, а з торби зі струментом, що він її тримав під пахвою, звисали пучки довгих трав.

— Стій! Це ж ти, мій хлопчику! — гукнув він, забачивши Сільвера. — А я гадав, що я тут сам тільки з цілої нашої родини.

Він вимовив останні слова з якоюсь іронією, легенько глузуючи з каверз батька і дядька Антуана. Сільвер дуже зрадив цій зустрічі з братом у перших. Доктор, єдиний з усіх Ругонів, ручкався з ним на вулиці й виявляв щирої приязнь до нього. Побачивши, що Паскаль увесь у пилу після походу, і подумавши, що доктор справді приєднався до республіканців, молодий чоловік щиро зрадив. Він з юнацьким запалом почав говорити про права народів, про свою святу справу, про безперечну перемогу. Паскаль слухав його з усмішкою; він цікаво стежив за його жестами, завзятим виразом обличчя, ніби вивчав непересічний випадок; він анатомував ентузіазм юнака, щоб побачити, що там ховається за цим шляхетним запалом.

— Який же ти завзятий! Який же завзятий! Та ти ж справжній унук своєї бабуні!

І він тихенько додав тоном ученого, який робить нотатки:

— Істерія чи ентузіазм, недоумство чи священне безумство! А все ці прокляті нерви!

Потім голосно, наче резюмуючи свою думку, сказав:

— Сім'я тепер повна. В ній буде ще й герой.

Сільвер не розчув. Він правив далі про свою улюблену Республіку. За кілька кроків від нього стояла Мієта; все ще загорнута в червону керею, вона не відходила від Сільвера. Вони, побравшись за руки, оббігали місто. Ця висока дівчина в червоному, зрештою, зацікавила Паскаля; він перервав мову братові й спитав:

— Що це за дівчина з тобою?

— Це моя жінка, — відповів поважно Сільвер.

Доктор витріщив на нього очі. Він не зрозумів, у чому річ. Дуже соромливий з жінками, він тільки низенько вклонився Мієті.

Ніч минула неспокійно. Над повстанцями повіяв лиховісний вітер. Піднесення вчорашнього дня розвіялося з наступом темряви. Ранком обличчя всіх були похмурі; люди сумно поглядали одне на одного, запала довга, важка мовчанка. Ходили тривожні чутки; недобрі вісті, що їх напередодні ватажки намагалися приховати, встигли поширитися, хоча ніхто не пробалакався; вони передавалися невидимими вустами поголосу, що викликав паніку в натовпі. Гомоніли, що Париж утихомирено, що провінції зв'язано руки й ноги; додавали, що численне військо виступило з Марселя під орудою полковника Масона й префекта департаменту Блеріо і простує прискореним маршем, щоб розігнати повстанські загони. Всі надії розбито. Наступало протверезіння, сповнене розпачу й гніву. Ці люди, що палали вчора в патріотичній огневиці, тремтіли від жаху на саму думку про те, що Францію упокорено й поставлено навколішки. Отже, тільки вони героїчно виконували свій обов'язок? І нині вони потонули в поспільній паніці, в мертвій мовчанці країни; вони стали бунтарями, на них полюватимуть, наче на тих диких звірів! А вони мріяли про велику війну, про повстання всього народу, про

славетне завоювання прав! Та й що ж! Розгублена, покинута всіма, ця жменя людей плакатиме над своєю запропашеною вірою, над своєю потоптаною мрією про справедливість. Деякі з них винуватили Францію в боягузстві; вони покидали зброю і сіли край дороги, кажучи, що чекатимуть солдатських куль, щоб показати, як уміють умирати республіканці.

Хоча цим людям загрожувало вигнання або смерть, серед них мало знайшлось дезертирів. Дивна солідарність об'єднувала ці загони. Гнів їхній упав на ватажків, що справді виявились нездарками. Непоправні помилки були ними припущено; і тепер, кинутих усіма, дезорганізованих, під орудою нерішучих командирів, майже без сторожової варти, повстанців віддано на ласку першого ж ліпшого загону вояків.

Вони перебували ще два дні в Оршері — вівторок і середу, марнуючи час, погіршуючи своє становище. Генерал, той чоловік із шаблею, котрого Сільвер показав Мієті на дорозі, все вагався: його лякала величезна відповідальність, що лягла на нього. Зрештою, в четвер він вирішив, що й справді лишатися довше в Оршері небезпечно.

О першій дня він дав наказ виступати й повів свою невеличку армію на висоти Сен-Рура; ця позиція була б неприступна, аби її вміло боронити.

Будинки Сен-Рура розкидані один над одним по схилу горба; позаду міста похмурі скелі застують обрій. До цієї природної фортеці можна дістатися тільки з рівнини Нор, що стелиться під згір'ям. Над рівниною височіє еспланада, обернена в площу для прогулянок і обсаджена могутніми берестами. Тут і стали табором повстанці. Заручників замкнено в готелі "Білий мул", що був на площі. Важкою й темною здалася ніч бунтівникам. Ходили чутки про зраду. Ранком чоловік із шаблею, що не вжив необхідних заходів обережності, оглянув свою армію. Загони вишикувалися спиною до рівнини. Вони вражали своєю чудною мішаниною вбрання: брунатних курток, темних пальт, синіх блуз, попідперезаних червоними поясами; найнесподіваніша зброя виблискувала на сонці: нагострені коси, широкі заступи, потемнілі мисливські рушниці. Саме в той мент, коли імпровізований генерал проїздив верхи перед своєю маленькою армією, прибіг вартовий, який випадково залишився в оливковому гаю. Вимахуючи руками, він горлав:

— Солдати! Солдати!

Зчинилася страшенна колотнеча. Спочатку подумали були, що це марна тривога. Повстанці, забувши будь-яку дисципліну, кинулися наперед, підбігли до краю еспланади, щоб побачити солдатів. Лави розпалися. І коли з-поза сірої завіси оливкових дерев з'явилася темна шереха вояків, полискуючи багнетами, всі збилися й подалися назад. Почалася веремія, хвиля паніки прокотилася цілим згір'ям.

Тим часом посеред еспланади вишикувались грізні, стійкі загони з Палю й Сен-Мартен-де-Во. Велетень-дроворуб кричав, вимахуючи червоним шарфом:

— До нас, Шаваноз, Грай, Пужоль, Сент-Етроп! До нас, Тюлет! До нас, Пласане!

Повстанці безладним натовпом перебігали еспланаду. Чоловік з шаблею, оточений фаверольцями, повів кілька загонів селян з Верна, Корб'єра, Марсана, Прюїна та інших

сіл, щоб обійти ворога й напасти на нього з флангу. Інші загони — з Валькераса, Назера, Кастель-де-В'є, Рош-Наура, Мюрдарана — кинулися ліворуч і розпорошилися по рівнині. Площа збезлюдніла, а ворохобники з міст і сіл, що їх кликав на допомогу дроворуб, поступово зібралися під берестами і стояли темною, безформною масою, не дбаючи про лад; вони збилися в величезну брилу, щоб заступити дорогу ворогові або вмерти. Пласанці знаходилися в центрі цього геройського батальйону. Серед сірих блуз і курток, у синюватих виблисках зброї, керēja Міети, що двома руками високо тримала червоного прапора, вирізнялася великою багряною плямою, наче свіжа кривава рана.

Раптом запала велика тиша. В вікні "Білого муру" з'явилося бліде обличчя пана Перота. Він щось казав, махаючи руками.

— Сховайтесь, зачиніть віконниці! — розлютовано закричали повстанці. — Вас же вб'ють!

Віконниці хутко зачинилися, і тепер чути було тільки мірний тупіт солдатів, що наближалися.

Збігла безконечна хвилина. Військо сховалося за горбком, і незабаром повстанці помітили з боку рівнини, на рівні землі, гостряки багнетів, — вони підіймалися, виростали, колихалися в ранковому сонці, наче нива крицевого колосся. Сільверові в цей мент, збентеженому лихоманкою, здавалося, що перед ним промайнуло обличчя жандаря, якого кров заплямувала йому руки. Товариш сказав йому, що Ренгад живий, що йому тільки вибито око, — Сільвер у явки побачив жандаря з тим закривавленим страшним оком. Думка про цього чоловіка, про якого він ні разу не згадав від самого Пласана, була нестерпуча. Сільвер злякався: невже він боявся? Він судомно стискав карабін, очі застеляв туман, йому нетерпеливися вистрілити з своєї рушниці, пострілом прогнати примару жандаря з кривавим оком. А багнети повільно наближалися.

Коли з-за краю еспланади з'явилися голови солдатів, Сільвер інстинктивно повернувся до Міети. Дівчина стояла випростана, наче повищавши, і обличчя її рожевіло в складках червоного прапора; вона підвелася навшпиньки, щоб побачити військо; від нервового напруження ніздрі її трепетали, між червоних вуст визирали білі зуби, міцні, як у вовчєняти. Сільвер усміхнувся їй. Не встиг він повернути голови, як почалася стрілянина. Солдати, що їх видно було тільки до пліч, відкрили вогонь. Сільверові здалося, наче вихор війнув над його головою: листя, зрізане кулями, дощем посипалося з берестів. Якийсь сухий звук, подібний до тріску сухої гіляки, примусив його повернутися праворуч. Він побачив: на землі лежить високий дроворуб, той самий, що на голову був вищий за своїх товаришів; на чолі йому чорніла невеличка ранка. Тоді Сільвер навмання, не цілячись, вистрілив з свого карабіна; потім знову набив його, знову випалив. І усе стріляв, лютий, як звір, не думаючи, кваплячись убити. Він навіть не розрізняв солдатів: дим стелився під берестами, як клоччя сірого серпанку. Листя сипалося й далі на повстанців. Солдати цілилися дуже високо. Хвилинами крізь оглушливий тріскіт стрілянини молодий чоловік чув зітхання, глухе хрипіння; в малому загоні почався рух: люди відступалися, щоб дати місце нещасному,

який падав, чіпляючись за плечі сусідів. Вогонь тривав хвилин з десять. Потім серед перестрілки хтось страшним од жаху голосом гукнув: "Тікайте хто може!" Почувся рев, гнівні голоси: "Боягузи! Наволоч!" Лавами пронеслася страшна чутка: генерал утік, кавалерія рубає стрільців, що розпорошилися по долині Нор. А постріли не змовкали, вони лунали через нерівні проміжки, прорізуючи дим сполюхами полум'я. Хтось суворим голосом вигукував, що треба вмерти на місці. А другий голос, несамовитий од жаху, кричав ще дужче: "Рятуйся хто може! Рятуйся хто може!" Люди тікали, кидаючи зброю, перестрибуючи через трупи. Інші змикали лави. Вціліло душ із десятків повстанців. Двоє кинулися тікати, трьох із восьми скосило одним випалом.

Сільвер і Міета все ще стояли на місці, нічого не розуміючи. Що меншим ставав загін, то вище Міета підносила прапор; вона тримала його перед собою, ніби важку свічку, міцно стискаючи руками. Прапора було продірявлено кулями. Коли в Сільвера не стало вже в кишені набоїв, він припинив стріляти, тупо глядячи на карабін. Раптом якась тінь пролетіла йому по обличчю, мов величезний птах торкнувся його крилом. Він підвів очі й побачив, що прапор падає з Мієтиних рук. Дівчина притиснула руки до грудей і, одкинувши голову, з лицем, спотвореним стражданням, повільно повернулася на місці. Вона навіть не скрикнула, вона впала навзнаки на червоне полотнище прапора.

— Вставай-бо, швидше! — кричав їй переляканий до нестями Сільвер, простягаючи руку.

Але вона лежала нерухомо, широко розтуливши очі, не кажучи ні слова. Він зрозумів тоді й упав навколішки.

— Тебе поранено? Кажі. Куди тебе поранено?

Вона нічого не відповіла; вона задихалася, вона дивилася на нього широко розплющеними очима, їй тіпало дрібне тремтіння. Тоді він розхилив їй руки.

— Сюди? Скажи: сюди?

Він розідрав їй кохтину й відкрив груди. Він шукав, але нічого не бачив. На очі йому набігали сльози. Потім під лівою груддю він розгледів маленьку рожеву цяточку; тільки одна краплина крові витекла з рани.

— Нічого, — бурмотів він, — я зараз знайду Паскаля, він вилікує тебе. Аби ти могла підвестися!.. Ти можеш підвестися?

Солдати перестали стріляти, вони кинулися ліворуч, переслідуючи загони, що їх вів чоловік із шаблею. На спорожнілій еспланаді залишився один Сільвер, навколішках перед Мієтиним тілом. З розпачливою впертістю він стискавав її в обіймах. Він хотів її підвести, але вона вся затремтіла з болю, і він знову поклав її. Він благав:

— Скажи мені що-небудь. Чому ти мовчиш?

Але вона не могла говорити. Вона ворухнула рукою, кволим рухом показуючи, що це не її вина. Смерть поклала вже своє тавро на її стулені уста. Волосся її розсипалося, закинута назад голова лежала на багряних згортках прапора, і тільки очі ще жили, чорні очі, що блищали на блідому обличчі. Сільвер ридав. Погляд цих великих очей боляче шматував йому серце. Він бачив у них: безмірний жаль за життям. Міета

поглядом наче казала йому, що вона вмирає сама, перед весіллям умирає, не ставши йому дружиною, й він, либонь, міг любити її так, як усі хлопці люблять дівчат. В агонії, в цій жорстокій борні її міцного організму зі смертю вона оплакувала свою незайманість. Сільвер, схилившись над нею, зрозумів гіркі нарікання її юної плоті. Йому чулися оддалеки заклики мерців; він згадував пестоші, що обпалювали йому вуста вночі край дороги; Мієта кидалася йому на шию, вона благала кохання, а він не зрозумів її, і от вона йде від нього з розпачем, що не зазнала раювання любові. Тоді, шкодуючи за тим, що вона понесе з собою в домовину спогад про нього тільки як про хлопчика та доброго товариша, він почав цілувати її дівочі перса, чисті, незаймані перса, що їх він щойно розкрив. Він уперше побачив її в усій чарівності юного вицвіту. Сльози зросили йому обличчя. Ридаючи, він припав до неї вустами. І від цих жагучих поцілунків коханця в Мієтиних очах спалахнула остання радість. Вони кохалися, й їхню ідилію розв'язувала смерть.

Але Сільвер не міг повірити, що вона вмирає. Він казав:

— От побачиш, це минеться... Краще не говори, коли тобі боляче... Почекай, я підведу тобі голову, зараз я зігрію тебе, бо твої руки холодні як крига.

Знову застрекотіли постріли ліворуч, серед оливкових дерев. З долини Нор чулося глухе тупотіння кавалерії. Часами докочувалися зойки жертв цієї різанини. Густий дим знімався вгору, стелячись над берестами край еспланади. Але Сільвер уже нічого не бачив і не чув. Паскаль, бігом спускаючись у долину, помітив, що брат у перших лежить на землі, й рушив до нього, думаючи, що хлопця поранено. Впізнавши доктора, Сільвер ухопився за нього. Він показував на Мієту.

— Гляньте-бо, — казав він, — її поранено, сюди, під грудьми... От добре, що ви прийшли: ви врятуєте її!

Цю мить мруща здригнулася. Тінь страждання майнула по її обличчю, стулені вуста розхилилися з тихим зітханням. Широко розплющені очі все ще були втуплені в юнака.

Паскаль нахилився над нею, потім підвівся і стиха мовив:

— Вона вмерла.

Вмерла! Почувши це слово, Сільвер захитався. Він стояв навколішках і зараз упав, ніби перекинутий легесеньким Мієтиним зітханням.

— Вмерла! Вмерла! — повторював він. — Неправда, вона дивиться на мене... Ви добре бачите, що вона на мене дивиться.

Він схопив доктора за одяг, благав його не йти, стверджуючи, що він помилився, ніби вона вмерла, що він може врятувати її, коли захоче. Паскаль намагався визволитися і лагідно йому казав:

— Я нічого не можу зробити, інші чекають на мене... Пустите мене, моя бідна дитино... Вона справді вмерла.

Сільвер розтулив руку й упав. Вмерла! Вмерла! Знову це слово! Воно лунало жалібним дзвоном у його порожній голові. Залишившись сам, він підповз до вбитої. Мієта все ще дивилася на нього. Тоді він кинувся до неї, поклав голову на її розкриті груди й залився сльозами. Він був як непритомний. Він палко припадав устами до її

округлих персів. Він укладав у поцілунок усе полум'я свого кохання, все своє життя, щоб воскресити її. Але вона холола під його пестощами. Він почував, як її нерухоме тіло важчає в його обіймах. Тоді його огорнув жах; він сів, схиливши голову і опустивши руки. Він наче здерев'янів і все повторював:

— Вона вмерла, але дивиться, вона не заплющує очей, вона все ще бачить мене...

Ця думка зворушувала його. Він, не відриваючись, глядів у мертві очі Міети, що їх смерть ще дужче поглибила, і прочитав в них останні жалощі дівчини, що, не звідала кохання.

Тим часом кавалерія все ще рубала втікачів на рівнині Нор; тупіт коней, зойки конаючих отдалялися, тихшали, наче далека музика, що завмирала в чистому повітрі. Сільвер забув, що кругом б'ються. Він навіть не зауважив свого брата доктора, що піднявся схилом і переходив еспланаду. Паскаль мимохідь підняв Макарів карабін, що його кинув Сільвер. Він упізнав цю рушницю — вона висіла над коминком тітки Діди, — він поклав собі врятувати її, не віддавати до рук переможцям. Тільки-но ввійшов він у готель "Білий мул", куди перенесено було силу-силенну поранених, як хвиля повстанців, що їх гнало військо, мов те стадо, затопила еспланаду. Чоловік із шаблею десь утік; солдати переймали останні загони селян. Тут зчинилася жахлива різанина. Полковник Масон та префект пан Блерію, охоплені жалем, марно намагалися зупинити вояків. Розлютовані солдати стріляли в натовп, багнетами приколювали втікачів до стіни. Впоравшись із ворогом, вони заходилися обстрілювати готель "Білий мул". Віконниці розлетілися в дрізки; зірвалися рами, що їх не встигли зачинити, задеренчало розбите скло. З будинку кричали жалісливі голоси:

— Ми — полонені, полонені!

Але військо не слухало і стріляло далі. На один мент усі побачили майора Сікардо, котрий вискочив на поріг, щось вигукуючи і вимахуючи руками. Поруч із ним з'явилася непоказна постать і перелякане обличчя митника пана Перота. Гримнув випал, і пан Перот упав, як мішок, ницьма на землю.

Сільвер і Міета дивилися одне на одного. Юнак усе ще схилявся над мертвою серед пострілів, серед зойків мрущих, він не повернув навіть голови, але, відчувши, що навколо люди, сором'язливо прикрив перса Міети складками червоного прапора. І вони дивилися далі одне на одного.

Битва скінчилася. Вбивство митника протверезило солдатів. Вони нищпорили по всіх закутках еспланади; боячись випустити хоч одного повстанця. Один жандар, помітивши Сільвера під деревами, підбіг до нього, але, побачивши, що це хлопець, спитав:

— Що ти тут робиш, малий?

Сільвер, не зводячи очей з Міети, ні відповів нічого.

— А, розбишако, в нього руки чорні від пороху! — гукнув, нахилившись, вояк. — Вставай, наволоч, уставай, я з тобою розправляюся.

А Сільвер дивно всміхався і все ще не рухався з місця. Жандар помітив, що поряд з ним лежить загорнутий у прапор труп жінки.

— Гарна дівчина, шкода... — пробурмотів він. — Що ж? Це твоя полюбовниця, гульвісо, чи як?

Потім він додав із цинічним сміхом:

— Та вставай-бо! Тепер, коли вона вмерла, не будеш же ти спати з нею!

Він брутально схопив Сільвера, примусив його встати й потяг за собою, мов собача. Сільвер слухняно, наче дитина, дозволив себе тягти, не вимовивши ні словечка. Він ще раз обернувся й подивився на Місту. Йому було важко залишати її саму під деревами. Востаннє він побачив її здаля. Вона лежала, невинно прекрасна, на червоному прапорі, голова її трохи відкинулася, великі очі дивилися в небо.

VI

О п'ятій годині ранку Ругон, зрештою, насмілювався вийти від матері. Стара заснула, сидючи на стільці. П'єр тихцем прокрався до кінця завулка св. Мітра. Ні шелесту, ні тіні. Він дістався Римської брами. Прогін розчиненої навстіж брами з'яв у темряві заснулого містечка. Пласан спокійно спав, і гадки не маючи про величезну небезпеку, що йому загрожувала. Здавалося, місто вимерло. Ругон набрався сміливості і звернув на вулицю Ніцци. Він ще здаля оглядав перехрестя, тремтів біля кожного під'їзду, боячись, як би на нього не напала банда ворохобників. Але от він досяг проспекту Совер. Очевидячки, повстанці зникли в темряві, наче мара.

П'єр на хвилину зупинився на безлюдному пішоході. У нього вихопилося глибоке зітхання полегші й тріумфу. Значить, ця мерзота, республіканці, залишили йому Пласан. Тепер місто належало йому, — ось воно спить, дурне, таке темне й спокійне, німе й довірливе, — і йому досить простягти руку, щоб оволодіти ним. Ця коротка зупинка, цей погляд, зневажливо кинутий на заснулі вулиці, завдали йому невиразної втіхи. Він стояв, схрестивши руки, один у п'їтмі, як великий полководець напередодні битви. Здаля чути було тільки плюскотіння фонтана на проспекті: струмочки з тонким дзвоном спадали в басейн.

Але тут П'єр знову занепокоївся. А що, як, на лихо, Імперію проголосять без нього? Що, як усі ці Сікардо, Гарсоне, Пероти зовсім не заарештовані і не забрані повстанською армією, а, навпаки, самі всю її переловили й запроторили до міських в'язниць? Весь у холодному поту; він прискорив ходу, сподіваючись дістати точні дані в Фелісіті. Він швидко простував повз будинки на вулиці Бан, як раптом, звівши голову, завмер на місці з подиву. Одне з вікон жовтого салону було яскраво освітлене, й на світлому його тлі він побачив чорну фігуру, що в ній він розпізнав свою жінку; вихилившись із вікна, вона відчайдушно махала йому руками. Він стояв, нічого не розуміючи, раптом якась тверда річ упала на брук біля його ніг. Фелісіта кинула йому ключа від комори, де було сховано рушниці. Цей ключ казав без слів, що треба братися до зброї. Він повернув назад, не розуміючи, чого це жінка не впустила його, і уявляючи всілякі жахи.

Він попрямував до Рудьє; той не спав і був наготові, хоча нічого не знав про нічні події. Рудьє мешкав на околиці нового міста, в глухій місцині, куди луна не доносила гамору повстанського походу. П'єр запропонував йому піти разом до Грану, котрий

мешкав на розі майдану Реколе; повз його вікна повинні були пройти повстанці. Служниця міського радника довго перемовлялася з ними, поки пустила в господу, і вони чули, як бідолаха Грану кричав згори тремтячим голосом:

— Та не відчиняйте, Катерино! На вулиці розбійники!

Грану сидів у своїй опочивальні без світла. Пізнавши своїх двох приятелів, він заспокоївся, але так і не захотів, щоб служниця принесла лампу, бо боявся, як би на світло не залетіла сліпа куля. Грану, певне, вважав, що місто ще повне ворохобників. Розлігшись в фотелі біля вікна, в білизні, пов'язаний фуляровою хусткою, він стогнав:

— Ох, друзі мої! Коли б ви тільки знали!.. Я силкувався заснути, але стояв такий галас! Я сидів ось у цьому фотелі... Я бачив усе!.. Які страшні фізіомії, просто банда розбійників, що вирвалася на волю! Потім вони пройшли ще раз. Вони забрали з собою хороброго майора Сікардо, шановного пана Гарсоне, поштмейстера — усіх цих панів, і репетували, мов дикуни!..

Ругон дуже зрадів з цієї звістки. В його серці запалала надія. Він перепитав Грану, чи справді той добре розглядив мера та інших серед цих розбійників.

— Та кажу ж вам, — плакався добродій, — я сховався за віконницею. Там був і Перот. Вони арештували його. Я навіть чув, як він казав, проходячи в мене під вікном: "Панове! Не губіть мене". Вони, мабуть, хотіли його замордувати... О ганьба, ганьба!..

Рудьє заспокоїв Грану, запевнивши, що місто вільне. І шановного урядовця знову охопив войовничий запал, коли П'єр заявив йому, що прийшов до нього і вони разом рятуватимуть Пласан. Троє рятівників почали радити раду. Вони вирішили, що розбудять своїх приятелів і потім зійдуться в коморі — в цьому таємному арсеналі реакціонерів. А Ругон усе думав: що означали відчайдушні жести Фелісіти? Він відчував, що десь чаїться небезпека. Грану, найполохливіший з трьох, перший збагнув, що в місті, певно, залишилися республіканці. Ця думка майнула, мов блискавка, і в Ругона зразу виникло лихе передчуття, що його не обдурювало.

"Еге, тут, напевне, не обійшлося без Макара..." — сказав він собі.

За якусь годину всі троє зібралися в глухому кварталі, де була повітка. Вони потаємці обійшли всі знайомі будинки, обережно смикаючи дзвінки і тихенько стукаючи в двері, намагаючись зібрати якомога більше людей. Але з'явилося не більше сорока чоловік; приходили по одному, скрадаючись у пільмі, без краваток, перелякані, з блідими заспаними обличчями. Комора, найнята в бондаря, була завалена старими обручами, барилками без донець, що купами лежали по кутках. Посередині повітки стояли три рундуки з рушницями. Ліхтарик, поставлений на колоді, освітлював цю чудернацьку сцену, блимаючи світлом нічного каганця. Коли Ругон підняв покритки з рундуків, видовище вже набрало трагікомічного відтінку. Цівки рушниць мінилися синюватим, наче фосфоричним блиском. Над ними — витягнені шиї, схилені бліді обличчя з виразом невимовного жаху, а по стінах од жовтого світла каганця коливалися величезні тіні носів і розпатланих чубів.

Реакціонери підрахували свої сили й, побачивши, що їх небагато, почали вагатися: їх тільки тридцять дев'ять душ — вони йдуть на певну смерть! Якийсь батько родини

покликався на своїх дітей; інші вже без усякого приводу подалися до дверей. Але тут надійшло ще двоє змовників: вони жили на площі Ратуші і знали, що в мерії залишилося не більше двадцяти республіканців. Почали знову радитися: сорок один чоловік проти двадцяти — таке співвідношення сил їх влаштовувало. Коли почали ділити зброю, в усіх поза спиною пішов мороз. Ругон дістав рушницю з рундуків, і кожний, одержуючи рушницю, почував, що його морозить аж до самих кісток від дотику холодної зброї. Тіні по стінах набрали тепер вигляду некрутів, що стояли засмучені, розчепірівши свої десять пальців. П'єр із жалем зачинив рундуки: там залишилося ще сто дев'ять рушниць. З якою охотою він розподілив би й ці! Потім він перейшов до набоїв. У глибині комори стояло двоє барил, по вінець повні набоїв; їх було досить для того, щоб захищати Пласан проти цілої армії. Цей куток поринав у темряві; хтось узяв був каганець, але один із змовців — товстий ковбасник з величезними кулаками — гарикнув на нього: "Хіба можна підносити вогонь так близько до пороху!" Всі похвалили його за такі слова. Набої було розподілено в темряві. Змовці напхом напхали свої кишені. Потім, коли все було скінчено, коли рушницю з безмежною обережністю було набито, всі на мить завмерли на місці, косо поглядаючи один на одного. В очах у них блищала підлота жорстокість разом із туподумством.

На вулиці вони мовчки рушили попід стінами, вервечкою, німі, мов ті дикуни, що йдуть на війну. Ругон пішов на чолі цієї зграї. Приспів час, коли для досягнення заповітної мети треба було важити своєю шкурою. Незважаючи на мороз, краплини поту виступили йому на чолі, проте він зберігав войовничий вигляд. За ним безпосередньо йшли Рудьє та Грану. Разів зо два колона зупинялася; їй увижався здалеку шум бою; але виявилось: то вітер хитає маленькі, почеплені на ланцюжку мідниці, що на Півдні правлять голярам за вивіски. Після кожної такої зупинки рятівники Пласана починали далі у темряві свій обережний похід. Перелякані герої дійшли до площі Ратуші. Там усі скупчились навколо Ругона й знову почали радитися. Супроти них, на темному фасаді мерії, видніло освітлене вікно. Було близько сьомої години ранку. Починало розвиднятися.

Змовники, просперечавшись добрих десять хвилин, вирішили наблизитися аж до дверей і дізнатися, що їх чекає в цій тривожній тиші й пітьмі. Двері були напіввідхилені. Один із змовців просунув був голову, але сахнувся назад, запевняючи, що в сінях хтось спить, поставивши рушницю між колін. Ругон, зметикувавши, що можна зразу ж почати з подвигу, ввійшов перший, схопив цього чоловіка і тримав його, поки Рудьє засовував затичку в рота полоненика. Ця перша перемога, здобута в тиші, надзвичайно осмілила невеличке військо, що боялося кривавої стрілянини. Ругон владними жестами стримував своїх солдатів, щоб вони не дуже бурхливо виявляли радість.

Вони навшпиньках посунули далі. Ліворуч від входу був поліцейський пост; при тьмяному світлі лампи, почепленої на стіні, вони помітили чоловіка з п'ятнадцять — вони лежали на похідних ліжках і голосно хропли. Ругон, що рішуче став за великого полководця, залишив біля них половину своїх вояків з наказом не збудити як-небудь сонних, а доглядати за ними й схопити їх, як тільки вони ворухнуться. Його непокоїло

освітлене вікно, що вони бачили з площі. Він підозрівав, що за всім цим криється Макар. Утямкувавши, що треба спочатку захопити тих, хто чатує нагорі, він вирішив несподівано застукати їх, перш ніж вони встигнуть забарикадуватися, почувши галас боротьби. Він піднявся сходами в супроводі двадцяти героїв, що лишалися при ньому. Рудьє командував загonom, що вартував надворі.

І справді, нагорі, в кабінеті мера, в його фотелі коло письмового столу, сидів Макар. Після виступу повстанців він із пихою недалекої на розум людини ввесь віддався своїм викуханим мріям. Певний своєї перемоги, він говорив про себе, що нині Пласан належить йому, що він може поводитися як переможець. На його думку, цей натовп із трьох тисяч чоловік, що оце допіру пройшли через місто, був непереможною армією, сусідства якої досить для того, щоб тримати під своєю рукою покірних і слухняних буржуа. Повстанці замкнули жандарів у казармі, національну гвардію розігнано, а рантьє нового міста, без сумніву, ніколи близько й не бачили рушниць. А втім, коли нема зброї, нема й солдатів. Він не велів навіть з обережності зачиняти браму, а його вояки в своїй безтурботності зайшли ще далі і заснули собі. Отож він спокійнісінько чекав світання, певний, що вдень круг нього зберуться й згуртуються всі місцеві республіканці.

Він уже мріяв про великі революційні заходи: проголошення комуни, де він мав бути за голову, арешт усіх поганих патріотів, особливо людей, що були йому не до вподоби; найбільше його радували думки про те, що Ругонів переможено, що жовтий салон збезлюднений, що вся ця згряя проситиме у нього милості. Так, чекаючи дня, він вирішив звернутися з відозвою до населення Пласана.

Оце й засіло їх четверо складати цю відозву. Коли її було скінчено, Макар урочисто, сівши в фотель мера, наказав прочитати її вголос, перш ніж надіслати в друкарню "Незалежного", що уявлявся йому республіканським органом. Один із творців почав з пафосом читати: "Мешканці Пласана! Година незалежності пробила; нині запанувала справедливість..." — як раптом зачувся рип дверей кабінету: хтось їх відчиняв.

— Це ти, Касуте? — спитав Макар, припиняючи читання.

Відповіді не було, а двері все відчинялися.

— Та заходь-бо! — вигукнув він нетерпляче. — Що, мій браток-розбійник повернувся вже додому?

Тут двері з такою силою відчинилися навстіж, що вдарилися об стіну, й натовп озброєних людей затопив кабінет. Попереду ішов Ругон, увесь червоний, з вираженими очима. Змовники вимахували зброєю, наче палицями.

— Так ось що! У цих паскудників є зброя! — гукнув Макар.

Він хотів був схопити два пістолі, що лежали на столі, але п'ятеро чоловіка вже вчепилися йому в горло; всі чотири автори відозви якусь хвилину борюкались; гуркіт перекинутих меблів, глухе тупотіння, хтось упав. Борцям дуже перешкоджали рушниці, зовсім не потрібні, але вони нізащо не хотіли з ними розлучатися. У запалі боротьби Ругонова рушниця, що її один із повстанців хотів вирвати в нього з рук, раптом стрільнула, і лункий гуркіт наповнив кабінет димом; куля розбила на друзки чудове

дзеркало, почеплене над коминком, дзеркало, що його вважали за найкраще в місті. Цей випадковий постріл оглушив усіх і поклав край бою.

Поки переможці одхекувалися, з двору донеслося ще три постріли. Грану підбіг до вікна кабінету. Обличчя витяглися, всі, мовчки й непокоїно напружившись, чекали, нікому не було охоти битися з вартовими, що про них вони, взявши гору тут, зовсім забули. Але Рудьє гукнув знизу, що все гаразд. Сяючи з радості, Грану зачинив вікно. Виявилось, що Ругонів постріл збудив тих, що спали. Вони здалися, бо бачили, що чинити опір неможливо. Але троє з загону Рудьє, що їм нетерпеливлося швидше попорати це діло, вистрілили в повітря, ніби відповідаючи на постріл згори, самі не тямлячи навіщо. Бувають такі хвилини, коли рушниці в руках полохунів стріляють самі по собі.

Ругон наказав міцно зв'язати Макарові руки шнурами від довгих зелених завіс кабінету. А цей аж заходився від скаженої лютості.

— Так, так, шкварте, — бурмотів він. — Наші вернуться сьогодні ввечері або завтра, і тоді ми вже порахуємось!

Від цього нагадування про повернення повстанців аж затремтіли спини у переможців. Ругонові перехопило подих. Макар був розлючений, що його, як дитину, схопили ці полохливі буржуа, ці жалюгідні шпачки, яких він зневажав як колишній солдат. Він уп'явся в П'єра очима, повними запеклої ненависті.

— А я ж знаю, я ж усе знаю, — сказав він, не спускаючи з нього очей. — Спробуйте тільки віддати мене під суд. Я маю що розповісти суддям.

Ругон зблід. Він страшенно боявся, що Макар буде говорити про нього, і тоді пани, які тільки що допомагали йому рятувати Пласан, перестануть його поважати. Але всі вони, вражені драматичною зустріччю двох братів, дипломатично відійшли набік, передбачаючи гостру розмову. Ругон зважився тоді на героїчну постанову. Він наблизився до них і сказав тоном високої шляхетності:

— Ми лишимо тут цього чоловіка. Хай він подумає над своїм становищем, а потім зможе дати нам деякі корисні відомості.

Потім він додав ще поважніше:

— Я виконую свій обов'язок, панове. Я присягався врятувати місто від анархії, і я його врятую, навіть коли б мені довелося зробитися катом свого рідного брата...

Можна було подумати, що стародавній римлянин приносить свою родину в жертву на вівтар батьківщини. Грану, глибоко схвильований, стиснув його руку з плаксивою міною, що промовляла: "Я вас розумію, ви людина з великою душею". Він став Ругонові в послугі, повівши всіх за собою під претекстом, що треба забрати звідси чотирьох полонених.

Коли П'єр залишився наодинці з братом, до нього вернувся весь його апломб. Він правив далі:

— Ви не чекали на мене? Я все розумію тепер: ви, мабуть, влаштували мені вдома пастку. Нещасний! Бачте, куди вас завели вади й безпутне життя.

Макар знизав плечима.

— Знаєш що, — мовив він, — іди під три чорти! Ти — старий шахрай. А сміється краще той, хто сміється останній.

Ругон, не знаючи, що йому робити з братом, штовхнув його в туалетний покій пана Гарсоне, де той любив відпочивати. З цієї кімнати, освітленої лише згори, був тільки один вихід. Там стояли крісла, канапа та мармуровий умивальник. П'єр замкнув двері на ключа, попустивши мотузки на братових руках. Чути було, як Макар кинувся на канапу й заспівав що було сили: "Усе піде гаразд", — ніби підбадьорюючи себе.

Ругон, залишившись сам, сів у фотель мера. Він зітхнув і витер собі піт на чолі. Як важко завойовувати собі щастя та пошану! Але він уже близький до мети. Він почував під собою м'який фотель і несамохіть погладив рукою бюро з червоного дерева, рівне й гладеньке, наче шкіра гарної жінки. І він усівся ще глибше, прибравши таку ж поважну позу, як Макар за хвилю перед тим при читанні відозви. Він відчував невимовне піднесення. Тиша кабінету, здавалося, була насичена вродистістю. Роздимаючи ніздрі, він побожно, мов ладан, вдихав запах пилу і старих паперів, кинутих по кутках. Ця кімната зі злинялими шпалерами, вся ніби пересякла мізерними клопотами глухого містечка, оберталася в храм, а він сам ставав якимсь божеством. Ругон попав у святиню і хоча раніше недолюблював священників, тепер йому пригадувалося солодке хвилювання, відчуте ним за першого причастя, коли він щиро вірив, що вкусив тіла Христового.

Але й у своєму зачаруванні він нервово здригався, коли докочувався до його вух Макарів громовий голос. Слова "аристократів на ліхтар", загроза повісити проривались крізь двері, брутально розбиваючи його райдужні мрії. А! Це все ця людина! І мрія про Пласан, простелений біля його ніг, раптово змінювалася видінням суду, суддів, присяжних та публіки, котрі вислухували ганебні Макарові свідчення: історію про п'ятдесят тисяч франків та всі інші; спочиваючи в м'якому фотелі пана Гарсоне, він раптом бачив себе завішеним на ліхтарі вулиці Бан. Як же спекатися цього негідника? Кінець кінцем Антуан заснув. І П'єр кілька хвилин зазнавав незахмареного раювання.

Рудьє й Грану вивели його з цього блаженного стану. Вони вернулися з в'язниці, куди відвели полонених. Уже розвиднилося. Скоро прокинеться місто. Треба ухвалити якусь постанову. Рудьє заявив, що передовсім слід звернутися з відозвою до населення. П'єр того часу саме читав відозву, що повстанці залишили на столі.

— Так ось! — гукнув він. — Вона цілком підійде. Треба тільки змінити кілька слів.

І справді, не збігло й чверті години, як Грану вже читав схвильованим голосом:

— "Мешканці Пласана! Година розплати пробила, віднині запанував лад..."

Було вирішено відозву видрукувати в друкарні "Пласанського вісника" й порозліплювати на всіх перехрестях.

— Тепер слухайте, панове, — сказав Ругон, — ми підемо зараз до мене, а тим часом пан Грану збере сюди всіх членів міської ради з тих, що лишилися на волі, й розповість їм про трагічні події минулої ночі...

Потім він додав з пихою:

— Я готовий взяти на себе відповідальність за всі мої вчинки. Коли ви визнаєте, що

зроблене мною для справи досить доводить мою відданість законній владі, я ладен стати на чолі міської ради, аж до відновлення законної влади. Але щоб мене не обвинувачували в шанобстві, я піду — і вернусь до мерії тільки на прохання моїх співгромадян.

Грану та Рудьє запротестували. Пласан не буде невдячним, бо, зрештою, хто, як не їхній приятель, врятував місто. І вони пригадали все, що Ругон зробив для партії ладу: і жовтий салон, завжди відчинений для друзів влади, і пропаганду правого діла в усіх трьох кварталах, і схованку зброї, що її ідея належала йому, а особливо цю незабутню ніч, коли він виказав стільки розсудливості й героїзму й назавжди уславив себе. Грану додав, що він загодя певний захопленого схвалення та вдячності панів міських радників. Закінчив він словами:

— Не виходьте з дому, я прийду за вами і з тріумфом приведу вас сюди.

Рудьє заявив, що він добре розуміє такт і скромність свого друга й цілком похваляє їх. І нікому, звичайно, й на думку не спаде обвинувачувати його в шанобстві, і всі, звісно, поцінують ту делікатність, що з нею він відмовляється брати на себе хоч які-небудь повноваження без згоди своїх співгромадян. Це вельми достойно, вельми шляхетно, велично.

Під цим дощем похвал Ругон схилив низько з пошаною голову й бурмотів: "Ні, що ви, це вже занадто!" — мліючи з насолоди, як людина, що її ніжно пестять. Кожна фраза колишнього панчішника та колишнього торговця мигдалем, що сиділи праворуч і ліворуч від нього, приємно тішила його слух. Розлігшись у фотелі мера, сп'янений адміністративними пахощами кабінету, він уклонявся на всі боки, схожий на принца-спадкоємця, з якого переворот раптом зробив імператора.

Накадивши ладаном один перед одним донесхочу, спільники спустилися вниз. Грану побіг розшукувати міських радників. Рудьє порадив Ругону іти вперед: сам він оддасть необхідні накази про охорону міської ратуші, а потім з'явиться до нього. П'єр попрямував до вулиці Бан, вистукуючи закам'яними, наче військовий. Уже добре розвиднилося, але на пішоходах ще нікого не було. Він тримав свого капелюха в руці, незважаючи на великий холод. Од мрій, сповнених гордощів і пихи кров уся прилила йому до обличчя.

На сходах свого будинку він побачив Касута. Грабар навіть не поворухнувся, не подивився навіть, хто входить. Він сидів на першому ступні, підперши голову руками, й бездушними, нерухомими очима дивився наперед себе з німою впертістю вірного собаки.

— Ви на мене чекаєте, чи не так? — спитав його П'єр, що, помітивши його, зрозумів усе. — Ось і добре, зараз підіть і скажіть Макарові, що я повернувся. Спитаєте його в мерії.

Касут підвівся й пішов геть, незграбно вклонившись П'єрові. Він пішов під арешт, нічого не розуміючи, на величезну втіху П'єра, що сміявся, піднімаючись сходами. Він дивувався сам із себе, і в нього майнула невиразна думка: "Виявляється, я хоробрий. А може, я ще й дотепний?"

Фелісіта тієї ночі так і не спала. Вона причепурилася, як на свято: одягла свій очіпок із стрічками цитринового кольору і наче чекала на гостей. Вона марно простояла біля вікна, бо не чула нічого, не бачила і вмирала з цікавості.

— Ну що? — спитала вона, кидаючись назустріч чоловікові.

Той, оджекуючись, увійшов у жовтий салон, куди вона пішла слідом за ним, старанно зачиняючи двері. Він кинувся в фотель і сказав здавленим голосом:

— Все зроблено, я буду за митника.

Вона кинулася йому на шию і, цілючи його, вигукнула:

— Справді? Невже? Але я нічого не чула; розкажи ж мені все, розкажи, голубе.

Їй знову було п'ятнадцять літ; вона лашилася до нього, наче кошеня, пурхала біля нього, наче метелик, сп'янілий од тепла і світла біля вогню. А П'єр, радий з своєї перемоги, розкрив їй усю свою душу. Він не обминув жодної подробиці; виклав навіть свої плани на майбутнє, зовсім забувши про своє твердження, що жінки нічого не розуміють у політиці і що його жінка нічого не повинна знати, якщо він хоче залишатися за господаря в хаті. Фелісіта ловила кожне його слово. Вона примусила його ще раз переказати їй деякі місця оповідання, запевняючи, що добре не розчула. І справді, з радості в неї шуміло в голові, і часом вона глухла від щастя, втрачала тяму. Коли П'єр розповів їй про події в мерії, вона зареготала. Вона пересідала з фотелю в фотель, пересувала меблі, не могла всідіти на місці. Нарешті після сорокарічних безупинних зусиль доля усміхнулася їй. Від цієї думки Фелісіта так раділа, що забула усяку розсудливість.

— Ага, таж усім цим ти зобов'язаний мені! — вимовила вона з тріумфом, що якимось несподівано прорвався в неї. — Коли б я дала тобі волю робити, що сам хочеш, ти по-дурному попав би в лабеті до повстанців. Дурний! Цим хижакам треба було кинути таких як Гарсоне, Сікардо та інші.

Вона засміялася, наче пустотлива дівчинка, показуючи свої старі попсовані зуби.

— Хай живе Республіка! Вона очистила нам місце.

Але П'єр нахмурич чоло.

— Все ти, все ти! — бурмотів він. — Тобі завжди здається, що ти все можеш передбачити. Це ж мені спала думка, що треба сховатися. Хіба жінки розуміються хоч трошки на політиці? Годі, моя бідна старенька, коли б ти вела наше діло, ми б недалеко поїхали.

Фелісіта стиснула уста. Вона зайшла надто далеко, вона забула про свою роль доброї німої феї. Але її пойняв глухий гнів, як завше, коли чоловік старався довести, що він розумніший за неї. Вона знову пообіцяла собі при першій же нагоді відплатити йому за все: вона прибере його до рук!

— А я й забув, — зауважив Ругон, — пан Перот ускочив у халепу. Грану бачив, як він борсався в руках повстанців.

Фелісіта затремтіла. Вона стояла якраз біля вікна і, як завжди, дивилася з заздрістю на вікна митника. Їй страшенно захотілося знову їх побачити, бо думка про тріумф ніколи не розлучалася в ній з жаданням мати таку ж розкішну квартиру, що її

меблями вона подумки вже давно володіла.

Вона обернулася й якимось чудно спитала:

— Так пана Перота взято в полон?

Вона вдоволено всміхнулася, але потім обличчя її густо зашарілося. В голові десь глибоко промайнуло таке жорстоке бажання: коли б його вбили повстанці! П'єр, певно, прочитав цю думку в її очах.

— Їй-богу! Було б непогано, коли б у нього влучила якась сліпа куля, — пробурмотів він, — це добре поладнало б наші справи. Не треба було б його зміщувати, чи не так? Та й нашої вини ніякої тут не було б.

Але Фелісіта, чутливіша, здригнулася. Їй здалося, що вона тільки що засудила на смерть людину. Коли вб'ють пана Перота, вона бачитиме вві сні, він стане являтися їй. Тепер вона спідлоба поглядала на сусідські вікна очима, повними заласного жаху. Віднині її радість набула посмаку злочинного страху, що надавало їй більшої гостроти.

А П'єр, який вилив усю свою душу, згадав про зворотний бік медалі. Він заговорив про Макара. Як здихатися цього поганця? Але Фелісіта, збуджена успіхом, гукнула:

— Не все зразу! Ми зуміємо затулити йому рота, їй-же богу! Приберемо якогось способу...

Вона ходила туди й сюди, переставляючи фотелі, змітаючи пил з їхніх спинок. Раптом вона зупинилася посеред кімнати і, кинувши довгий погляд на всі ці злинялі меблі, сказала:

— О господи! Як же тут гидко! Але ж до нас зараз прийдуть!

— Годі охати! — відповів П'єр з олімпійською байдужістю. — Ми змінимо все це.

Ще вчора сповнений пошани до фотелів та канапи, сьогодні він уже був ладен топтати їх ногами. Фелісіта почувала таке ж презирство; вона навіть штовхнула одно крісло, якому бракувало коліщатка і яке не слухалося її.

В цей мент до господи ввійшов Рудьє. Старій жінці здалося, що він став куди привітніший. Слова "пан", "пані" лунали в його вустах як приємна музика. Тим часом завсідники прибували один по одному, і салон швидко залюднився. Ніхто ще не знав подробиць нічних подій. Всі прибігали сюди, аж спотикалися, з витріщеними очима, вимушено всміхаючись, схвильовані чутками, що почали ширитися в місті. Всі ці пани, що напередодні ввечері так швидко повтікали з жовтого салону, коли почули про наближення повстанців, тепер поверталися, — гомінливі, цікаві, налазливі, наче рій мух, розвіяний вітром. Деякі не встигли навіть пристебнути шлейки. Гості виявляли велике нетерпіння, але видно було, що Ругон чекав на когось, перш ніж почати розповідь. Щохвилини він неспокійно поглядав на двері. Цілу годину, лишень і діла було, що всі багатозначно стискували господареві руки, туманно вітаючи його, чути було здивоване шепотіння; стримана радість тільки й чекала на одне слово, щоб перейти в тріумф.

Зрештою з'явився й Грану. Він на якусь хвилину зупинився на порозі, закривши правицю за край застебнутого сурдута. Він марно намагався приховати своє хвилювання, напускаючи на себе врочистість. Його гладке обличчя сяяло. Тільки він

з'явився, в салоні запанувала тиша; всі почували, що зараз скоїться щось надзвичайне. Поминувши подвійну лаву гостей, Грану рушив просто до Ругона й простяг йому руку.

— Мій друже, — сказав він, — я складаю вам подяку від імені міської ради. Вона запрошує вас стати на чолі її, поки не повернеться наш мер. Ви врятували Пласан! В жахливу добу, що ми її переживаємо, нам потрібні люди з вашим розумом і мужністю. Прийдіть...

Грану, виголошуючи напам'ять маленьку промову, що її з великою бідною скомпонував дорогою від мерії до вулиці Бан, відчув, що пам'ять його зраджує. Але Ругон, дуже схвилюваний, урвав його і, стискаючи йому обидві руки, лепетав:

— Спасибі, мій любий Грану, велике спасибі!..

Він уже не міг здобутися на інші слова. Тут у вітальні стався вибух захвату. Всі кинулися до П'єра, простягаючи руки, всі засипали його похвалами, вітаннями, запитаннями. Але Ругон одразу прибрав поважної поведінки і заявив, що йому треба кілька хвилин порадитися з панами Грану та Рудьє. Справи передовсім. Місто в критичному стані! Всі троє віддалилися в куточок салону й там пошепки поділили між собою владу, а відвідувачі вітальні, тримаючись на віддалі, приховуючи нетерплячку, крадькома поглядали на них з захопленням і цікавістю. Ругонові випадала посада голови міської комісії, Грану — секретаря; щодо Рудьє, то його постановлено було за начальника реорганізованої національної гвардії. Вони заприсягалися в усьому підтримувати один одного, незважаючи ні на що.

Фелісіта, підступивши до них, раптом запитала:

— А Вюїє?

Вони перезирнулися. Ніхто не бачив Вюїє. Ругон скривив стурбовану гримасу.

— А може, його повели разом з іншими? — сказав він, щоб заспокоїти себе.

Але Фелісіта похитала головою. Не такий він чоловік, щоб попастися. Коли його не видно й не чути, значить, він задумав щось погане.

Двері відчинилися, і ввійшов Вюїє. Низенько схиливши голову, він привітався до всіх зі своїми звичайними моргами і пісною посмішкою псаломника. Потім почав ручкатися, простягаючи свою вогку руку Ругонові та іншим. Вюїє встиг залагодити всі свої обрядки. Він сам відрізав собі шматок пирога, як сказала б Фелісіта. Він побачив у продуківину льоху, як повстанці заарештували поштмейстера, що його контора була поруч з його книгарнею. І рано-вранці, саме тоді, коли Ругон уможувався в фотель мера, він спокійненько засів у кабінеті поштмейстера. Він знав в обличчя всіх службовців, і коли вони поприходили, заявив, що замінюватиме їхнього начальника до його повернення, отож їм нема чого турбуватися. Потім він заходився порпатися в ранковій пошті з погано прихованою цікавістю; він нюшив листи, мабуть, розшукуючи серед них якогось листа одного, йому потрібного. Без сумніву, його нове становище сприяло його таємним задумам, бо він так зрадів, що подарував навіть одному співробітникові томик "Веселих творів" Пірона. Вюїє мав великий вибір непристойних книжок. Він зберігав їх у великій шухляді під чотками та образками. З його крамниці саме й ширилися по місту порнографічні фотографії та гравюри. Це зовсім не шкодило

його торгівлі молитовниками. Проте вранці він почав побоюватися, що надто зухвало захопив поштову контору, і думати, як би узаконити своє узурпаторство. Ось чому він і прибіг до Ругона, що рішуче став поважною особою.

— Де ви пропадали? — недовіжливо спитала Фелісіта.

Він почав розповідати про свої пригоди, звичайно, прикрасивши їх. За його словами, він урятував поштову контору від грабунку.

— Ось і гаразд! Залишайтеся там, — сказав П'єр, подумавши з хвилину. — Постарайтеся бути корисним.

Остання фраза ховала побоювання Ругонів: вони до смерті боялися, як би хто-небудь не став надто корисним, не перевершив, не затьмарив їх у ролі рятівників міста. Але П'єр не бачив ніякої небезпеки в тому, щоб залишити Вюїє поштмейстером; це навіть допомогло позбутися його. Одначе Фелісіту пересмикнуло з досади.

Коли нарада скінчилася, четверо цих панів приєдналися до групи гостей, що наповнювали салон. Пора було, зрештою, задовольнити загальну зацікавленість. Їм довелося в усіх подробицях розповісти ранкові події.

Ругон був незрівнянний. Він доповнив, оздобив і драматизував усе, що розповів уранці дружині. Розподіл рушниць і набоїв викликав загальний трепет. Але геть уразила всіх розповідь про похід безлюдними вулицями й захоплення мерії. Усяку нову подробицю переривали питання:

— І вас було всього сорок один чоловік? Дивовижно!

— Але ж! Було-бо страшенно темно!

— Ні, визнаю: я ніколи не насмілюся б.

— Значить, ви його так і схопили за горло?

— А бунтарі? Що вони казали?

Але ці уривчасті фрази тільки під'юджували Ругона. Він відповідав усім, він доповнював свою розповідь жестами, мімікою. Цей гладкий добродій, захоплений власними подвигами, сьогодні розпалився, мов школяр; він пригадував усе щось нове, повторювався; звідусіль сипалися запитання, здивовані вигуки, весь час починалось обговорення якої-небудь подробиці; і Ругон випинав себе в пориві епічного натхнення. А Грану та Рудьє підказували йому факти, — дрібні, непомітні факти, що їх він пропускав. Вони палали бажанням вставити й своє слово, розповісти про якийсь епізод і часом перебивали його. Інколи говорили всі троє разом. Але коли Ругон захотів розповісти про те, що сталося на подвір'ї при арешті вартових, приберігаючи для розв'язки надзвичайний епізод із дзеркалом, Рудьє заявив, що він перекручує розповідь, змінюючи чергу подій. Вони навіть досить різко заперечалися. Потім Рудьє, скориставши з доброї нагоди, несподівано вигукнув:

— Добре! Хай буде так! Вас-бо там не було... Дозвольте мені про це розповісти...

І тут він докладно розповів, як прокинулися ворохобники і як їх узято на приціл і обеззброєно. На щастя, крові не було пролито. Ця остання фраза розчарувала аудиторію: вона жадала почути хоч про одне вбивство.

— Але ж ви, гадаю, стріляли? — перебила його мову Фелісіта, бачачи, що драма не

досить ефектна.

— Так, так, тричі, — провадив колишній панчішник. — Ковбасник Дюбрюель, пан Льевен та пан Масіко з невибачним поспіхом вистрілили з своїх рушниць.

І коли слухачі почали виявляти якесь незадоволення, він заявив:

— Так, невибачним, я наполягаю на цьому слові. На війні й так багато буває жорстоких вчинків, отже, не треба безцільно проливати кров... Я хотів би бачити вас на моєму місці... А втім, ці добродії заприсягалися, що не винні; вони й самі не знають, чому їхні рушниці вистрілили... А все ж їхні рушниці вистрілили... якась випадкова куля відскочила від муру і підбила око одному з повстанців...

Цей синяк, ця несподівана рана задовольнила слухачів. На якій щоці синяк? Яким побитом куля, навіть випадкова, може влучити в щоку і не пробити її? Все це викликало жваву розмову.

— А нагорі, — провадив далі Ругон, намагаючись говорити якнайголосніше, не даючи заспокоїтися схвильованій аудиторії, — нагорі у нас було так само немало роботи. Боротьба була запекла...

І він переказав докладно про арешт брата й чотирьох інших повстанців, називаючи Макара не інакше, як "ватажком". Слова "кабінет пана мера", "фотель пана мера", "стіл пана мера" щохвилини злітали з його вуст і надавали в очах слухачів чудової величності цій жахливій сцені. Сутичка відбувалася вже не надворі, а в кабінеті головного адміністратора міста. Рудьє зовсім померк перед Ругоном. Нарешті П'єр дійшов до епізоду, який підготовляв з самого початку і який мав остаточно обернути його на героя.

— І ось, — мовив він, — один з повстанців кидається на мене. Я відсуваю фотель пана мера, хапаю цього зуха за горло й душу його, — собі уявляєте! Але рушниця мені заважає. Я не хочу її кидати, — рушницю ніколи не можна випускати з рук, — і тулю її ось отак, під лівою пахвою. Раптом вона стріляє...

Вся аудиторія дивилася в рот Ругонові. Грану витягує губи, палаючи бажанням теж що-небудь розповісти, і нарешті гукає:

— Ні, ні, це було не так!.. Ви не могли бачити, мій друже; ви билися, як лев... Але я допомагав зв'язувати одного з полонених і бачив усе... Ваш супротивник хотів вас убити, це він стрільнув із рушниці, я добре бачив, як його чорні пальці просунулися вам під руку.

— Ви гадаєте? — спитав, збліднувши, Ругон. Він і не знав, що був у такій небезпеці, й розповідь колишнього торговця мигдалем жахливо вразила його. Грану, звичайно, не брехав, але під час бійки дозволено бачити речі в драматичному світлі.

— Та кажу ж вам, цей чоловік хотів вас убити, — повторював він переконано.

— Так ось чому, — сказав Ругон притишеним голосом, — я чув, що куля просвистіла біля мого вуха.

Всі в салоні дуже захвилювалися. Слухачі, здавалося, відчували побожну повагу до цього героя: адже ж він чув, як куля просвистіла біля його вуха. Розуміється, жоден із присутніх буржуа не міг похвалитися чимсь подібним. Фелісіта визнала за потрібне

кинутися в обійми свого чоловіка, аби ще більше зворушити збори. Але Ругон зараз же визволився й скінчив свою розповідь героїчною фразою, що назавжди залишилася в пам'яті всього Пласана:

— Лунає постріл, я чую, як продзижчала куля біля мого вуха і — торох!.. — трощить дзеркало пана мера!

Всі були вражені. Таке чудове дзеркало! Як шкода, справді! Нещастя, що трапилося з дзеркалом, трохи відвернуло увагу цих добродіїв від подвигів Ругона. Це дзеркало стало за якусь живу істоту, і про нього довго розмовляли з виразом жалю і співчуття, наче його поранено в саме серце. Це й була розв'язка, заготовлена П'єром, апофеоз цієї чудової одиссеї. В жовтому салоні знялися голосні балачки. Гості пригадували один поперед одного подробиці тільки що прослуханої оповіді. Часом хтось із них відходив від групи, щоб перепитати одного з трьох героїв за правдиву версію якого-небудь спірного епізоду. Герої поповнювали факти з дивовижною точністю: вони відчували, що їхні слова стануть здобутком історії. Зрештою, Ругон і його обидва помічники заявили, що на них чекають у мерії. Запанувала поштива тиша; вони відкланялися, багатозначно всміхаючись. Грану аж роздувся з поважності. Бо ж ніхто, крім нього, не бачив, як бунтівник спустив курок і пострілом розбив дзеркало; це й надавало йому пихи. Обличчя йому аж сяло. Залишаючи салон, він узяв під руку Рудьє й пробурмотів з виглядом великого полководця, розбитого втомою:

— Вже тридцять шість годин, як я на ногах, і бог знає, коли ще доведеться відпочити.

Ругон, одходячи, відвів набік Вюїє й сказав йому, що партія ладу більше, ніж коли-небудь, сподівається на нього і на його "Вісник". Треба надрукувати гарну статтю, щоб підбадьорити населення й розмалювати як слід цю банду розбійників, що пройшла через Пласан.

— Будьте певні! — відповів Вюїє. — Газета мала б вийти тільки завтра, але я випущу її ще сьогодні ввечері.

Вони вийшли, а відвідувачі жовтого салону затрималися ще на хвилину, балакливі, ніби ті кумасі, котрі позбиралися на вулиці й дивляться на канарку, що вилетіла з клітки. Всі ці відставні комерсанти, торговці олією, шаповали поводитися так, наче вони переживали чарівну драму. Ніколи ще їм не доводилося зазнавати такого зворушення. Вони ніяк не могли вдосталь надивуватися з того, що поміж них виявилися такі герої, як Ругон, Грану та Рудьє. Нарешті їм стало задуже в салоні, набридло переказувати один одному ту ж самісіньку історію. Їх поривало швидше поширити велику вість по місту, і вони зникли один по одному. Кожному кортіло першому розповісти ці животрепетні новини. Фелісіта, залишившись сама, зорила з вікна вітальні, як вони бігли по вулиці Бан, схвильовано вимахуючи руками, мов великі кістляві птахи, викликаючи неспокій по всіх кутках міста.

Була десята година ранку. Пласанці, повстававши, метушилися по вулицях мов несамовиті від чуток. Ті, хто бачив загін або чув про нього, оповідали неймовірні брехні, перечили один одному, висловлювали жахливі здогади. Але більшість навіть не знала, в

чому річ. Мешканці околиць слухали, роззявивши рота, мов дитячу казку, оповідь про те, як кілька тисяч бандитів затопили вулиці й зникли вдосвіта, наче армія привидів. Тільки скептики казали: "Та годі вже". Але деякі подробиці були вірні. Зрештою, Пласан переконався, що страшенне лихо загрожувало йому вночі й прокотилося, не зачепивши його. Нічна темрява і суперечливі чутки надавали цій таємничій катастрофі якогось невиразного, незбагненого жаху, що лякав навіть найхоробріших. Хто ж одвернув удар? Хто доконав чуда? Гомоніли вже про якихось невідомих рятівників, про невеличкий гурт людей, що відрізав голову гідрі, не наводячи, проте, подробиць, як про щось малоймовірне, поки відвідувачі жовтого салону не розбрелись по місту, повторюючи біля кожних дверей ту ж саму оповідь.

Як вогонь пороховою ниткою, звістка облетіла з краю до краю все місто. Ругонове ім'я не сходило з вуст, викликаючи здивування в новому місті й вибухи похвал у старому кварталі. Думки про те, що в Пласані нема ні підпрефекта, ні мера, ні поштмейстера, ні митника, ні якої іншої влади спочатку приголомшила мешканців. Їм здавалося жахливим, що вони, як звикле, спокійно прокинулися і раптом опинились без усякої влади. Коли перший жах минув, вони кинулися, не тямлячи себе від радості, в обійми визволителів.

Кілька республіканців знизували плечима, але дрібні торгівці, небагаті рантьєри, всякого гатунку консерватори благословляли скромних героїв, що доконали свій подвиг у темряві. Коли ж узнали, що Ругон заарештував свого рідного брата, здивуванню не було й краю. Його порівнювали з Брутом. Таким чином те, чого П'єр так боявся, збільшило його славу. В той час, коли страх ще не розвіявся, всі відчували вдячність. Ругона вважали одностайно за визволителя.

— Подумати тільки, — казали полохуни, — їх було лише сорок один чоловік!

Цифра "сорок один" остаточно вразила місто. І в Пласані постала легенда про сорок одного буржуа, що стерли на порох три тисячі повстанців. І лише кілька заздрісників з нового міста, адвокати без клієнтури або колишні військові, яким соромно було, що вони проспали таку ніч, висловлювали деякий сумнів. Могло бути й таке, зрештою, казали вони, що повстанці самі залишили місто. Бо ж не лишилося жодного сліду битви — ні трупів, ні крові. Напевне, цим визволителям не так уже й важко дісталась перемога.

— А дзеркало? Дзеркало? — повторювали фанатики. — Ви ж не можете заперечувати, що дзеркало пана мера розбите. А коли не ймете віри, підіть і подивіться самі.

І справді, до самісінької ночі цілі юрби людей під усякими приводами заходили до кабінету мера; а втім Ругон навмисне залишив двері навстіж відчинені. Всі як укопані зупинялися перед дзеркалом, що куля в ньому пробила круглу дірку, оточену променястими розколинами, і бурмотіли одну й ту ж фразу:

— Оце нечиста сила! Ну й куля!

І вони йшли собі, цілком переконані.

Фелісіта, сидючи біля вікна, з насолодою дослухалася до всього цього гомону, цих

хвальних пісень виявлення вдячності, що докочувалися до неї з усіх кінців міста. Весь Пласан заговорив про її чоловіка: вона почувала, що обидва квартали, там, унизу, тремтіли від збудження й обіцяли їй близький триумф. Та й пригнічуватиме ж вона своєю пихою це місто, що так пізно впало до її ніг! Вона пригадала всі свої кривди, всі минулі прикрощі, і їй захотілося швидше навішатися з перемоги.

Вона підвелася й повільно обійшла салон. Ось тут тільки що тяглося до них стільки рук. Вони перемогли; буржуазія була під їхніми ногами. Жовтий салон здавався ніби освячений цією перемогою. Калічені меблі, витертий оксамит, люстра, засиджена мухами, — весь цей мотлох обернувся в її очах у славетні останки на бойовищі. Вона, певно, менше хвилювалася б, аби озирала Аустерліцьку рівнину.

Вернувшись до вікна, вона помітила Арістіда, що блукав по площі Підпрефектури і наче щось розшукував. Вона подала йому знак піднятися. Він, здавалося, тільки на це й чекав.

— Та заходь же, — сказала йому мати на сходах, бо бачила, як він вагається. — Батька немає вдома.

Арістід мав засоромлений вигляд блудного сина. Вже чотири роки він не переступав порога цього салону. Рука в нього була ще перев'язана.

— Тобі все ще болять рука? — насмішкувато спитала його Фелісіта.

Він почервонів і ніяково відповів:

— О, вже проходить, я майже здоровий.

Він стояв посеред кімнати, не знаючи, що його казати далі. Фелісіта допомогла йому.

— Ти чув про подвиг батька? — запитала вона.

Він відповів, що по цілому місту тільки й мови, що про нього. Але тепер Арістід уже опанував себе і міг віддячити матері насмішкою на насмішку. І, поглядаючи їй в обличчя, додав:

— Я прийшов довідатися, чи не поранено часом батька.

— Будь ласка, не говори дурниць! — скрикнула Фелісіта з властивою їй різкістю. — Я на твоєму місці поводитися б зовсім просто. Визнай, що ти помилився, приєднавшись до своїх старців-республіканців. Тепер ти, певно, з охотою кинув би їх і перейшов на наш бік, бо ми взяли гору. Що ж, наші двері для тебе відчинені.

Але Арістід запротестував. Республіка — велика ідея. Та й повстанці можуть ще перемогти.

— Будь певний! — роздратовано гукнула стара жінка. — Ти просто боїшся, що батько тебе погано прийме. Беру на себе полагодити справу... Ось слухай-бо мене: вертайся до своєї редакції і приготуй, на завтра добре число. Пиши на користь перевороту, а завтра ввечері, коли вже це число вийде, приходь сюди; тебе приймуть з розкритими обіймами.

І бачачи, що молодий чоловік стоїть замислений, вона притишила голос і палко додала:

— Зрозумій же ти, в цьому наше й твоє щастя, і в голову собі не покладай

продовжувати свої дурниці. Ти й без того досить уже скомпрометував себе.

Молодий чоловік відповів жестом, жестом Цезаря, коли той переходив Рубікон. Тим самим він ухилився від усного зобов'язання. Він уже зібрався йти, коли мати додала, взявшись за вузол його пов'язки.

— І насамперед зніми цю ганчірку. Це, знаєш, робиться вже смішним.

Арістід не став їй перечити. Знявши хустку, він старанно зложив її і сховав у кишеню. Потім поцілував матір і сказав:

— До завтра.

Тим часом Ругон офіційно перейняв владу над мерією. Залишалося тільки вісім міських радників, решта знаходилася в руках повстанців разом із мером та двома його помічниками. Цих вісім добродіїв, що були одного гатунку з Грану, аж у піт кинуло від страху, коли П'єр з'ясував їм, в якому критичному становищі місто. Щоб зрозуміти розгубленість, що кинула їх в обійми Ругона, треба знати, з яких телепнів складено міські ради багатьох маленьких містечок. У Пласані мер мав у своєму розпорядженні неймовірних дурнів — німе знаряддя, що пасивно виконувало його волю. Отже, коли пана Гарсоне не стало більше в Пласані, муніципальний апарат мав вийти з ладу й дістатися тому, хто зуміє заволодіти його машинерією. А як під цей час і підпрефект залишив місто, то, природно, силою обставин Ругон зробився єдиним і абсолютним господарем міста: дивний збіг подій, що віддавали владу запламованій людині, якій ще вчора ніхто в місті не позичив би й сотні франків.

П'єр почав з того, що оголосив про набрання чинності тимчасової комісії. Потім він узявся до реорганізації національної гвардії; йому пощастило зібрати триста чоловік. Їм роздано сто дев'ять рушниць, що залишилися в коморі. Таким чином, кількість людей, озброєних реакцією, досягла півтора. Другу половину складали добровольці-буржуа і солдати Сікардо. Командир Рудьє зробив огляд малої армії на площі Ратуші і з досадою зауважив, що торгівці городиною сміються з неї крадькома. Далеко не всі гвардійці були в мундирах, а деякі з них виглядали дуже чудно в чорних капелюхах, у сурдутах та з рушницями в руках. Але, власне, наміри в усіх були добрі. В мерії поставлено варту. Решта війська рушила окремими роями охороняти всі міські брами. Рудьє взяв на себе командування над вартою біля Великої брами. Це було найнебезпечніше місце.

Ругон, котрий уже відчув свою силу, подався на вулицю Канкуен і попросив жандарів не виходити з касарні і ні в що не втручатися. Між іншим, він звелів відімкнути двері жандармерії, бо ключі від неї повстанці забрали з собою. Але він хотів тріумфувати один; він зовсім не бажав, щоб жандарі вкрали в нього частину лаврів. Коли він їх потребуватиме, то пришле по них; він з'ясував, що їхня присутність на вулицях тільки дратуватиме робітників і погіршить становище. Бригадир похвалив його за таку розсудливість. Дізнавшись, що в касарні є поранений, Ругон, бажаючи придбати популярність, захотів його відвідати. Ренгад лежав з перев'язаним оком, його великі вуса стирчали з-під перев'язки. Кривоокий проклинав свою рану й нарікав на долю: тепер йому доведеться залишити службу. Ругон підбадьорив його чудовими

словами про обов'язок і пообіцяв прислати лікаря.

— Вельми вдячний вам, пане, — відповів Ренгад, — але, бачите, мені зразу б полегшало без усяких ліків, аби я міг звернути шию тому негідникові, що мені вибив око. О, я його миттю впізнаю; невисоке таке хлопча, сухорляве, бліде, ще зовсім молоде...

Ругон згадав кров на руках Сільвера. Він несамохіть позадкував, ніби боявся, що Ренгад схопить його за горло й гукне: "Це твій небіж зробив мене кривим. Почекай, ти мені зараз заплатиш за нього!"

І, проклинаючи про себе своїх негідних родичів, він заявив урочисто, що коли винуватець знайдеться, його буде покарано з усією суворістю законів.

— Ні, ні, це не кара, — відповів кривоокий, — я сам зверну йому в'язи.

Ругон поквапився вернутися до мерії. Час після полудня він присвятив різним невідкладним заходам. Відозва, наліплена на стінах о першій годині, справила чудове враження. Вона кінчалася закликом заховувати спокій і певністю, що встановлений лад порушуватися не буде. І справді, аж до присмерку в місті панував бадьорий настрій, сповнений цілковитої довіри до влади. На пішоходах люди, що читали відозву, казали:

— Ну, справу скінчено, ось ми незабаром побачимо військо, послане навздогін за повстанцями.

І ця певність у тому, що солдати уже близько, була така велика, що роззяви з проспекту Совер рушили на дорогу в Ніццу зустрічати військовий оркестр. Вони повернули мало не вночі, розчаровані, так нічого й не побачивши. По місту знову пробіг глухий неспокій.

А в мерії довго засідав тимчасовий комітет і так ні до чого й не договорився. Члени його дуже зголодніли і, перелякані своїми власними балачками, відчули, що страх знову змагає їх. Ругон одпустив їх обідати, призначивши нові збори о дев'ятій годині вечора. Він уже лагодився піти з кабінету, як раптом прокинувся Макар і почав грюкати в двері своєї в'язниці. Він заявив, що хоче їсти, потім спитав, котра година, й коли брат відповів, що вже п'ята, він щось пробурмотів з скаженою злістю, вдаючи, наче дуже здивований з того, що повстанців і досі немає, хоч вони й обіцяли йому повернутись раніш, а так спізнилися його визволити. Ругон, наказавши дати йому поїсти, спустився вниз, збентежений тим, що Макар усе товче про повернення повстанських загонів.

На вулиці він так само відчув неспокій. Місто, здавалося йому, змінилося. Люди, наче тіні, швидко снували вздовж пішоходів. Скрізь панувала якась порожнеча й тиша. І похмурі будинки, здавалося, разом із присмерком огортав жах, сірий, повільний, впертий, наче осінній дощ. Радісне пожвавлення дня фатально завершувалося безпричинною панікою, острахом перед близькою ніччю; мешканці втомилися, переситилися своїм тріумфом, і тепер їм увижалася страшна помста повстанців. Ругон затремтів, відчувши повів страху. Він прискорив ходу, горло йому здавило. Проходячи повз кав'ярню на майдані Реколе, де тільки що позасвічували лампи й де збиралися всі дрібні рантьє нового міста, він почув уривок розмови, вельми невтішної.

— Е! Послухайте-но, пане Піку, — казав хтось грубим голосом, — чи знаєте ви новину? Адже ж полк, що його всі так чекали, насправді не прийшов.

— Але ж ніякого полку й не чекали, пане Туш, — відповів пронизливий голос.

— Вибачте, хіба ви не читали відозви?

— Воно правда, там сказано, що лад буде підтримано силою, коли цього вимагатимуть обставини.

— От бачите, сказано: "силою", тобто — збройною силою.

— А що говорять?

— Та всім, звісно, лячно; дивуються, чому солдати не приходять, дуже навіть можливо, що повстанці їх перебили.

У кав'ярні почувся переляканий крик. Ругон хотів був увійти й сказати цим буржуа, що в відозві й не мовилося за прихід війська, що не треба читати між рядків й розводити такі безглузді чутки. Але в глибу душі він і сам, можливо, сподівався на військо і теж починав дивуватися, чому досі немає жодного солдата. Він повернувся додому дуже стурбований. Фелісіта, жвава й бадьора, сповнена мужності, розсердилася, що його налякали такі дурниці. За десертом вона почала заспокоювати його.

— Ех ти, дурна голово, — сказала вона, — тим краще, що префект забув про нас. Ми самі врятуємо місто. А мені б хотілося, щоб повстанці повернулися, ми їх зустріли б пострілами і вкрили б себе славою. Слухай, накажи позачиняти міські брами та не лягай спати, а краще постарайся всю ніч метушитися якомога більше, це згодом стане тобі в пригоді.

П'єр повернувся до мерії трохи підбадьорений. Але йому довелося зібрати всю свою мужність, щоб залишатися непохитним серед пхикання й нарікань колег. Члени тимчасової комісії приносили паніку в складках своїх сурдутів, як запах дощу в негоду. Всі запевняли, що сподівалися на збройну підмогу, кричали, що не можна залишати так хоробрих громадян на поталу бунтівникам. П'єр, щоб заспокоїти їх, майже пообіцяв, що завтра прибуде військо. Потім урочисто заявив, що збирається позачиняти брами. Всі присутні відчували полегшу. Національним гвардійцям наказано негайно піти до брам і замкнути їх на два спусти.

Коли вони вернулись, деякі члени комісії призналися, що тепер у них спокійніше на душі. А коли П'єр сказав, що критичне становище міста накладає на них обов'язок залишитися на своєму посту, декотрі почали лаштуватися на ніч, сподіваючись поспати в фотелі. Грану надів чорну шовкову ярмулку, що її передбачливо захопив із дому. Біля одинадцятої години майже всі члени комісії уже спали навколо столу пана Гарсоне. Лиш дехто сидів з розплющеними очима і під мірні кроки національних гвардійців, що ходили надворі, мріяв про те, як він виявить хоробрість і як заслужить ордена. Висока настільна лампа освітлювала цю чудну нічну варту. Ругон, здається, дрімав. Раптом він підвівся й наказав послати по Вьює. Він тільки згадав, що сьогодні ще не одержав "Вісника".

Книгар з'явився дуже сердитий, в злому гуморі.

— Ну? — спитав Ругон, відводячи його набік. — А стаття, що ви її обіцяли? Я так і не бачив газети.

— Так оце для цього ви потурбували мене? — спитав Вюїє. — Геть к чорту! "Вісник" не вийшов. Я зовсім не бажаю, щоб мене завтра прирізали, коли раптом вернеться повстанці.

Ругон з силуваною усмішкою заперечив, що, бог дасть, нікого різати не збираються. Навпаки, саме тепер, коли ходять такі брехливі й неспокійні чутки, стаття в газеті й могла б прислужитися в добрій справі.

— Може, й так, — відповів Вюїє, — але найблагородніша справа — це зберегти голову на плечах. — І додав ущипливо: — А я гадав, що ви повбивали всіх бунтарів до єдиного. А їх, виявляється, ще сила-силенна, і я не можу важити своїм життям.

Ругон, залишившись сам, здивувався з обурення цього чоловіка, завжди такого покірливого й облесливого. Поведінка Вюїє здалася йому якоюсь підозрілою. Але йому ніколи було дошукуватися правди. Не встиг він знову вмотитися в фотелі, як увійшов Рудьє, несамовито брязкаючи шаблею, прив'язаною до пояса. Ті, що спали, скочили перелякані. Грану навіть подумав, що закликають до бою.

— Га? Що? Що там таке? — спитав він похапцем, ховаючи до кишені свою гарну шовкову ярмулку.

— Панове, — без усякої передмови сказав засапаний Рудьє, — мені здається, до міста підступає повстанська банда.

Ці слова присутні зустріли переляканою мовчанкою.

І тільки в Ругона стало духу запитати:

— Ви їх бачили?

— Ні, — відповів колишній панчішник, — але з поля чується якийсь чудний гомін. Один вояк запевняє, що бачив вогні на схилах Гаррігських гір.

Всі члени комісії пополотніли, мовчки поглядаючи один на одного. Рудьє провадив:

— Я повертаюся на чати. Боюсь, як би не було атаки. А ви підготуйтеся з свого боку.

Ругон хотів його наздогнати, щоб добути ще якісь відомості, але той був уже далеко. Розуміється, всім було вже не до сну. Чудний гомін! Вогні! Атака! — і все це серед ночі. Грану пробував порадити таку ж тактику, що вдалася їм напередодні: сховатися і чекати, поки повстанці пройдуть через Пласан, а потім здобути перемогу на порожніх вулицях. Але, на щастя, П'єр пригадав поради своєї жінки і сказав, що Рудьє міг і помилитися: найкраще піти й пересвідчитися вочевидь. Деякі члени ради скривилися, але коли ухвалено, що комісію супроводжуватиме збройний загін, усі з великою хоробрістю спустилися вниз. Залишивши біля ратуші тільки кількох чоловік варті, вони оточили себе тридцятьма національними гвардійцями і лише тоді насмілилися йти на вулиці заснулого міста. Місяць тихо плив над дахами, одкидаючи довгі тіні. Вони переходили від валу до валу, од брами до брами, але обрїй затуляли мури і їм нічого не щастило роздивитися й почути. Правда, національні гвардійці на різних постах розповідали, що з піль крізь зачинені брами долинають якісь непевні

шерехи. Вони напружували слух, але нічого не могли вловити, крім віддаленого гуркоту, що в ньому Грану впізнав шум Віорни.

Проте вони не заспокоїлись. Вони вже лагодилися повернутися до мерії, дуже схвильовані, хоча й знизували удавано плечима, й обзивали Рудьє полохуном і вигадником. Але тут Ругон, бажаючи остаточно заспокоїти своїх друзів, запропонував їм оглянути рівнину з підвищення, відкіля розгортався краєвид на кілька миль. Він повів увесь цей малий гурт до кварталу см. Марка і постукав у двері готелю пана Валькераса.

Граф, тільки зачувши про заколот, виїхав до свого замка Корб'єр. У готелі залишався тільки маркіз де Карна-ван. Ще з учорашнього дня він розсудливо тримався осторонь, не через страх, а тому, що не хотів в рішучий мент бути в спілці з Ругонами. Але в душі він згорав з цікавості. Він замкнувся, щоб утриматися від бажання поринути в інтриги жовтого салону. Коли льокай раптом серед ночі доповів йому, що внизу його питають якісь пани, він не втримався від цікавості, встав і похапцем спустився вниз.

— Дорогий маркізе, — сказав Ругон, зазнайомлюючи його з членами міської комісії, — ми до вас з невеличким проханням. Дозвольте нам пройти до саду.

— Розуміється, — відповів здивований маркіз, — я сам проведу вас туди.

І дорогою він розпитав, що саме трапилося. Кінець саду була тераса, що горувала над рівниною; тут, крізь великий вилом у мурі фортечного валу, розстелявся перед очима широкий обрій. Ругон згадав, що ця тераса може правити за чудовий пункт для спостереження. Національні гвардійці залишилися біля брами. Члени комісії, ведучи далі розмову, сперлися на балюстраду тераси. Але чудова картина, що розгорнулася перед ними, змусила їх замовкнути. Далеко-далеко, в глибокій долині Віорни, що тяглася на захід поміж пасмом Гаррігських гір і горами Сен, потоком струмувало місячне сяйво. Купи дерев, темні скелі здавалися острівцями й мисами в цьому морі світла. Подекуди, в луговинах, Віорна виблискувала, наче сталева зброя, відбиваючи тонкий срібляний дощ, що сипався з неба. В сутінках морозної ночі широкий простір здавався океаном, якимсь невідомим світом. Спочатку пани члени не чули нічого й не бачили. Небо було освітлено трепетним сяйвом й здалеку невиразно лунали чиїсь голоси. Грану, що з натури не був поетом, все ж таки, захоплений цією тихою ясною ніччю, пробурмотів:

— Яка ж чудова ніч, панове!

— Мабуть, Рудьє привиділося, — сказав Ругон із якимсь презирством.

Але маркіз нашорошив свої чуйні вуха.

— Ого! — сказав він своїм різким голосом. — Я чую дзвін.

Всі перехилилися через парапет, затамувавши подих.

І ось з рівнини почули чисті, мов кришталь, далекі звуки дзвона. Пани члени не могли не погодитися з маркізом. Били на сполох. На думку Ругона, це був дзвін Беажа — маленького села, що знаходилося за добру милю від Пласана. Він сказав це, щоб заспокоїти своїх товаришів.

— Слухайте, слухайте! — перервав маркіз. — А от уже дзвін Сен-Мора.

І він указав їм на другу точку обрію. Справді, й другий дзвін почав ридати в цій ясній ночі. Скоро їхній слух звикнув до нічного шуму, вони почали вловлювати розпачливі скарги десяти, двадцяти дзвонів. Зловіщі заклики докочувалися з усіх боків, схожі до хрипу мрущого. Незабаром заридала вся рівнина. Пани не сміялися більше з Рудьє. Маркіз, якому завдавало втіхи лякати цих буржуа, став пояснювати їм причину цього дзвону.

— Це збираються мешканці з сусідніх сіл, щоб на світанку напасти на Пласан, — мовив він.

Грану вирячив очі.

— Ви нічого не бачите ген там? — спитав він раптом.

Ніхто нічого не бачив. Всі заплющили очі, щоб краще чути.

— Ось стійте, — знову почав він, трохи помовчавши. — Бачите, по той бік Віорни, біля цієї чорної маси?

— Так, бачу, — відповів з розпачем Ругон, — там запалюють вогонь.

Одразу спалахнув другий вогонь напроти першого, потім третій, четвертий. Червоні цятки світилися по всій долині, майже на рівному віддаленні один од одного, як ліхтарі на якійсь величезній вулиці. Полум'я ватр блідло під місяцем, і в його непевному світлі вони здавалися калюжами крові. Ця зловіща ілюмінація, зрештою, довела до розпачу міську комісію.

— Їй-богу! — уїдливо бурмотів маркіз своїм писклявим голосом. — Розбійники подають один одному сигнали!

І він з догідливості почав рахувати вогні, щоб дізнатися, з кількома приблизно ворогами доведеться мати діло "славній національній гвардії Пласана". Ругон намагався перечити, кажучи, що селяни беруться до зброї, щоб приєднатися до повстанської армії, а не для того, щоб напасти на Пласан. Але пани розпачливо мовчали: вони склали вже свою думку, й усякі потіхи були марні.

— А ось я вже чую й "Марсельезу", — сказав Грану підупалим голосом.

Він не помилився. Загін, мабуть, ішов берегом Віорни, під самими міськими мурами. Слова "До зброї, громадяни! Шикуйтеся в загони!" долітали спалахами, напружені, виразні. Яка страшна ніч! Пани члени комісії мовчки стояли на терасі, спершись на парапет, заляклі від лютого холоду, не в змозі одвести очей від рівнини, розворушеної дзвонами й "Марсельезою", — рівнини, вогненної від цих сигнальних багать. Очі сліпило це море пітьми, протятої кривавими вогнями; у вухах їм дзвеніло від галасу міді; їх уже обманювали почуття і ввижались неймовірні страхи. Ні за що на світі не зрушили б вони з місця; їм здавалося: аби вони повернулися спиною до рівнини — і ціла армія кинеться за ними навздогін. Як більшість боягузів, вони чекали наближення небезпеки лише для того, щоб тікати, коли, наспіє рішуча хвилина. Вдосвіта, коли зайшов місяць і перед ними зяяла тільки чорна безодня, вони відчували смертельний жах. Їм марилося, що невидимі вороги повзуть у темряві і ось-ось ухоплять їх за горло. При найменшому шереху вони уявляли, що харцизи радяться біля підніжжя тераси й зараз полізуть на неї. Але нічого, нічого докола, тільки чорна

підма, де безнадійно втопав зір. Маркіз, заспокоюючи їх, іронічно казав:

— Не турбуйтеся-бо! Вони почекають до світанку.

Ругон проклинав усе на світі. Його знову опанував страх. Грану геть посивів за цю ніч. Та ось повільно стала займатися зоря. Проте й світання не принесло полегші. Ці пани чекали, що в першому ранковому промінні вони побачать цілу армію, вишикувану до бою. А день сьогодні наче десь забарився, світання повільно ширилося від обрію. Витягнувши шиї, нашорошивши вуха, вони допитливо вдивлялися в туманний присмерк. І в молочній темряві їм вбачалися дивоглядні фігури: рівнина обернулася в криваве озеро, скелі здавалися їм трупами, що плавали по його поверхні, купи дерев — грізними батальйонами. А потім, коли світло ранку остаточно прогнало ці привиди, настав день, такий блідий, такий сумний і меланхолійний, що навіть самому маркізові стиснулося серце. Ніде й сліду не знати було від повстанців, усі шляхи вільні, але долина, зовсім сіра, мала пустельний і сумний вигляд і здавалася пасткою. Вогні погасли, а дзвони все ще бовкали. О восьмій годині Ругон помітив лише кількох чоловік, що йшли берегом Віорни, віддаляючись од міста.

Члени комісії знемагали від холоду і втоми. Пересвідчившись, що немає прямої небезпеки, вони вирішили відпочити декілька годин. На терасі залишили вартового з наказом негайно повідомити Рудьє, коли тільки помітить здалеку якусь банду. Грану та Ругон, знесилені нічним хвилюванням, подалися додому, підтримуючи один одного під руки. Вони жили поряд.

Фелісіта турботливо вклала чоловіка спати. Вона взивала його "бідне кошеня", умовляла не хнюпити носа — все минеться. Але він хитав головою, він мав серйозні побоювання. Вона дала йому поспати до одинадцятої години. Потім, коли він поснідав, вона лагідно вирядила його з хати, переконавши, що треба мужньо триматися до кінця. В мерії Ругон застав тільки чотирьох членів комісії; останні надіслали свої перепрошення — вони не можуть бути, бо й справді захворіли. Зранку паніка ще більше опанувала місто. Пани члени комісії не втерпіли й розказали вдома про жах, пережитий пам'ятної ночі на терасі готелю пана Валькераса. А служниці поквапилися розповсюдити новину, прикрасивши її драматичними подробицями. Відтепер ця ніч стала вже придбанням для історії; всім стало відомо, як члени міської комісії спостерігали з мурів танці канібалів, що поїдали полонених, відьм, що крутилися в танку навколо своїх чавунів, де варилися діти, цілі хмари бандитів зі зброєю, що виблискувала при місячному світлі. І ще розповідали про дзвони, що бамкали самі собою; запевняли навіть, що повстанці підпалили околичні ліси й цілий край у вогні.

Був вівторок — базарний день у Пласані. Рудьє наказав відчинити міську браму, щоб впустити кількох селянок з городиною, маслом та яйцями. Але міська комісія, що складалася вже тільки з п'яти членів, рахуючи сюди й голову, зразу ж визнала це за невибачну нерозсудливість. Правда, вартовий, залишений на терасі готелю, досі ще не помітив нічого загрозливого, а все ж таки треба тримати брами на засуві. За наполяганням Ругона, оповісник з барабанщиком обійшов усі вулиці і оголосив, що місто перебуває на військовому стані і що мешканці, котрі вийдуть з нього, уже не

зможуть повернутися. Цей захід, що його було вжито для заспокоєння людності, тільки нагнав на всіх ще більшого страху. І цікавий же вигляд мало це невеличке місто, що замикало брами, засувало ржаві засуви серед білого дня в середині дев'ятнадцятого сторіччя!

Коли Пласан засупонився ветхим пасом валів, замкнувся на всі замки, як обступлена ворогом фортеця, в чеканні наступу, смертельна туга оповила похмурі кам'яниці. Тим, хто мешкав у центрі міста, чулося, ніби з передмістя долинає стрілянина. Ніхто нічого не знав, сиділи ніби в льосі, як замуровані, і тільки тоскно чекали порятунку або загибелі.

Вже два дні все сполучення з зовнішнім світом було відрізано через повстанців, що їхні загони блукали в околицях. Пласан у своєму зазубні було відокремлено од цілої Франції. Він був самотній серед повсталого краю; навколо чути було безперестанно дзвін на сполох, лунала "Марсельеза", подібно грізному гуркоту річки, що вийшла з берегів. Місто, покинуте напризволяще й тремтяче від жаху, здавалося здобиччю, обіцяною переможцю. Городяни, гуляючи проспектом, переходили щохвилини від розпачу до надії. Їм увижалися біля Великої брами то блузи інсургентів, то солдатські мундири. Підпрефектура, що круг неї все валилося, зазнавала болісної агонії.

Близько другої години поширилася чутка, що державний переворот не вдався: принца-президента запаковано до Венсенської в'язниці, Париж у руках найлютіших демагогів; Марсель, Тулон, Драгіньян — словом, увесь Південь, захоплено переможним військом повстанців. Надвечір повстанці прийдуть до Пласана й переб'ють усіх мешканців.

У мерію з'явилася депутація; вона дорікала міській комісії за те, що та позачиняла брами, бо це може тільки обурити повстанців, Ругон, втративши тяму, обстоював свій наказ із усією енергією, що на неї був здатний. Розпорядження замкнути браму здавалося йому одним з наймудріших актів його адміністративної діяльності; він знаходив переконливі докази в його обороні. Але його перебивали, засипали питаннями: де ті солдати? Де обіцяний їм полк? Тоді П'єр почав брехати і просто сказав, що не давав жодної обіцянки. Головною причиною паніки була відсутність цього легендарного полку; мешканці так його виглядали, що повірили, зрештою, в його реальність. Люди, добре освідомлені, казали навіть, де інсургенти перебили вояків.

О четвертій годині Ругон укупі з Грану вернувся в готель пана Валькераса. В далечині долиною Віорни весь час переходили невеличкі гурти людей, що простували до Оршера на поміч повстанцям. Цілісінький день хлопчакі лазили на вали; приходили й дорослі дивитися в стрільниці. Ці добровільні вартівники посилювали страх у місті, голосно перераховуючи людей, що переходили долиною і що їх чутки одразу обертали в грізні батальйони. Цим полохливим обивателям здавалося, що крізь амбразури валу вони бачать готування до якоїсь загальної різанини. Як і напередодні, зі смерком крижаний подих паніки пролетів містом.

Повертаючись до мерії зі своїм нерозлучним Грану, Ругон побачив, що становище дедалі робиться нестерпучим. За їхньої відсутності зник ще один член комісії.

Залишилося вже тільки четверо. Ці пани втямкували зрештою, що смішно сидіти тут цілими годинами й, нічого не кажучи, дивитися на бліді обличчя один одного. До того ж вони дуже боялися, що їм доведеться ще й другу ніч провести на терасі в саду.

Ругон поважно заявив, що оскільки обставини не змінилися, немає рації постійно чергувати. Коли ж трапиться якась важлива подія, їх буде повідомлено. І, за одноголосною постановою ради, Ругон передав Рудьє всі адміністративні турботи. Безталанний Рудьє, що пригадав собі, як він був за національного гвардійця в Парижі при Луї-Філіппові, ревно охороняв Велику браму.

Похнюпивши носа, П'єр повертався додому, мов побитий собака, ховаючись у тіні будинків. Він почував, як зростає ворожнеча пласанців до нього, чув, як в окремих групах його ім'я вимовляють з гнівом та презирством. Він піднявся сходами, хитаючись, вмиваючись потом. Фелісіта зустріла його мовчки, з розпачливим обличчям, бо вона теж починала губити надію. Всі мрії її йшли за вітром. Подружжя сиділо тепер у жовтому салоні віч-на-віч. Похмурий зимовий день вигасав; він надавав якогось брудного відтінку цим жовтогарячого кольору шпалерам з великими розводами. Ніколи ще кімната не мала такого жалюгідного, брудного й нудного вигляду. Тепер вони були самі; їх уже не оточувала юрба прихильників, не засипала вітаннями. Одного дня було досить для того, щоб згубити їх, — саме тоді, коли вони вже святкували перемогу. Коли й завтра становище не зміниться, все пропало! Фелісіта ще вчора мріяла про Аустерліц, споглядаючи мотлох жовтого салону, а тепер, зорячи на похмуру й пустельну кімнату, їй спадало на думку прокляте Ватерлоо.

Чоловік усе ще мовчав, і вона несамохіть наблизилася до вікна, до того вікна, де вчора тішилася здоровленнями цілого міста. Внизу, на майдані, стояли гурти людей; помітивши, що голови всіх повертаються до їхнього будинку, Фелісіта зачинила віконниці, боячись якихось ворожих вихваток. Вона відчувала, що розмова точиться про цих.

У темряві до неї долітали голоси. Якийсь адвокат розводився тоном суцїги, що конче виграє процес:

— Я вже вам казав: повстанці самі пішли, й вони, звичайно, не проситимуть у сорока одного захисника дозволу вернутися до міста. Сорок один! Бридня! А я був певен, що їх було принаймні двісті.

— Та ні ж, — казав гладкий купець, торгівець олією і завзятий політик, — їх, мабуть, не було й десяти, бо, зрештою, вони й не билися — марно шукали вранці крові. Я сам, кажу вам, ходив до мерії дивитися — двір був чистий, як долоня.

А один робітник, що боязко приєднався до гуртка, додав:

— Та й хитрощів не так багато вже треба, щоб захопити мерію. Навіть двері були незамкнені.

Гучний регіт зустрів цю фразу, і робітник, підбадьорившись, провадив:

— Хто ж не знає, що таке Ругони? Невелика цяця!

Ця насмішка вразила Фелісіту в саме серце. Невдячність народу її обурювала, шматувала їй серце, бо, зрештою, вона сама починала вірити в місію Ругонів. Вона

покликала свого чоловіка: хай дізнається, яка непостійна юрба.

— А оте дзеркало, — провадив адвокат, — скільки галасу наробили вони з цим розбитим дзеркалом! Ви знаєте, Ругон здатний був зумисне стрільнути, щоб примусити всіх повірити в битву.

П'єр ледве не скрикнув з болю. Як! Вони не вірять навіть у дзеркало! Незабаром почнуть стверджувати, що він і не чув, як повз його вухо продзижчала куля! Легенду про Ругонів забудеться, й слава їхня загине. Але це ще був не кінець його страждань. Натовп на майдані озвірівся проти нього з таким запалом, з яким напередодні вітав його оплесками. Один старий шаповал, років сімдесяти, мешканець передмістя, почав копирсатися в минулому Ругонів. Він не міг сказати чогось певного й точного, бо пам'ять йому вже зраджувала, про садибу Фуків, Аделаїду та її любові з контрабандистом, але й сказаного було досить, щоб дати повну волю язикам злосливих плетунів. Гурти об'єдналися; слова "наволоч, злодії, безсоромні інтригани" долітали до вікна, а П'єр та Фелісіта, стоячи за віконницями, слухали, не тямлячись зі страху й гніву. На майдані договорилися нарешті до того, що почали шкодувати за Макаром. Був то останній удар. Вчора він був за Брута, героя, що приносив в офіру батьківщині свого родича, сьогодні ж Ругон ставав негідним честолобцем, здатним топтати рідного брата, щоб доскочити успіху.

— Ти чуєш? Чуєш? — бурмотів П'єр переривистим голосом. — Ох і мерзота! Вони нас доб'ють, тепер вже ми ніколи, ніколи не підведемося...

Розлючена Фелісіта тарабанила пальцями по шибі.

— Хай собі говорять, хай! — відповіла вона. — Коли ми візьмемо гору, то покажемо їм, де раки зимують. Я знаю, з якого боку повіяв вітер. Це новому місту зробилося заздрісно.

Вона вірно вгадала. Раптовий крах популярності Ругонів був справою адвокатів нового міста, роздратованих значенням, якого став набирати колишній торгівець олією, людина неписьменна, та й ще майже банкрут у минулому.

Квартал св. Марка в останні два дні наче вимер. Залишалися тільки старий квартал та нове місто. І от вони скористалися з паніки, щоб заплямувати жовтий салон в очах комерсантів та робітників. Рудьє та Грану — чудові люди, шановні громадяни, їх обдурили ці інтригани Ругони. Нічого, їм відкриють очі. Чи не краще було б на місці цього товстуна без шеляга в кишені посадити в фотель пана мера Ісидора Грану? Ці заздрісники вже обвинувачували Ругона за всі вжиті ним заходи під час його адміністративної діяльності, що тривала тільки добу. Не треба було залишати на місці колишню міську раду. Хіба не дурниця було замикати брами? Через дурість Ругона п'ять членів комісії схопили запалення легенів на терасі графського готелю. І кінця-краю не було цим обвинуваченням; навіть республіканці підвели голову. Ходили чутки, що робітники з передмістя збираються захопити мерію. Реакція конала.

П'єр, бачачи, як гинуть його надії, почав розмірковувати, на чий підтримку можна ще сподіватися.

— А, здається, Арістід лагодився прийти до нас миритися сьогодні ввечері? —

сказав він.

— Так, — відповіла Фелісіта, — він обіцяв написати гарну статтю, "Вісник" так і не вийшов.

В цій хвилі чоловік перебив їй мову, кажучи:

— Еге! Глянь, чи не він ото виходить з підпрефектури?

Старій жінці досить було тільки одного погляду.

— Він знову надів пов'язку! — крикнула вона.

Справді, Арістід знову перев'язав руку. Імперія похитнулася, Республіка не тріумфує, і він передбачливо поклав собі тим часом вернутися до ролі інваліда. Він похмуро перейшов майдан, навіть не підвівши голови. Потім, очевидно, почувши з гурту небезпечні й компрометуючі слова, Арістід поквапився зникнути за рогом вулиці Бан.

— Бачиш, він і не подумав зайти до нас, — гірко сказала Фелісіта. — Вже по всьому. Навіть діти цураються нас...

Вона з серцем зачинила вікно, щоб більше нічого не бачити й не чути. Засвітивши лампу, чоловік і жінка сіли обідати. Їли вони нехотя, залишаючи шматки по тарілках. Треба було якнайшвидше вжити якихось заходів. На ранок Пласан повинен бути біля їхніх ніг, повинен просити в них ласки, коли вони не хочуть назавжди розлучитися з мрією про багатство. Цілковита відсутність будь-яких повідомлень була єдиною причиною їхнього нудного вагання. Фелісіта своїм ясним розумом швидко це втямила. Коли б вони знали, які наслідки перевороту, вони або зухвало, попри все, розігрували б далі роль визволителів, або ж, навпаки, постарались би швидше пустити в непам'ять програну партію. Але нічого певного вони не знали, вони втрачали тямку, вмивалися холодним потом, кладучи на карту всю свою будучину, в цілковитому невіданні подій.

— І ще цей паскудний Ежен нічого не пише! — викрикнув Ругон із розпачем, не помічаючи, що видає дружині таємницю свого листування.

Фелісіта прикинулась, ніби не чує. Але викрик чоловіка глибоко вразив її. Справді, чому Ежен нічого не пише батькові? Він так сумлінно його повідомляв весь час про успіхи бонапартистів... Не міг же він не попередити батька про перемогу або поразку принца Луї. З самої обачності йому треба б надіслати батькам таку новину. Якщо Ежен мовчить, значить, Республіка взяла гору і його запроторено разом із претендентом у Венсенську в'язницю. Фелісіта завмерла з жаху; мовчання сина відбирало в неї останню надію.

У цей мент принесли газету, ще зовсім свіжу.

— Як! — сказав П'єр, дуже здивований. — Вюїє таки випустив "Вісника"?

Він обідрав бандероль, прочитав про себе передовицю і, пополотнівши, упав у фотель.

— На читай, — сказав він, передаючи газету Фелісіті.

Це була чудесна стаття, просякнута безтямною злістю проти повстанців. Ніколи ще з пера не спливало стільки ненависті, брехні й мерзотної облудності. Вюїє починав з оповіді про вступ повстанського загону до Пласана. Правдивий шедевр! Тут були й

"бандити", й "пики вішальників", і "покидьки каторги", що напали на Пласан, сп'янілі від горілки, сластолюбства й грабунків...". Він розводився про те, як вони "никали містом, лякаючи мирну людність дикими вигуками, в ненатлій жадобі гвалту і вбивств...". Сцени в мерії й арешт влади робилися страшною драмою. "Вони схопили за горло найшановніших громадян: мера, хороброго майора національної гвардії, поштмейстера, цього лагідного урядовця; негідники вінчали свої жертви терновими вінками, як Ісуса Христа, й плювали їм в обличчя". Рядки, присвячені Мієті та її червоній кереї, пройнято ліричним обуренням. Вюїє нарахував десять-двадцять дівчат, заплямованих кров'ю. "І хто не бачив серед цих чудищ повій, одягнених у червоне, які, може, качалися у крові мучеників, що їх забили ці розбійники в дорозі. Вони маяли прапорами й на перехрестях оддавалися соромним пестошам цілої юрби". І Вюїє додавав із суццо біблійним пафосом: "Республіці завжди товаришують проституція й убивство".

Така була перша частина статті.

Скінчивши свою оповідь, книгар патетично запитував: "Чи довго ще країна зазнаватиме сорому від цих диких звірів, що не шанували ні власності, ні особи?" Далі він кидав заклик до всіх хоробрих громадян, кажучи, що терпіти все це й далі — значить, надавати певності повстанцям, і тоді вони можуть прийти й вирвати "дочку з обіймів матері, жінку з чоловікових обіймів". Нарешті, після набожної заяви, що бог хоче знищення лиходіїв, стаття кінчалася таким закликом: "Кажуть, що ця мерзота знову під брамами нашого міста, то й що! Дружно візьмімось за рушниці й переб'ємо їх, мов собак. Я піду в перших лавах і буду щасливий, що визволю землю від таких гадюк!"

Ця стаття, де невмілий провінційний журналіст оздоблював лайку напушистими фразами, вразила Ругона. Коли Фелісіта поклала газету на стіл, він пробурмотів:

— Ох, лишенько! Він до краю добив нас; можуть подумати, що це я нав'язав йому цю лайливу статтю.

— Але ж ти ще вранці казав мені, — озвалася жінка, про щось думаючи, — що він рішуче одмовився писати проти республіканців. Його налякали чутки. Ти ж сам запевняв, що він був блідий наче смерть.

— Авжеж, я й сам нічого не розумію. Коли я почав наполягати, він дійшов навіть до того, що став мені дорікати, чому я не повбивав усіх повстанців... Таку статтю треба було б написати вчора, сьогодні вона нас погубить.

Фелісіта, дуже здивована, не знала, що й думати. Яка це муха вкусила Вюїє? Вона на мить уявила цього нездару-паламаря з рушницею в руках, що стріляє з пласанських валів, — от сміховина! Тут, очевидячки, ховалася на споді якась таємна причина, яку вона поки що не могла зрозуміти. Лайка Вюїє була така зухвала, мужність така хвастовита, що годі було повірити, буцімто повстанські загони справді стоять під брамою.

— Він — ница людина! Я завжди це казав, — знов почав Ругон, удруге перечитавши статтю. — Може, він просто хоче напакостити нам. Я й справді зробив необачно, коли доручив йому управління поштою.

Ці слова були променем світла. Фелісіта підхопилася, ніби осяяна наглою думкою. Вона наділа очіпок, накинула шаль.

— Куди ти? — спитав здивований чоловік. — Уже десята година.

— Ти ось що: лягай спати, — сказала вона з якоюсь суворістю. — Ти зморений, відпочинь. Коли треба буде, я тебе розбуджу, і ми побалакаємо.

Вона вийшла своєю жвавою ходою й побігла до поштової контори. Фелісіта раптово вступила до кабінету, де Вюїє ще сидів за роботою. Побачивши її, він незадоволено скривився.

Ніколи ще Вюїє не був такий щасливий. Тепер, коли він міг порпатися своїми тонкими пальцями в стосах листів, він дознавав великої втіхи, втіхи цікавого священика, що готується смакувати сповідь жінки. В вухах йому бриніли таємні натяки, нескромні розмови по сповідальнях. Майже торкаючись листів своїм довгим блідим носом, він з любов'ю вдивлявся косими очима в підписи, розглядав конверти, копався в листах, як молоді абати копаються в дівочих душах, завмираючи з насолоди, солодкого трепету. Йому стали доступні тисячі пласанських секретів, він тримав у своїх руках честь жінок, добробут чоловіків; досить зламати печатку — і він знатиме не менше, ніж соборний вікарій, у котрого сповідаються всі поважні громадяни міста. Вюїє належав до тих страшних плетух, злісних і язикатих, що все знають, все чують і ширять повсюди чутки, щоб шкодити людям. Він часто мріяв про те, щоб засунути лапу в поштову скриньку аж по плечі. Від учорашнього дня кабінет поштмейстера був для нього за величезну сповідальню, оповиту присмерком містичної таємниці, де він млів, вбираючи в себе тремтячий шепіт, таємні визнання, що йшли від листів. Книгар умів без усякого сорому пророблювати свої темні справи. Розрух у країні забезпечував йому цілковиту безкарність. Коли листи трохи спізняться, а деякі навіть пропадуть, то звинуватять старців-республіканців, що никають полями, перериваючи сполучення з містом. Коли зачинено було брами, він спершу зажурився, але потім умовився з Рудьє, що поштарів пускатимуть, і вони стануть приносити листи просто до нього, поминаючи мерію.

Правду мовити, він устиг розпечатати лише кілька листів, зате найважливіших. Його паламарський нюх підказував йому, де шукати новин, що йому корисно дізнатися першому. Читаючи, він приховав окремо в шухляді ті листи, що вирішив притримати; вони могли розкрити очі іншим, і він втратив би ореол героя, що виявив мужність тоді, як ціле місто тремтіло зі страху. Ця облудна людина, обравши посаду поштмейстера, виявила вельми тонке розуміння моменту.

Коли пані Ругон увійшла, Вюїє копирсався в великій купі листів і часописів — либонь, під приводом сортування. Він підвівся, всміхаючись своєю влесливою усмішкою, й присунув їй стільця. Його червоні вії непокірно замиготіли. Але Фелісіта, не сідаючи, різко мовила:

— Мені потрібний лист.

Вюїє вилупив на неї очі з безвинно-здивованим виразом.

— Який лист, мила пані? — спитав він.

— Лист, що прийшов сьогодні вранці на ім'я мого чоловіка. Та швидше, пане Вюїє,

я поспішаю...

І поки Вюїє бурмотів, запинаючись, що нічого не знає, що він нічого не бачив, що все це дуже дивно, Фелісіта додала з глухою загрозою в голосі:

— Це лист із Парижа, від мого сина Ежена; ви добре знаєте, про що я кажу, чи не так?.. Я сама пошукаю.

І вона простягла руку до листів, розкиданих на конторці. Тут Вюїє заметушився, сказав, що зараз подивиться. Нічого не вдієш, робота ведеться не зразково. Може, й справді є такий лист. У такому разі він знайдеться. Але щодо нього, то він заприсягається, що не бачив такого листа. Балакаючи, він метушився по кабінету, перегортаючи купи паперів, потім почав відкривати шухляди, течки. Фелісіта чекала цілком спокійно.

— А їй же богу, ваша правда, ось лист до вас! — вигукнув він зрештою, витягаючи кілька листів з течки. — Ох, ці паскудні службовці! Вони користуються з непевного становища й працюють абияк!

Фелісіта взяла листа й уважно оглянула печатку, нітрішечки не турбуючись, що таке розглядання образливе для Вюїє. Вона ясно бачила, що конверт відкривали. Книгар, ще мало досвідчений у цих справах, підправив печатку темнішим сургучем. Фелісіта старанно розірвала конверта, не зачепивши печатки, щоб вона при потребі могла правити за доказ. Ежен у кількох словах повідомляв про блискучий успіх перевороту, він віщав перемогу. Париж приборкано, провінція не сміє ворухнутися, він радив батькам триматися спокійно, не боятися повстання, що хвилювало тільки Південь. Наприкінці він обіцяв, що коли вони протримаються до кінця, фортуна буде в їхніх руках.

Пані Ругон поклала листа в кишеню й повільно сіла, дивлячись панові Вюїє в самісіньке обличчя. Той, удаючи, ніби дуже заклопотаний, знову став похапцем перебирати папери.

— Послухайте-бо, пане Вюїє, — сказала вона.

Він підвів голову. Вона провадила далі:

— Висвітймо карти! Ви помиляєтесь, вдаючись до зради, з вами може скоїтися лихо. Коли б замість того, щоб розпечатувати листи...

Він скочив, удаючи з себе ображеного. Але вона спокійно провадила:

— Знаю, знаю вашу манеру: ви ніколи ні в чому не признаєтеся. Гаразд. Не треба зайвих слів. Що змушує вас захищати переворот?

Тут він знову почав просторікувати про свою незаплямовану чесність; їй, зрештою, увірвався терпець.

— Та що ж ви маєте мене за дурку, чи як? — вигукнула вона. — Я читала статтю... Ви більше виграли б, діючи спільно з нами.

Тоді, не признаючись ні в чому, він відверто сказав їй, що хотів би мати клієнтуру в колегі. Колись він постачав туди твори класиків. Але якось дізналися, що він з-під поли продає учням і порнографію, і то так рясно, що парти переповнено непристойними малюнками й книжками. Вюїє навіть загрозувала виправна в'язниця.

З того часу він, палаючи з люті й заздрощів, мріяв про те, щоб знову повернути до себе ласку адміністрації колежу.

Фелісіта здивувалася з такої скромності його бажань. Вона навіть дала йому це зрозуміти. Чи варто ж було розпечатувати листи, ризикувати потрапити до в'язниці, щоб продати кілька словників?

— Е, ні! — відповів Вюїє своїм деренчливим голосом. — Це певні чотири-п'ять тисяч франків щороку. Я не мрію про неможливе, як деякі особи.

Вона не звернула уваги на цей натяк. Про розпечатування листів не було більше розмови. Вони дійшли згоди: Вюїє зобов'язався не поширювати ніяких чуток і не лізти наперед, а Ругони за це повернуть йому клієнтуру колежу. На прощання Фелісіта порадила йому не компрометувати себе. А втім, листи треба затримати й розіслати не раніш, як позавтра.

— Який шахрай! — пробурмотіла вона вже на вулиці, не думаючи про те, що сама тільки що заборонила доставляти пошту.

Фелісіта поверталась додому повільним кроком, замислившись. Вона пішла навіть манівцями і поминула проспект Совер, щоб як слід усе обміркувати дорогою додому. Під деревами бульвару вона зустріла пана де Карнавана; він користувався ніччю, щоб поникати містом, не компрометуючи себе. Пласанське духовенство, що уникало відкритих виступів, після звістки про переворот додержувалося цілковитого нейтралітету. Вважаючи, що Імперія перемогла, духовенство вичікувало слушної нагоди, щоб знову розпочати свої одвічні інтриги, правда, в новому керункові. Маркіз, що тепер зробився зайвим, некорисним агентом, хотів тільки дізнатися, чим скінчиться увесь цей заколот і яким чином Ругони дограють свою роль до краю.

— Це ти, крихітко? — сказав він, упізнавши Фелісіту. — А я хотів завітати до тебе, щоб погомоніти з тобою. Як твої справи? Заплуталися?

— Анітрохи, все йде гаразд, — відповіла вона заклопотано.

— Тим краще, ти мені розповіси про все, чи не так? Ох, признаюся тобі, вчора вночі на терасі я страшенно налякав твого чоловіка та його колег. Аби ти тільки бачила, які вони стояли жалюгідні, коли я показував їм банди повстанців під кожним деревом на рівнині... Ти сердишся?

— Навпаки, я вдячна вам, — жваво сказала Фелісіта, — ви добре вчинили, що налякали їх до смерті. Мій чоловік надто хитрує. Приходьте коли-небудь уранці, коли я буду сама.

Вона попрощалась і пішла далі прискореним кроком; здавалося, зустріч з маркізом змусила її на щось зважитися. Вся її маленька фігурка виказувала неблаганну волю. Нарешті вона помститься П'єрові за його потайливість, триматиме його під пантофлею, раз і назавжди стане повновладною господинею в домі. Вона придумала цілу інсценізацію, хитру комедію і вже загодя тішилася з усією витонченістю ображеної жінки.

Коли вона вернулась, П'єр спав тяжким сном. На одну мить жінка наблизилася до ліжка свічку, трохи не з жалем подивилася на його брезкле обличчя, що по ньому

хвилинами пробігала мишка; потім вона сіла біля узголів'я ліжка, скинула очіпок, розкуйовдила волосся й, удаючи глибоку розпуку, почала голосно ридати.

— Ти? Що з тобою? Чому ти плачеш? — спитав, раптом прокинувшись, П'єр.

Вона, не відповідаючи, плакала гірко й далі.

— Та відповідай же нарешті, — знову сказав чоловік, наляканий її мовчазним розпачем. — Куди ти ходила? Ти бачила повстанців, чи що?

Вона захитала головою, потім приглушеним голосом пробурмотіла:

— Я була в садибі пана Валькераса; хотіла спитати поради в пана де Карнавана. Ох, мій бідний друже! Все пішло марно.

П'єр, пополотнівши, сів на ліжку. Його бичача шия, що виглядала з розстебнутої сорочки, його сите тіло все натужилося від жаху. І він сидів так, мов китайський бовван, — зібганий, блідий і засмучений, на неприбраному ліжку.

— Маркіз гадає, що принц Луї піймав облизня, — провадила Фелісіта. — Ми пропали, в нас ніколи не буде жодного су.

Тут П'єр, як це іноді буває, з полохунами, обурився. В усьому винен маркіз, винна його жінка, винна вся рідня. Хіба ж він колись думав про політику? Це ж бо Карнаван та Фелісіта намовили його на цю безглузду авантуру.

— Я вмиваю руки! — скрикнув він. — Це ви обоє наробили таку силу дурниць! Чи не розумніше було б тихенько жити на наші скромні прибутки? Ти, ти все хотіла панувати. Бачиш, до чого це нас привело?

П'єр утратив тям, він уже геть забув, що в жадібності не поступався дружині. В цю хвилину він хотів вилити свій гнів, обвинувачуючи інших у своїй поразці.

— До того ж хіба можна мати успіх з такими дітьми? Ежен мовчить у найрішучіший мент. Арістід кидає в нас брудом і навіть цей невинний дурень, Паскаль, і той нас компрометує, взявшись до філантропії серед бунтарів. І подумати тільки, ми стали злиднями, щоб дати їм освіту!

У своєму розпачі він уживав таких слів, що їх раніше ніхто від нього не чув. Фелісіта, бачачи, що він зводить дух, м'яко зауважила:

— Ти забув про Макара.

— А так, — підхопив він з гнівом. — Це ще один! Сама згадка про нього виводить мене з себе. Але це не все ще. Знаєш, того вечора я застав у матері малого Сільвера. В нього всі руки були в крові; він вибив око жандареві. Я тобі не казав цього раніш, щоб не лякати. Ні, ти уяви собі — мій небіж перед судом присяжних! Ну й сімеечка! А Макар так мені дозолив, що я вчора ладен був розчерепити йому голову прикладом рушниць. Так, у мене виникло таке бажання...

Фелісіта дала йому вибалакатися. Вона приймала чоловікові докори з янгольським терпінням, схиливши голову, як винна, і нишком посміхаючись. Своєю смиренністю вона тільки під'юджувала П'єра й доводила його до сказу. Коли в бідолахи не стало вже голосу, вона почала тяжко зітхати, вдавано каятися; потім сумно заголосила:

— Що ж нам у світі робити? Боже ж мій! Що ж нам робити! Ми по вуха залізли в борги.

— Ти в цьому винна! — вигукнув П'єр, поклавши на цей крик решту своїх сил.

Ругони справді багато заборгували. Надія на близький успіх відібрала в них усяку розсудливість. З початку 1851 року вони дозволяли собі щовечора частувати гостей жовтого салону сиропами, пуншем, марципанами, уряджали справжні бенкети, що на них пили за повалення Республіки. П'єр, крім того, віддав майже чверть свого капіталу в розпорядження реакції на купівлю рушниць та набоїв.

— Рахунок у цукерника доходить мало не до тисячі франків, — знову почала Фелісіта солоденьким голоском, — а винопродавцю ми винні, мабуть, удвоє більше. Потім не забувай ще: різник, пекар, городник...

П'єр не тямив себе. Фелісіта, зрештою, добила його:

— Я не кажу вже про десять тисяч франків, що ти їх дав на зброю.

— Я дав, я! — бурмотів він. — Але мене ошукано, мене обікрадено. Це той дурень Сікардо затяг мене. Він же присягався, що наполеонівці переможуть. Я гадав, що даю в борг. Але я змушу цього старого лобуря повернути мені гроші.

— Еге, так тобі й повернуть їх, якже, — сказала жінка, знизуючи плечима. — Ми постраждали од війни, та й годі. І коли ми з усіма розплатимося, в нас не залишиться й на хліб. Непогано вийде, що й казати! Ось побачиш, нам ще доведеться перебратися в якусь хатину старого кварталу.

Остання фраза пролунала зловісно, як подзвіння. П'єр уже уявляв собі хатинку в старому кварталі, що про неї казала жінка. Отже, йому судилося доживати віку на купі соломи, йому, що все своє життя прагнув дозволити й легких насолод. Марно він ошукав свою матір, устрявав у найбрудніші інтриги, дарма брехав цілими роками. Імперія не платить його боргів, бо тільки вона й могла врятувати його від руїни. Він скочив із ліжка в одній сорочці і гукнув:

— Ні! Ліпше візьмуся за рушницю! Хай повстанці вб'ють мене!

— Що ж, — сказала дуже спокійно Фелісіта, — це ти можеш зробити завтра або позавтрьому, бо республіканці зовсім близенько. Звичайно, це непогана рада...

П'єр остовпів. Йому здалося, що раптом хтось вилив йому на голову повне відро холодної води. Він повільно ліг і, коли опинився під теплим укривалом, почав плакати. Цей гладун часто обливався слізьми, наче дитина, і сльози без усяких зусиль текли з його очей. Неминуча реакція охопила його. Весь його гнів, як завжди, кінчався втомою і дитячими наріканнями. Фелісіту, що чекала на цю кризу, мов блискавка, осяяла радість, вона бачила, який він безсилий, спустошений, безвольний... Вона все ще заховувала мовчазний і пригнічений вигляд. Її покірність, туга й безнадійність довели П'єра до цілковитої розпуки.

— Та скажи нарешті хоч слово! — благав він. — Придумаємо разом. Невже таки немає жодної ради?

— Жодної, ти ж добре знаєш, — відповіла вона, — ти ж сам бачиш, у якому стані ми опинилися тепер, ні від кого нам чекати на допомогу, навіть діти — і ті нас кинули.

— Тоді тікаймо... Хочеш, ми підемо з Пласана вночі, хоч зараз...

— Тікати? Але, мій милий друже, ми стали б завтра посміховищем на все місто...

Адже ж ти забуваєш, що сам звелів позачиняти брами.

П'єр знесилювався; він напружував увесь свій розум; потім, остаточно переможений, прошепотів благально:

— Прошу тебе, придумай що-небудь, ти ж ще нічого не сказала.

Фелісіта підвела голову, прикидаючись здивованою, і мовила з жестом цілковитої знемоги:

— Та я ж дурна в цих справах, я ніяк не розуміюся на політиці, ти ж сам повторював мені це сто разів.

Чоловік мовчав, геть запаморочений, спустивши очі. Вона провадила далі, повільно, без усякого докору:

— Ти ж не втаємничував мене у свої справи. Я нічого не знаю, я не можу навіть дати тобі ніякої поради. А втім, ти добре зробив: жінки іноді бувають язикаті, і в сто разів краще, коли чоловіки самі порають свої справи.

Вона говорила з такою тонкою іронією, що чоловік навіть не відчув у її словах жорстокої насмішки. Він став гірко каятися. І раптом він почав сповідатися. Розповів він про Еженові листи, розтлумачив свої плани, пояснив усю свою поведінку, багатослівно, як людина, що розкриває всю свою душу й благає порятунку. І щохвилини він питав: "А що б зробила ти на моєму місці?" або вигукував: "Чи не так? Я мав слухність. Я не міг діяти інакше". Фелісіта на все це навіть оком не моргнула. Вона слухала його з суворою холодністю судді. В душі вона відчувала глибоку насолоду. Нарешті цей гладкий хитрун опинився в її руках; вона бавилася ним, як кошеня з шматочками паперу; а він навіть простягав руки, щоб вона начепила на них ланцюги.

— Але чекай лишень, — сказав він, швидко сплигуючи з ліжка, — я зараз тобі прочитаю всі Еженові листи. Ти тоді краще розсудиш, яке в нас становище.

Вона марно намагалася утримати його за сорочку. Він порозкладав листи на нічному столику, ліг у постіль і почав вичитувати вголос цілісінькі сторінки, примушуючи і її переглядати деякі листи. Вона стримувала усмішку, їй уже робилося шкода цієї безталанної людини.

— Ну що? — сказав він стурбовано, коли питання було скінчено. — Тепер ти про все довідалася, чи ти не бачиш ради?

Вона все ще мовчала і вдавала, ніби старанно обмірковує.

— Ти розумна жінка, — знову почав він, щоб улестити її, — даремно я ховав усе це від тебе, визнаю свою помилку.

— Облишмо говорити про це, — відповіла вона... — На мою думку, коли б у тебе стало мужності...

І, бачачи, як він жадібно на неї дивиться, вона зупинилася й сказала з усмішкою:

— Але ти обіцяєш нічого від мене не ховати? Нічого не робити, не порадившись зі мною?

Він заприсягався, він приймав найжорстокіші умови. Тоді Фелісіта теж лягла в постіль; їй було зимно, і вона притулилася до нього, а потім тихим голосом, наче їх могли підслухати, з'ясувала йому свій план кампанії. На її думку, треба було, щоб

паніка ще більше опанувала місто, а П'єр має весь час додержуватися своєї ролі героя серед заляканих мешканців. У неї таємне передчуття, що повстанці ще далеко. А втім, рано чи пізно, партія ладу переможе, й Ругони дістануть нагороду. Після ролі визволителів непогано буде виступити в ролі мучеників. Фелісіта так майстерно все розіграла, говорила так переконано, що чоловік, спочатку здивований простотою її задуму, опертого на ризик, зрештою побачив у ньому чудову тактику й пообіцяв додержуватись її, виявляючи якнайбільше мужності.

— І пам'ятай, що це я тебе рятую, — шепотіла вона лукаво. — Ти будеш і надалі слухняний?

Вони поцілувалися й сказали одне одному: "На добраніч". Здавалося, в серцях старих людей, сп'янілих мріями, пробудилася весна. Але ні він, ні вона не заснули. За чверть години П'єр, що розглядав на стелі круглясту пляму від нічної лампи, повернувся й тихесенько поділився з жінкою тією думкою, що тільки що майнула йому в голові.

— О ні, ні! — сказала Фелісіта з тремтінням. — Це буде дуже жорстоко!

— Хай йому біс! — гукнув він. — Ти ж сама хочеш вразити городян!.. Коли скоїться те, що я тобі сказав, ставлення до мене зміниться...

Потім, розвиваючи свій план, він докинув:

— Можна використати Макара. До речі, так можна буде легко здихатись його.

Фелісіту захопила ця думка. Деякий час вона міркувала, вагаючись, і нарешті тремтячим голосом прошепотіла:

— Мабуть, твоя правда. Побачимо... Ми були б дурні, аби занадто соромилися; для нас це питання життя або смерті... Дозволь мені це зробити; я піду завтра до Макара й подивлюся, чи можна з ним збалакатися. А то ти почнеш з ним сперечатися і все зіпсуєш. На добраніч! Спи спокійно, мій милий... Нашим стражданням швидко буде край.

Вони знову поцілувалися й заснули. А на стелі кругла пляма світилася, мов злякане око, розплющене й надовго втоплене в цих двох блідих сонних буржуа, котрі плекали злочин під ковдрою і бачили вві сні, що в кімнаті йде кривавий дощ і буйні краплі, падаючи на підлогу, перетворюються в золоті монети...

На світанку Фелісіта, діставши настанови від П'єра, подалася до мерії побачитися з Макаром. Вона захопила з собою чоловіків мундир національної гвардії, загорнутий у серветку. На чатах було всього кілька чоловік, що міцно спали. Швейцар, якому доручено було годувати полоненого, відчинив туалетну кімнату, обернену в тюремну камеру, і спокійно пішов геть.

Макар просидів тут дві доби. Він мав досить часу, щоб на дозвіллі гарненько про все поміркувати. Виспавшись, він почав буянити від гніву й безсилої люті. Він ладен був розтрити двері, уявляючи собі брата, котрий велично засів у сусідній кімнаті. Він запрягся задушити Ругона власноручно, як тільки повстанці його визволять. Але ввечері, в сутінках, він заспокоївся і перестав кидатися по тісній кімнаті. Він вдихав

пахощі парфумів, і поступово його огортало вдовolenня, нерви втишувалися. Пан Гарсоне, людина заможна, витонченого смаку, поглинутий собою, виборно обладнав цей куточок: канапа була м'яка й тепла, на мармуровому вмивальнику стояли парфуми, помада, мило різних гатунків. Вечорове світло, тихо гаснучи, падало зі стелі м'яко й ніжно, як світло нічника, в алькові. Макар заснув, приспаний дурманними пахощами туалетної кімнати, з думкою про те, що цим мерзенним багатіям "з біса добре живеться". Він укрився тією ковдрою, що йому дали, й пролежав до ранку, пообкладавши себе з усіх боків подушками. Коли він розплющив очі, сонячна смужка вже пробивалася крізь вікно. Макар не вставав з канапи, бо йому було тепло; він мріяв собі, озираючись навкруги, і йому спало на думку, що ніколи в нього не буде такого кутка вмиватися. Найбільше цікавив його вмивальник.

"Це не хитра штука, — думав він, — завжди бути чистим, коли маєш таку силу баночок та пляшечок". Це навернуло його на гіркі думки про свої невилазні злидні; йому вже здавалося, що, мабуть, він пішов невірним шляхом: нічого не можна сподіватися виграти, перейшовши на бік старців, треба було не ворогувати з братом, а помиритися. Потім він відкинувся цієї думки: Ругони злодії, вони нахабно ошукали його. Але тепла й м'яка канапа заспокоювала його, навіваючи на нього якісь невиразні жалощі. Адже ж повстанці покинули його; дурні, вони й нині десь б'ються. Кінець кінцем Антуан прийшов до висновку, що Республіка — справжня омана. Щастить же цим Ругонам! І він пригадав усі свої дурні, злісні вибрики, всю свою глуху ворожнечу. Ніхто з сім'ї не підтримував його — ні Арістід, ні Сільверів брат, ні сам Сільвер, той простачок, що в телячому захваті від республіканців і ніколи нічого не доможеться в житті. Тепер і жінка вмерла, і діти його покинули, він здохне, мов собака, десь попідтинню, не маючи жодного су. Рішуче йому треба було продатися реакціонерам. З такими думками він поглядав на вмивальник, охоплений необорним бажанням помити собі руки особливим мильним порошком, що білів у кришталевій баночці.

Макар, як і всі дармоїди, що їх годують жінки або діти, мав смаки перукаря. Він носив латані штани, але любив пахтитися парфумами. Він просиджував цілісінькі години в голяра, де правили про політику й зачісували, не кидаючи розмови. Спокуса була надто велика. Макар підступив до вмивальника. Він помив собі руки, обличчя, зачесався, напахтився, чепурячись без краю. Він випробував усі слоїки, всі бруски мила, всі порошки й пудру. Але найприємніше було витертися рушником пана мера. Він був м'який і пухнатий. Макар занурив у нього мокре обличчя і заласно вдихнув аромат багатства. Потім, коли він на помадився й добре причепурився з голови до ніг, то знову ліг на канапі, наче помолодівши, в дуже мирному настрої. Встромивши носа в усі слоїки пана Гарсоне, Макар відчув ще більше презирство до Республіки. В нього з'явилася думка, що, може, ще не пізно помиритися з братом, і він почав обмірковувати, яку ціну заправити за зраду. Правда, злість на Ругонів усе ще гризла йому серце, Антуан переживав один з тих моментів, коли людина, лежачи в постелі, виказує сама собі гіркі істини, лає себе за те, що вчасно не пожертвувала своєю заповітною ненавистю і не придбала такою ціною теплої притулку, де вона могла б

успокоїти на дозвіллі свої немочі душі й тіла. Надвечір Антуан поклав собі завтра ж домовитися з братом. Але коли вранці до нього ввійшла Фелісіта, він зрозумів, що в ньому мають потребу, й зразу насторожився.

Перемови тяглися довго, бо обидва не поступалися в умілості лукавити. Спершу вони обмінялися невиразними скаргами. Фелісіта, здивована тим, що Антуан майже чемний після брутальної сцени, яка сталася в неї вдома у неділю ввечері, повела розмову в тоні добродушного докору. Вона шкодувала за чвари, що роз'єднували сім'ю. Але, правду мовити, він, Антуан, обмовляв і переслідував брата так уперто, що бідолашньому Ругонові увірвався терпець.

— Та їй же богу! П'єр трактує не по-братерському мене, — сказав Макар зі стриманою лютістю. — Хіба ж прийшов він на допомогу мені? Йому було б байдуже, коли б я здохнув. Коли він по-людському поставився до мене, пам'ятаєте, коли він дав мені двісті франків, мені, здається, не можна було дорікнути, що я казав щось погане про нього. Я всюди повторював, що в нього добре серце.

Все це означало:

"Аби ви й надалі постачали мені гроші, я був би поштивий з вами, допомагав би вам, замість боротися з вами. Самі винні. Чому ви мене не купили?"

Фелісіта добре зрозуміла його й відповіла:

— Я знаю, ви обвинувачуєте нас у жорстокості, бо всі мають нас за багатих, але це помилка, мій любий брате; ми бідні люди, ми ніколи не могли допомагати вам у такій мірі, як того бажало наше серце.

Вона вагалася одну мить, потім провадила:

— Щиро кажучи, коли б трапилося щось важливе, ми могли б піти на жертву. Але справді, ми бідні, такі злидні.

Макар насторожив вуха.

"Вони в моїх руках", — подумав він. Потім, удаючи, ніби не розуміє невістчиних натяків, почав жалібно розповідати про смерть своєї жінки, про те, як повтікали його діти. Фелісіта, зі свого боку, згадала про критичний момент, що його переживала країна; вона запевняла, що Республіка дощенту зруйнувала їх. Слово по слову, вона почала проклинати добу, що змушує брата арештовувати брата. Серце їй обливається кров'ю, коли на думку спадає, що правосуддя не захоче повернути своєї здобичі. І тут вона вимовила слово "каторга".

— Ну, це ще ми побачимо! — спокійно сказав Макар.

Але вона урвала його мову:

— Я ладна власною кров'ю захищати честь моєї фамілії! Кажу вам про це тільки для того, щоб ви не думали, що кидаємо вас... Я й прийшла допомогти вам утекти, мій милий Антуане.

Вони пильно подивилися одне одному в очі, міряючись поглядом перед початком борні.

— На яких умовах? — спитав він зрештою.

— Без усяких умов, — відповіла вона.

Фелісіта сіла біля нього на канапі, потім провадила рішучим тоном:

— Ще й більш од того, коли ви, перш ніж перейти кордон, побажаєте заробити тисячу франків, я можу вам у цьому допомогти.

Знову запанувала мовчанка.

— Згоден, коли справа чиста, — пробурмотів Антуан, ніби роздумуючи. — Знаєте, я не стану втручатися в усі ці ваші інтриги.

— Ніяких інтриг немає, — зауважила Фелісіта, сміючись з соромливості старого шахрая. — Все дуже просто. Ви зараз вийдете з цього кабінету, підете й сховаетесь в матері, ввечері зберете своїх друзів і разом з ними з'явитесь сюди, щоб захопити мерію.

Макар не міг приховати свого подиву. Він нічого не розумів.

— Я гадав, — сказав він, — що ви перемогли.

— Ну, мені нема коли вам розтлумачувати, — відповіла стара жінка з якимсь нетерпінням. — Згоджуєтесь ви чи ні?

— Таж ні, я не згодний... Я хочу обміркувати. Було б по-дурному важити через якусь там тисячу франків, можливо, цілими статками.

Фелісіта підвелася.

— Воля ваша, мій милий, — сказала вона холодно, — ви таки не тямите, яке в вас становище. У мене ж удома ви обізвали мене старою шахрайкою, а тепер, коли я з свого доброго серця простягаю руку, щоб витягти вас із ями, куди ви провалилися з власної дурості, ви ще коверзуйте, не хочете, щоб вас урятували. Ну, нехай буде так, залишайтеся тут і чекайте, поки вернеться влада. Я ж умиваю руки.

Вона була вже біля дверей.

— Стривайте, — заблагав він, — поясніть же мені, в чому річ. Не можу ж я домовитися з вами, нічого не тямлячи. Я сиджу тут уже двоє діб і гадки не маю, що діється. Хіба я знаю, чи ви не маєте наміру ошукати мене.

— Ви просто дурень! — відповіла Фелісіта, що вернулася, почувши цей крик душі. — Даремно ви боїтесь безоглядно нам довіритися. Тисяча франків — добрі гроші. Хто ж стане ризикувати такою сумою, не мавши певності успіху. Моя вам рада: згоджуйтеся!

Він усе ще вагався.

— Та хіба нам дадуть спокійно ввійти, коли ми захочемо зайняти мерію?

— От цього я не знаю, — сказала вона з усмішкою, — може, й доведеться обмінятися пострілами.

Він пильно дивився на неї.

— Еге, любочко, — сказав він хрипким голосом, — а чи не маєте ви наміру вліпити мені кулю в голову?

Фелісіта зашарілася. Вона справді думала про те, що куля добре прислужилася б їм під час нападу на мерію; визволивши їх од Антуана. Тисяча франків лишилася б їм. Тим-то вона розгнівалася й вигукнула:

— Що за бридня?.. Які в вас жахливі думки!

Потім, раптом заспокоївшись, спитала:

— Чи ви згодні? Тепер ви вже зрозуміли?

Макар чудово зрозумів. Це пропонували заманити товаришів у пастку. Він тільки не міг зрозуміти ні мети, ні наслідків і тому торгувався й далі. Погломонівши про Республіку як про коханку, котру він, на жаль, розлюбив, Макар став розводитися про ризик, що його зазнає, й зрештою заправив дві тисячі. Фелісіта стояла на своєму. Вони довго сперечалися, поки Фелісіта не пообіцяла виклопотати йому після повернення до Франції таку посаду, де не було б чого робити і добре платили б. На цьому вони й зійшлися. Вона звеліла йому одягти мундир національного гвардійця, що його принесла з собою. Макар повинен був простісінько податися до тітки Діди, а потім опівночі привести на площу Ратуші всіх республіканців, яких тільки здибає, запевнивши їх, що в мерії нікого немає й що досить штовхнути двері, щоб заволодіти нею. Антуан вимагав завдатку й одержав двісті франків. Фелісіта обіцяла виплатити йому останні вісімсот франків другого таки дня. Ругони ризикували останніми копійками. Зійшовши вниз, Фелісіта зупинилася на площі подивитися, як вийде Макар. Він спокійно пройшов повз варту, сякаючись і затуляючи обличчя носовою хусткою. Перед тим вибив кулаком горішнє вікно в туалетній кімнаті, щоб подумали, наче він виліз у нього.

— Усе владнано, — сказала Фелісіта чоловікові, — напад буде опівночі. Тепер мені нікого не жаль. Хоч би їх усіх перестріляли. Як вони вчора паплюжили на вулиці наше ім'я!

— А ти ще вагалася з доброти душевної, — відповів П'єр, що голився. — Кожний зробив би так, аби був на нашому місці.

Цього ранку — була середа — він особливо уважно поставився до свого туалету. Сама жінка пригладила йому чуба й вив'язала краватку. Вона крутила його на всі боки, як хлопця, котрий збирається до школи на урочистий акт. Потім, коли чоловік був готовий, вона ще раз оглянула його й заявила, що він має дуже пристойний вигляд і матиме його, коли розіграються рішучі події. Справді, гладке бліде П'єрове обличчя мало вираз самоповаги й героїчної рішучості. Дружина провела його аж до дверей, подаючи йому свої останні поради; він не повинен губити свого мужнього вигляду, яка б паніка не охопила, всіх; треба замкнути брами ще міцніше, щоб усе місто, замкнене в своїх мурах, тремтіло з жаху; найкраще, коли виявиться, що один Ругон ладний був накласти головою, боронячи лад. Та й днина! Ругони ще досі говорять про неї як про рішучу й славетну битву. П'єр попрямував просто до мерії, не бентежачись ні поглядів, ні слів, схоплених на льоту. Вступивши до мерії, він улаштувався там велично, як людина, котра твердо постановила не покидати більше цього місця. Пану Рудьє він послав коротку записку, повідомляючи його, що він знову переймає владу до своїх рук. "Пильнуйте брами, — писав він, знаючи, що ці рядки згодом стануть відомі всьому громадянству, — а я пильнуватиму внутрішній порядок. Я примушу шанувати власність і особу. В час, коли розпалюються й гуляють погані пристрасті, добрі громадяни повинні всіма силами приборкати їх, хоча й важачи власним життям". Стиль та орфографічні помилки надавали універсалу героїчного відтінку. До мерії не прибув жоден із членів тимчасової комісії. Найревніші прибічники, навіть серед них Грану,

розсудливо відсиджувалися вдома. З усієї комісії, що її члени розвіялися під крижаним подихом паніки, тільки один Ругон залишався на посту — в фотелі голови. Він не уважав навіть за потрібне надіслати їм оповістки. Сам він на місці — і цього досить. Виявлену ним високу громадянську доблесть місцевий часопис згодом оспівав такими словами: "Він поєднував у собі мужність з самовідданим виконавством".

Цілий ранок П'єр мозолив усім очі, то заходячи, то виходячи з мерії. Він був самотин у цьому величезному порожньому будинкові, де в високих залах лунко відтупувалися його кроки. Усі двері було повідчиняно. Він розгулював серед цієї пустелі, голова без радників, так перейнятий поважністю своєї місії, що швейцар, зустрічаючи його в коридорах, щоразу здивовано і шанобливо вклонявся йому. П'єр показувався в усіх вікнах й, незважаючи на великий холод, кілька разів виходив на балкон з паками листів у руках, наче людина, поглинута справами в очікуванні важливих повідомлень.

Опівдні він почав обходити місто, провідав усі варті, попередив про можливий напад, дав зрозуміти, що бунтарі близько, але що він сподівається на хоробрість молодців національної гвардії, бо коли цього треба буде, всі вони повинні померти, захищаючи справедливую справу. І коли повертався П'єр з цього обходу, тихо, поважно, ходою героя, готового пожертвувати собою для добра батьківщини, він помітив, що його зустрічає поспільний подив. На проспекті Совер дрібні рантьє, ці невинуваті гуляки, яким ніяка катастрофа не могла стати на перешкоді грітися на сонечку в певні години, поглядали на нього безтямно, ніби не впізнаючи, ніби не вірячи, щоб один із них, колишній торгівець олією, наважується чинити опір цілій армії.

У місті страх дійшов до межі. Кожну хвилину чекали на бунтарів. Звістка про втечу Макара викликала найлиховісніші гадки. Стверджували, що його визволив один з його червоних друзів і що він причаївся в чеканні ночі, щоб кинутися на мешканців і пустити червоного півня з чотирьох кінців міста. Пласан, зачинений наглухо, наче монастир, у нестямі вигадував нові страхіття. Республіканці, дивлячись на поважну Ругонову постать, трохи замислились. Що ж до нового міста, адвокатів та відставних комерсантів, котрі напередодні так ганьбили жовтий салон, то сьогодні вони були такі здивовані, що не насмілювалися більше виступати одверто проти людини такої відваги. На їхню думку, нерозумно було так дратувати переможців — це марне геройство тільки накличе на Пласан більше лиха. Потім, так о третій годині, вони послали до нього депутацію. П'єр, що палав бажанням показати свою доблесть перед своїми співгромадянами, навіть і не сподівався на таку гарну нагоду. Він напушисто розводився. Голова тимчасової комісії прийняв депутацію нового міста в кабінеті пана мера. Делегати, віддавши належне патріотизмові Ругона, благали його кинути й думати про можливість опору. Але П'єр поважно заговорив про обов'язок, батьківщину, лад, волю й про інші високі речі. А втім, він нікого не силує брати з нього приклад, він просто робить те, що йому наказує його сумління й серце.

— Ви бачите, панове, я сам, — казав він, кінчаючи свою промову, — я беру на себе всю відповідальність, щоб тільки я був винний і ніхто з моїх колег не був

скомпрометований, і коли потрібна жертва, я офірую себе від усього свого серця, я бажаю ціною свого життя врятувати життя своїх співгромадян.

Один нотар, найрозумніша з усієї делегації голова, зауважив йому, що він іде на певну смерть.

— Знаю, — підхопив Ругон поважно. — Я готовий!..

Всі презирнулися. Слова "я готовий!" справили неабияке враження. Справді, він — хоробрий чоловік. Нотар закликав його покликати до себе жандарів, але Ругон відповів, що кров солдатів дорогоцінна й що він дозволить проливати її лише в крайньому випадку. Схвильовані делегати повільно вийшли. Годиною пізніше весь Пласан визнав Ругона за героя, і тільки найполохливіші взивали його "старим йолопом".

Підвечір, на превеликий подив Ругона, до мерії прибіг Грану. Колишній торгівець мигдалем кинувся йому в обійми, взиваючи його великою людиною, і присягався, що хоче вмерти разом із ним. Славетне "я готовий!", переказане йому служницею зі слів зеленярки, викликало в нього вибух ентузіазму. В глибині душі цей полохун і блазень був наївною людиною. П'єр залишив Грану при собі, подумавши, що від нього, звичайно, не буде пуття. Його зворушила відданість Грану, й він дав собі слово попросити префекта прилюдно похвалити сердегу — хай інші буржуа, котрі так ганебно втекли, лопнуть від заздрості! І вони вдвох стали чекати на ніч у пустельній мерії.

Того самого часу Арістід у себе вдома схвильовано ходив по кімнаті. Стаття Вюїє його здивувала, а батькова поведінка й зовсім збила з пантелику. Він тільки що бачив його в вікні мерії, батько був у білій краватці, в чорному сурдугі, такий спокійний перед лицем близької небезпеки, що всі думки Арістіда перекрутилися в його бідолашній голові. Але ж повстанці вертають з перемогою — про це гомонить ціле місто. Арістіда опосіли сумніви: все це скидається на якийсь лиховісний фарс! Не насмілюючись сам піти до батьків, він послав до них свою жінку. Повернувшись, Анжела сказала йому своїм протяглим голосом:

— Ненька чекає на тебе. Вона зовсім не гнівається, але мені, здається, що вона глузує з тебе. Вона повторила мені кілька разів, що ти можеш знову сховати свою пов'язку в кишеню.

Арістіда це страшенно образило. Проте він побіг на вулицю Бан, готовий принижено просити ласки. Мати зустріла його зневажливим сміхом.

— А, мій сердечний Хлопчику, — сказала вона, — ти й справді пошився в дурні!

— Хіба що можна дізнатися в такій дірці, як Пласан! — прикро вигукнув він. — Слово честі, я тут зовсім утратив глузд. Жодної звістки, і всі довкола тремтять. А все тому, що замкнулися в цих клятих мурах... Ох! Чому я тоді не поїхав з Еженом до Парижа!

Потім, побачивши, що Фелісіта й далі сміється, гірко додав:

— Ви погано ставитеся до мене, мамо... А мені ж бо дещо відомо. Брат повідомляв вас про всі політичні події, а ви хоч би раз подали мені добру пораду!

— Ти знаєш про це? — сказала серйозно й недовіжливо Фелісіта. — Тим краще, тоді ти не такий дурний, як я гадала. Може, й ти розпечатуєш листи, як один наш

знайомий?

— Ні, я підслухую під дверима, — відповів Арістід із чудовим апломбом.

Така відвертість сподобалася старій жінці. Вона посміхнулася і спитала вже трохи м'якше:

— Тоді чому ж ти, дурнику, не приєднався до нас раніш?

— Бачте, сказав збентежений молодий чоловік, — я не дуже вірив вам. Ви приймали в себе таких бевзів, як мій тесть, як Грану та інші. А потім мені не хотілося заходити надто далеко...

Він вагався, й знову в голосі його відчувся неспокій.

— А тепер принаймні ви певні в успіхові перевороту?

— Я? — вигукнула Фелісіта, ображена сумнівами сина. — Але я ні в чому не певна.

— Але ж ви звеліли мені зняти пов'язку?

— Так, бо всі люди сміються з тебе.

Арістід став наче вкопаний і втопив нерухомо очі в червоно-жовті шпалери, ніби уважно розглядаючи на них квітки. Матері, зрештою, набридло дивитися на синові вагання.

— Слухай, — сказала вона, — я повертаюся знову до своєї попередньої думки: ти таки справді нерозумний. А ще хочеш, щоб тобі читали Еженові листи. Але, бідолашний, своїм постійним ваганням ти поспував би всю справу. Ти ж усе вагаєшся.

— Я вагаюся! — перебив він, кинувши на матір ясний і холодний погляд. — Так добре ж. Ви ще не знаєте мене. Та я ладен підпалити місто, щоб погріти собі руки! Але ж зрозумійте й ви мене: я хочу йти тільки вірним шляхом. Мені вже набридло їсти черствий хліб, я надумав обдурити фортуна, але гратиму тільки напевне.

Він промовив ці слова з такою впевненістю, що мати пізнала голос власної крові в цьому жагучому пориванні до успіху. Вона пробурмотіла:

— У твого батька більше мужності.

— Так, я бачив його, — підхопив він з сміхом. — У нього вельми статечний вигляд. Просто Леонід при Фермопілах. Це ти, мамо, надихнула його?

І він весело, з рішучим жестом вигукнув:

— Гаразд! Я роблюся бонапартистом... Батько не з таких людей, щоб марно важити своїм життям.

— Це правда, — сказала мати, — зараз я нічого не можу сказати тобі, але завтра ти побачиш сам.

Арістід не настоював і пішов, запевнивши її, що незабаром вона ще пишатиметься ним. А Фелісіта відчула, як знову збудилася уся її колишня прихильність до цього. Стоячи біля вікна й дивлячись йому вслід, вона говорила про себе, що він з біса розумний; не могла ж вона відпустити його, не справивши його на певний шлях.

Утретє жаська ніч, ніч, сповнена моторошних жахів, огортала Пласан. Місто, конаючи зі страху, ладне було визівнути духа. Буржуа квапливо поверталися додому, замикали двері, грюкаючи засувами й залізними прогоничами. Усім здавалося, що взавтра Пласан зникне з лиця землі — западе під землю або вибухне в повітря. Коли

Ругон ішов додому обідати, на вулицях була пустка. Це безлюддя навіяло на нього сум і меланхолію. Наприкінці обіду він зовсім занепав духом і запитав у жінки, чи варто доводити до кінця повстання, підготовлене Макаром.

— Цькування вже не чути більше, — сказав він. — Коли б ти тільки побачила, як пани з нового міста вітали мене! Мені здається, тепер нема потреби вбивати людей. Га? Як ти думаєш? Ми свого доскочимо й так.

— Ох! Яка ж ти лемішка! — з гнівом вигукнула Фелісіта. — Сам усе надумав, а тепер задки!.. А я тобі кажу, що ти нічого без мене не зробиш. Іди, іди вже своєю дорогою! Гадаєш, республіканці помилують тебе, якщо ти потрапиш у їхні лабета?

Повернувшись до мерії, П'єр почав готувати пастку. Грану став для нього у великій пригоді. Ругон послав його передати наказ вартовим на валах; національні гвардійці повинні були підходити до ратуші потаємці, невеличкими групами. П'єр навіть не повідомив Рудьє — цей паризький буржуа, що забрів у провінцію, міг усе попсувати своїми закликами до гуманних почуттів. Десять об одинадцятій годині двір мерії залюднів національними гвардійцями. Ругон налякав їх, сказавши, що республіканці, які залишалися в Пласані, мають намір учинити відчайдушний наскок. Він хвалився, що завдяки своїй таємній поліції своєчасно дізнався про це. Потім, намалювавши криваву картину різанини, що сталася б у місті, аби ці мерзотники захопили владу, П'єр дав наказ не говорити більше ні слова й погасити всюди вогні. Сам він теж узяв рушницю. Зранку він ходив наче вві сні, не пізнаючи самого себе; він відчував у себе за плечима Фелісіту, в руки якої віддався минулої ночі. Коли б його повели на шибеницю, він подумав: "Не біда, жінка прийде й витягне мене із зашморгу". Щоб збільшити заколот і збаламутити сонне місто, він послав Грану до собору і наказав з першими ж пострілами задзвонити на сполох. До церковного сторожа треба вдатися від імені маркіза, щоб той відчинив двері. І в темряві ночі серед мертвої тиші двору національні гвардійці чекали, не тямлячись од страху, не спускаючи ока з під'їзду, щохвилини ладні стріляти, наче мисливці при облаві на вовків.

А тим часом Макар перебув день у тітки Діди. Він розлігся на старій скрині, жалкуючи за канапою пана Гарсоне. Не раз його поймало безглузде бажання піти до сусіднього шинку й пропити свої двісті франків. Ці гроші, покладені в кишеню жилета, палили його; він тратив свій час на мрії, давши волю своїй уяві. Аделаїда, до якої з деякого часу прибігали її діти, бліді й розгублені, мовчала, як завжди; з застиглим, як машкара, обличчям, рухаючись як автомат, вона ходила повз Макара і, здавалося, навіть не помічала його присутності. Вона нічого не знала про страхи, що хвилювали замуроване місто; вона була за тридев'ять земель од Пласана, захоплена, як завжди, своїми божевільними думками, без проблиску думки в широко розплющених очах. Проте сьогодні якийсь неспокій, якась турбота хвилювали її, і вії в неї мигали. Антуан, не в силі вже стримати бажання з'їсти чого-небудь ласенького, послав матір до сусіднього трактиру купити смажене курча. Сівши до столу, він сказав:

— Ну, ти, певно, нечасто їси курча. Ця страва для тих, хто працює й уміє обладнати свої справи. А ти завжди була марнотратка. Б'юся в заклад, що ти віддала всі свої

заощадження цьому святенникові — Сільверові. А в нього, цього шалигана, є полюбовниця. Так слухай же. Коли в тебе є приховані в якомусь кутку гроші, він колись їх підцупить у тебе.

Він реготав, він так і пашів дикою радістю. Гроші, що бряжчали йому в кишені, лаштована зрада, певність, що він не продешевив, — все це викликало в ньому зловтішне задоволення. Як той мерзотник, він весело підсміювався, готуючи підлоту. Тітка Діда нічого не почула, крім імені Сільвера.

— Що, ти його бачив? — спитала вона, розліпивши нарешті вуста.

— Кого? Сільвера? — відповів Антуан. — Аякже. Він прогулювався в таборі повстанців під руку з якоюсь високою дівчиною в червоному. Коли його пристрелять — туди йому й дорога.

Стара жінка пильно глянула на нього.

— Чому? — запитала вона поважно.

— Не можна бути таким дурнем, як він, — трохи зніяковівши, підхопив Антуан. — Хіба ж ризикують своєю шкурою задля якихось ідей. Я, скажімо, обладнав свої справи. Я не дитина.

Але тітка Діда не слухала більше. Вона бурмотіла:

— У нього руки були в крові. Його вб'ють, як того, другого; дядьки пошлють на нього жандарів.

— Що це ви там бурмочете? — запитав син, обгризаючи кістки курчати. — Ви знаєте, я люблю, щоб мені казали правду просто в очі. Коли я й балакав іноді з малим про Республіку, то лише для того, щоб навести його на розумні думки. Він навіжений. Я люблю волю, але вона не повинна перероджуватися в свавілля. А щодо Ругона, то я його шаную. Це чоловік з головою, та ще й сміливець.

— У нього була рушниця? Так? — перебила його тітка Діда; вона, здавалося, подумки йшла за Сільвером далекими дорогами.

— Рушниця? А так, Макарів карабін, — підхопив Антуан, кинувши погляд на коминок, де звичайно висіла рушниця. — Здається, я бачив карабін у нього в руках. Добра цяця, саме щоб бігати з дівчиною під руку по полю. Ну й тютій!

І він докинув ще кілька масних жартів. Тітка Діда знову почала метушитися по кімнаті. Вона не вимовила більше ні слова. Надвечір Антуан одягнув блузу й, насунувши аж на самісінькі очі кепку, що йому колись купила мати, пішов собі. Він увійшов до міста таким же побитом, як раніше вийшов, вигадавши якусь байку національним гвардійцям, що охороняли Римську браму. Потім він попрямував до старого кварталу і почав потайки переходити від дверей до дверей. Всі ревні республіканці, всі їхні прибічники, що не пішли з армією, зібралися о дев'ятій годині вечора в брудному шинку, де Макар призначив побачення. Коли їх набралось близько п'ятдесяти чоловік, він звернувся до них із промовою, в якій говорив про особисту помсту і закликав одним наскоком скинути ганебне ярмо; наприкінці він запевнив їх, що за десять хвилин верне їм ратушу. Він сам тільки що звідти, там пустка, і над мерією цієї ж ночі замає червоний прапор. Робітники порадилися: реакція конає, й

повстанці вже біля брам; як славно було б захопити владу, не чекаючи на них; вони зустрінуть повстанців, як брати, широко розчинивши Велику браму, оздоблять стягами вулиці й площі. Крім того, всі ставилися з довір'ям до Макара; його ненависть до Ругонів, прагнення особистої помсти доводили його відданість. Умовилися, що всі мисливці, які мали вдома рушниці, принесуть їх й опівночі гурт змовців збереться на площі перед ратушею. Одна важлива обставина трохи була не зупинила їх: не було куль. Але вони вирішили набити рушниці дробом, та, власне, й цього не треба було робити, бо вони не зустрінуть ніякого опору.

Ще раз Пласан побачив, як тихими вулицями при місячному світлі скрадаються попід кам'яницями озброєні люди. Коли всі змовці зібралися перед ратушею, Макар, усе приглядаючись, чи нема де засідки, сміливо наблизився до воріт. Він постукав, і коли швейцар, якого навчили загодя, спитав, чого їм треба, Антуан так посипав на нього загрозами, що той, удаючи з себе страшенно переляканого, поквапився зникнути. Двері повільно розчахнулися, відкриваючи чорну порожню пащу. Тоді Макар голосно вигукнув:

— За мною, друзі!

Це був знак. Сам він швидко відскочив набік. Республіканці кинулися вперед, і ту ж мить з темряви двору з гуркотом вихопився сніп вогню і цілий град куль зустрів республіканців. Двері виригали смерть; національні гвардійці, роздратовані чеканням, кваплячися струснути кошмар, що огорнув їх у цьому темному дворі, вистрілили всі разом з гарячковим поспіхом. Полум'я спалахнуло таке яскраве, що Макар ясно помітив Ругона, що в когось націлювався. Антуанові здалося, що цівка рушниці дивиться просто на нього; він раптом згадав, як того разу почервоніла Фелісіта, й кинувся тікати, бурмочучи:

— Нема чого дурня клеїти! Старий шахрай ще вб'є мене, а він же винний мені вісімсот франків!

Несамовитий зойк пролунав серед ночі. Республіканці, заскочені зненацька, гукаючи, що їх зрадили, своєю чергою відкрили вогонь. Один гвардієць упав біля воріт. Республіканці втратили трьох. Вони кинулися тікати, спотикаючись на трупи, не тямлячись од страху. Їхні розпачливі крики "наших убивають!" не зустріли відгуку на безлюдних вулицях. Захисники ладу в цей час устигли зарядити рушниці і мов навіжені кинулися на порожню площу, стріляючи навздогін, на всі боки, всюди, де в пільмі ганку, в тіні ліхтаря, за рогом стіни їм увижалися повстанці. Так з чверть години стріляли вони у порожнечу.

Нічний бій, наче грім, розбуркав сонне місто. Мешканці сусідніх вулиць, збуджені пекельною стріляниною, підхоплювалися, дзвонячи зубами зі страху. Нізачо на світі вони не висунули б носа надвір. Аж ось у повітрі, шматованому пострілами, розлігся дзвін катедрального собору — били на сполох; дивний безладний бамкіт нагадував удари молота по ковадлу або гул мідного казана, що по ньому люто гатить палицею хлопчисько. Рев дзвона, якого не впізнали навіть самі мешканці, налякав їх більше за постріли рушниць; декому навіть здавалося, ніби вони чують, як по брукованій вулиці з

гуркотом іде ціла валка гармат. Вони знову полягали, зашились під ковдрами, наче сидіти на ліжку у зачинених світлицях було небезпечно. Вкрившись до самого підборіддя, важко дихаючи, вони зщулювалися в клубок, і фулярова хустка, що сповзала на лице, закривала їм очі. А їхні жінки, лежачи поряд, ховали голови в подушки й задихалися зі страху.

Національні гвардійці, які чатували на валах, теж почули постріли. Вони прибігли врозтіч, по п'ять-шість чоловік, подумавши, що ворохобники ввійшли до міста підземним переходом; їхній безладний тупіт порушив тишу вулиць.

Рудьє прибіг з найперших. Але Ругон одіслав усіх назад на варту, суворо зазначивши, що не можна кидати міські брами. Присоромлені цим докором, бо, охоплені панікою, вони справді залишили брами без охорони, вартові знову побігли тією ж дорогою назад, з ще більшим гуркотом. Цілий час пласанцям марилося, що якась розлютована орда бігає містом з краю в край. Стрілянина, дзвін на сполох, марші, контрмарші національних гвардійців, брязкіт зброї, яку вони тягали, мов ломаки, їхні розпачливі перегукування в темряві — все це зливалося в оглушливий гамір; здавалося, ніби місто було взято штурмом і віддано на поталу. Все це добило нещасних мешканців, які були певні, що вернулися повстанці. Вони-бо передчували, що це остання ніч, що Пласан до ранку, либонь, провалиться під землю, либонь, розлетиться в порошок. І, лежачи в постелі, вони чекали на катастрофу, не тямлячись від жаху, відчуваючи, що стіни й підлога ходять ходором.

Грану все дзвонив на сполох. Коли тиша знову повернулася в місто, бовкання цього дзвона зробилося жаліснішим. Ругон, який палав лихоманкою, відчув, що вже йому несила терпіти це глухе ридання. Він побіг до собору. На порозі малих одчинених дверей стояв псаломник.

— Гей, слухай! Годі вже дзвонити! — гукнув П'єр. — Це схоже на якісь дикі зойки й діє на нерви!

— Але це не я, пане, — відповів псаломник, зовсім збентежений. — Це пан Грану поліз на дзвіницю... Треба вам сказати, що я з наказу патера зняв бовкало з дзвона, щоб не били на сполох. Але пан Грану і слухати нічого не захотів. Він таки зліз на дзвіницю. Чорт його знає, чим він там дзвонить.

Ругон швидко піднявся сходами, що вели на дзвіницю, гукаючи на ціле горло:

— Досить! Буде! Та перестаньте, ради бога!

Зійшовши нагору, П'єр при місячному світлі, що пробивалося крізь зубчасті стрілки в склепінні, помітив Грану; той стояв без капелюха і люто гатив великим молотком у дзвін. Він бив що було духу, одступав, робив розгін і бовкав по дзвінкій бронзі з такою силою, наче хотів її розтрощити. Вся його гладка фігура зщулювалася; він скажено кидався на великий нерухомий дзвін; а коли коливання металу відкидало дзвонаря назад, нападався з новим запалом. Він нагадував коваля, що кує розпечене залізо; але цей коваль був у короткому сурдугі, присадкуватий, лисий, з незграбними і розлютованими рухами.

Від подиву Ругон на одну мить прикипів на місці, коли побачив цього несамовитого

буржуа, що бився з дзвоном при місячному сяйві. Тоді він зрозумів, що означало гудіння, яким цей чудний дзвонар налякав ціле місто. П'єр крикнув, щоб Грану зупинився, але той ніби оглух; і Ругонові довелося вхопити дзвонаря за сурдут; тоді тільки Грану впізнав його.

— Ну як? Ви чули? — мовив він з тріумфом. — Я пробував спочатку бити по дзвону кулаками, але мені стало боляче. На щастя, знайшов цього молотка... Може, ще разів два-три, га?

Але Ругон потяг його з собою. Грану аж сяяв. Він витирав чоло; він узяв слово з товариша, що той другого дня розкаже всім, як це він, Грану, наробив стільки гомону простим молотком. Оце-то подвиг! Скільки поважності надасть йому тепер це люте бовкання!

Під ранок Ругон згадав, що треба ж заспокоїти Фелісіту. За його наказом національні гвардійці замкнулися в мерії, він заборонив прибирати трупи, кажучи, що треба дати добру науку мешканцям старого кварталу. І коли, прямуючи додому, П'єр переходив площу, вже не освітлену місяцем, то наступив на судомно скорчену руку мерця край пішоходу. Він трохи не впав. Ця м'яка рука, що подалася під його закаблуком, викликала в ньому невимовний жах і огиду. Він прудко подався безлюдними вулицями, весь час відчуваючи за спиною скривавлений кулак...

— Четверо забито! — сказав він, входячи.

Чоловік і жінка подивилися одне на одного, ніби самі здивовані своїм злочинством. Лампа надавала їхнім блідим обличчям жовтого воскового відтінку.

— Ти їх залишив на місці? — спитала Фелісіта. — Треба, щоб їх там знайшли.

— На якого біса їх прибирати? Вони так і валяються... Я наступив на щось м'яке...

Він глянув на свій черевик. Закаблук був червоний від крові. Поки він перевзувався, Фелісіта знову сказала:

— Добре, тим краще! Справу скінчено... Тепер не казатимуть більше, що ти стріляєш по дзеркалах.

Стрілянина, що її Ругони вигадали для того, щоб остаточно утвердитися в ролі визволителів Пласана, кинула перелякане і вдячне місто до їхніх ніг.

Зайнявся зимовий день, сірий і сумний. Коли все стихло, мешканці, втомившись тремтіти в постелі, почали виповзати з домів. Спочатку з'явилося чоловік десять-п'ятнадцять; потім, коли пішла чутка, що повстанці втекли, залишивши вбитих по канавах, пласанці, осмілившись, прийшли геть усі на площу Ратуші. Цілісінький ранок роззяви юрмилися довкола чотирьох трупів. Вони були страшенно спотворені, особливо один, якому в голові засіли три кулі; крізь розколини черепа було видно мозок. Але найстрашніше за всіх виглядав гвардієць, що впав під ворітьми. В нього влучив цілий набій дробу, що ним республіканці, за браком куль, понабивали свої рушніці. Його продірявлене й знівечене обличчя спливало кров'ю... Натовп довго упивався моторошним видовиськом, що завжди надить боягузів. Гвардійця впізнали: це був різник Дюбрюель, той самий, якого Рудьє два дні тому обвинувачував у необережній стрілянині. З інших трьох небіжчиків двоє були робітники-шаповали; третій так і

залишився невідомий. Споглядаючи криваві калюжі на бруці, роззяви озиралися з недовір'ям навкруги, наче боялися, що таємниче правосуддя, яке в нічній темряві встановило лад пострілами з рушниць, тепер чатує на них, ловить кожне їхнє слово й жест і ладне порозстрілювати й їх, якщо вони не цілуватимуть руку, що врятувала їх од черні.

Свіжий спогад про нічну паніку посилював жах, викликаний чотирма трупами. Правда про нічну стрілянину там не вийшла наяв. Постріли, молоток Грану, скажена біганина національних гвардійців по вулицях до того всіх оглушили, що більшість мешканців лишилася переконана, що вночі точився страшний бій з незчисленим ворогом. І коли переможці почали хвалитися, заявляючи, що на них напало десь із п'ятсот чоловік, усі запротестували, бо буржуа стверджували, що дивилися в вікна й бачили, як добру годину перед ними неслися цілі лави втікачів. А втім, усі чули, як бігли ці бандити під вікнами. П'ятсот чоловік не могли б збудити ціле місто. Це була армія, справжня грізна армія, що під натиском хороброї пласанської гвардії провалилася крізь землю. Вислів Ругона "провалилась крізь землю" здався дуже влучним, бо й вартові, що стояли на валах, усім на світі присягалися, що ні одна душа не входила і не виходила з міста. Отож до бойових подвигів домішувалось щось таємниче; спантеличеним городянам увижалися рогаті чорти, що зникають у полум'ї. Правда, вартові замовчали те, як вони мчали вулицями стрімголов. Найрозсудливіші люди зупинилися на думці, що банда ворохобників пройшла в місто крізь якийсь вилом у мурах. Пізніше, коли пішли чутки про зраду, стали гомоніти за пастку. Либонь, ті люди, що їх провів Макар на певну смерть, не могли заховати страшної правди. Але страх був ще такий великий і вигляд крові притягнув на бік реакції таку силу боягузів, що всі ці чутки приписували злобі переможених республіканців. З другого боку, стверджували, що Макар був у полоні в Ругона і що той кинув його в вогку в'язницю і морить голодом. Ці страшні вигадки довели до того, що Ругонові при зустрічі стали вклонятися аж до землі.

І от цей блазень, цей пузатий буржуа, брезклий і блідий, за одну ніч зробився страшним паном, і з нього ніхто вже не насмілювався сміятися. Він ступав по крові. Мешканці старого кварталу зацікавилися від жаху, побачивши трупи. Але біля десятої години на майдані з'явилися пани з нового міста, і сповнили його глухим гомоном, притлумленим вигуками. Згадували перший напад і перше захоплення мерії, коли завдали рани тільки дзеркалу; тепер уже з Ругонів ніхто не глузував, ім'я його вимовлялося з пошаною й острахом: це був справжній герой і визволитель. Мертвяки скляним зором дивилися на цих усіх панів — адвокатів і рантьє, — а ті тремтіли й бурмотіли, що громадянська війна тягне за собою вельми, вельми сумні наслідки. Нотар, той, що був за голову депутації, посланої напередодні до мерії, переходив од групи до групи, нагадуючи всім Ругонові слова: "Я готовий", — слова хороброго мужа, що йому місто має бути вдячне за порятунок. Всі схилялись перед Ругоном. Ті, хто найбільше сміявся з чотирьох десятків вояків, і передовсім ті, хто величав Ругонів інтриганами та страхополохами, які стріляють у повітря, заговорили про вінчання

лаврами "великого громадянина, з якого на віки вічні пишатиметься Пласан". Адже на бруку ще не висохли калюжі крові, бо рани забитих ще свідчили про те, до якого зухвальства дійшла партія руїни, грабунків та вбивств. Треба було мати залізну руку в місті, щоб придушити повстання.

Грану снував у юрбі, приймаючи здоровлення й рукостискання. Усі уже знали історію про молоток. Але він запевняв усіх і скоро сам повірив у свою невинну вигадку, що він нібито перший побачив повстанців і почав бити на сполох; аби не він, Грану, то національних гвардійців були б до одного повбивали. Від цього його значення ще більше виросло. Він доконав великого подвигу, його не взивали інакше, як "пан Ісидор, знаєте, той самий пан, що бив молотком на сполох". Хоча фраза виходила трошки задовга, Грану з охотою взяв би її собі за шляхетський титул. Віднині, коли при ньому говорили слово "молоток", він вважав це за тонкі лестощі.

Тої хвилі, коли стали прибирати трупи, з'явився Арістід. Він оглядав їх з усіх боків, нюхав повітря, допитливо зазірав в обличчя. Вигляд у нього був рішучий, очі дивилися ясно. Тією самою рукою, що вчора ще була перев'язана, він підняв блузу на одному з трупів, щоб краще розглянути рану. Ці оглядини, здавалося, його переконали, розвіяли всі його сумніви. Він стулив губи, постояв на місці, не кажучи ані слова, потім пішов собі — треба, було прискорити випуск "Незалежного", що в ньому він умістив велику статтю. Ідучи вулицею, він пригадував материні слова: "Завтра побачиш". Так, він бачив; виходило міцно й справді страшно вато.

А тим часом Ругон почав відчувати ніяковість від своєї перемоги. Сидячи сам у кабінеті пана Гарсоне, прислухаючись до глухого гомону натовпу, він дознавав якогось чудного почуття, що заважало йому вийти на балкон. Кров, що в неї він ступив, морозила йому ноги. Він питав себе, як збавити час до вечора. Приголомшений нічними подіями, він натужував свою тупу голову, придумуючи собі будь-яке заняття: наказ чи розпорядження, щоб хоч трохи розважитися. Але він уже нічого не тямив. Куди його штовхає Фелісіта? Чи це вже кінець справі, чи треба ще вбивати людей? Страх охопив його. Жахливі сумніви стали турбувати душу; йому вже ввижалася переможна республіканська армія, що захопила місто, щоб помститись, коли раптом під самими вікнами мерії розлігся голосний крик: "Повстанці! Повстанці!" П'єр як ошпарений підскочив до вікна й, піднявши завіску, побачив, як натовп заметушився на майдані. Ніби вражений блискавкою, він раптом побачив себе зубожілим, пограбованим, убитим. Він прокляв свою жінку, прокляв ціле місто. Але в той час, коли він, як загнаний вовк, озирався навкруги, шукаючи виходу, в юрбі почулися оплески і радісні вигуки, шибки задзвеніли від переможного крику. Ругон наблизився до вікна: жінки махали хустками, чоловіки обіймалися; деякі бралися за руки й танцювали. Приголомшений, він стояв, мов прикутий, на місці, нічого не розуміючи, відчуваючи тільки, що голова йому йде обертом. Величезний будинок ратуші, порожній, безмовний, наганяв йому страх.

Признаючись згодом у всьому Фелісіті, П'єр ніяк не міг сказати, скільки часу тривали ці муки. Він пригадував тільки, що шерех кроків, які збудили луну в просторах

залах, вивів його з одубіння. Він сподівався побачити людей у блузах, озброєних косами та ломаками, але до кімнати ввійшли члени міської комісії, поштиві, в чорних сурдутах, з сяючими обличчями. Тут були всі. Почувши радісну звістку, вони всі, як один, раптом одужали. Грану кинувся в обійми свого дорогого голови.

— Солдати! — лебедів він. — Солдати!

Справді, до міста прибув загін солдатів на чолі з полковником Масоном та префектом департаменту Блерію. Вгледівши з валів далеко на рівнині солдатів, пласанці спочатку подумали, що то бунтівники. Хвилювання Ругона було таке велике, що дві великі сльози скотилися йому по щоках. Він плакав, цей великий громадянин. Міська комісія з шанобливим захватом поглядала, як падають ці сльози. Але Грану кинувся знову на шию свого друга, гукаючи:

— Ох! Який же я щасливий!.. Ви знаєте, я відверта людина. Скажу правду, ми всі злякалися, всі, так же ж, панове? І тільки ви залишилися на висоті, ви були великий, мужній! Скільки треба було вам сили волі мати? Так! Я казав своїй жінці: "Ругон — великий чоловік! Він цілком заслуговує на орден!"

Тут усі пани стали говорити, що треба вийти назустріч префектові. Ругон, приголомшений, важко дихаючи, все ще не міг повірити в свій несподіваний тріумф; він тільки белькотав, мов дитина. Але скоро опанував себе й зійшов униз, поважно, з гідністю, як того вимагав цей урочистий випадок. На площі Ратуші комісію та її голову зустріли таким вибухом ентузіазму, що Ругон трохи знову не згубив своєї статечної постави. Його ім'я пронеслося в натовпі на цей раз у спілці з найпалкішими похвалами. Він чув, як уся людність повторювала слова Грану, величала його як героя, що зберіг до кінця мужність і не піддався паніці. Він рушив до площі Підпрефектури, де комісія зустріла префекта, дорогою тішачись з своєї популярності, слави, як закохана жінка, що, зрештою, задовольнила свої жадання.

Пан де Блерію й полковник Масон увійшли в місто самі, залишивши військо на Ліонському шляху. Вони промарнували багато часу, оскільки їм не зразу пощастило визначити маршрут повстанців. А втім, вони вже знали, що ворохобники в Оршері. Вони збиралися затриматись у Пласані на якусь годину, щоб заспокоїти людність й оголосити жорстокий наказ про відібрання майна у повстанців і про смертну кару, що чекає всіх, кого заскочать із зброєю в руках. Полковник не міг стримати усмішки, коли комендант національної гвардії наказав відчинити Римську браму і розлігся страшний скрегіт заіржавілого заліза. Префекта й полковника супроводжував почесний караул національних гвардійців. Поки вони йшли проспектом Совер, Рудьє розповів усю епопею Ругона — про три дні паніки, що скінчилася останньої ночі блискучою перемогою. І коли обидва кортежі зійшлися, пан де Блерію жваво підступив до голови комісії; він потиснув йому руку, поздоровив його й попросив врядувати далі, аж до повернення влади. Ругон чемно вклонився, а префект, дійшовши до дверей підпрефектури, де хотів трохи відпочити, заявив прилюдно, що не забуде в своєму рапорті згадати про його гідну й хоробру поведінку.

Незважаючи на холоднечу, всі мешканці з'юрилились біля вікон. Фелісіта, яка

висунулася з вікна так, що мало не падала, аж зблідла від радості. Саме в цей час Арістід приніс їй число "Незалежного", в якому він рішуче висловився за переворот і вітав його як "зорю волі, нерозлучну з ладом". І тут же він делікатно натякнув на жовтий салон; визнаючи свої минулі помилки, він казав, що "молодь завжди самовпевнена", але що "великі громадяни не тратять марно слів, вони мовчки міркують, не звертаючи уваги на образи і виявляють себе героями в дні боротьби". Йому особливо була до вподоби ця фраза. І матір визнала, що статтю написано прегарно. Вона поцілувала улюбленого сина й посадила його праворуч од себе.

Маркіз де Карнаван, котрий також прийшов одвідати Фелісіту, втомлений своєю самотністю й охоплений палкою цікавістю, сперся на підвіконня ліворуч од неї.

Коли пан де Блерію на площі подав Ругонові руку, Фелісіта аж заплакала.

— Дивись, дивись, — сказала вона Арістідові. — Він потис. Дивись, от він знову потискує...

І, глянувши на вікна, де видніли обличчя, вона додала:

— Як вони зляться! Глянь-бо на Перотову жінку — вона аж хустку свою кусає. А нотарева дочка, панна Масіко, і вся сім'я Брюне... Які фізії, га? Як повитягалися їм носи!.. Ага! Бісові діти, тепер наша черга!

Вона слідкувала за сценою, що відбувалася біля дверей підпрефектури, з захопленням, вона вся трепетала, як сп'яніла від спеки цикада. Вона тлумачила найменші жести, вигадувала слова, яких не могла почути, казала, що П'єр вклоняється з великою гідністю. На хвилю вона насупилася, коли префект озвався й до бідолашного Грану, що метушився біля нього, домагаючись похвали. Певно, пан де Блерію уже чув сповідь про молоток, бо колишній торгівець мигдалем зашарівся, наче молода дівчина, й, очевидячки, відповів, що тільки виконав свій обов'язок. Але ще більше її розгнівила незвичайна добрість її чоловіка, що зазнайомив цих панів з Вюїє. Правда, Вюїє сам втерся поміж них, і Ругон був змушений назвати його.

— Бач! Який інтриган! — бурмотіла Фелісіта. — Він усюди пролізе... Мій бідний любий П'єр такий схвильований... А ось до нього щось говорить пан полковник. Що це він може йому говорити?

— Е, крихітко, — відповів маркіз із тонкою іронією, — він, певно, вихваляє його, що він так старанно позамикав брами.

— Мій батько врятував місто, — сухо сказав Арістід. — Хіба ви не бачили трупи, пане?

Де Карнаван не відповів нічого. Він навіть одійшов од вікна й сів у фотелі, хитаючи головою з виразом якоїсь огиди. Але префект уже пішов з площі. Ругон вдерся до кімнати й кинувся жінці на шию.

— А, моя мила! — бурмотів він.

Він більше нічого не міг сказати. Фелісіта примусила його поцілувати Арістіда й розповіла про чудову статтю в "Незалежному". П'єр ладен був розцілувати навіть маркіза — такий він був зворушений. Але жінка відвела його набік і віддала йому листа від Ежена, якого вона знову поклала в конверт. Вона вдавала, що його тільки що

принесли. Прочитавши листа, П'єр урочисто простяг його Фелісіті.

— Ти чарівниця! — сказав він, сміючися. — Ти ж усе наперед відгадала. А яких би дурниць наробив я без тебе! Ні, ми надалі спільно з тобою будемо влаштовувати всі наші справи. Поцілуй мене, моя розумнице!

Він пригорнув її, а вона тим часом обмінялася з маркізом тонкою посмішкою.

VII

Військо вернулося до Пласана тільки в неділю, третього дня після Сен-Рурської різанини. Префект та полковник, що їх пан Гарсоне закликав до обіду, ввійшли в місто самі. Солдати ж, обійшовши мур, розташувалися в передмісті, на дорозі, що вела в Ніццу. Смеркало, по небу, ще зранку вкритому хмарами, пробігали якісь дивні жовтуваті виблиски, що освітлювали місто примарним сяйвом того мідяного відтінку, який іноді буває під час бурі. Мешканці зустрічали військо боязко: ці скривавлені, потомлені солдати, що мовчки простували каламутним присмерком, жахали чистеньких буржуа з проспекту. І ці пани несамохіть сахалися їх і передавали пошепки один одному страшні новини про розстріли, про дикі утиски, що пам'ять про них надовго заховалася в країні. Вслід за державним переворотом прийшов терор, лютий, нещадний терор, і кілька довгих місяців весь Південь тремтів од страху. Пласан, що боявся й ненавидів повстанців, першого разу зустрів військо захопленими криками, але нині, бачивши грізні батальйони, готові стріляти з першої команди, — всі, навіть рантьє, навіть нотарі нового міста, занепокоєно питали самих себе, чи нема й за ними якихось політичних гріхів, за які їх можуть порозстрілювати.

Представники влади приїхали ще напередодні в двох візках, найнятих у Сен-Рурі. Їхнє несподіване прибуття не мало нічого урочистого. Ругон без особливого жалю повернув мерові його фотель. Його ставку було вже виграно, і він нетерпляче ждав з Парижа нагороди за свою громадянську доблесть. У неділю прийшов лист від Ежена, що його чекали не раніше понеділка. Фелісіта потурбувалася ще в четвер надіслати синові вечірній випуск "Вісника" й "Незалежного", де оповідалося про нічну битву й прибуття префекта. Ежен надіслав відповідь зі зворотною поштою; наказ про призначення батька на посаду митника вже на підписі; крім того, писав він, йому нетерпеливиться повідомити їм приємну новину: він тільки що виклопотав для батька орден Почесного легіону. Фелісіта заплакала. Чоловік дістане орден! Її погорді мрії ніколи не сягали так далеко. Ругон, блідий від радості, заявив, що з цієї нагоди треба сьогодні ж дати урочистий обід. Він уже не лічив грошей, він ладен був шпурляти в юрбу з обох вікон жовтого салону останні монети в сто су, щоб одсвяткувати цей великий день.

— Послухай, — сказав він жінці, — ти поклич Сікардо, він давно вже мозолить мені очі своєю орденською стрічкою. Потім — Грану та Рудьє; я не від того, щоб показати їм, що при всіх своїх статках їм ніколи в житті не бачити орденів. Вюїє — лихвар, все одно для повного тріумфу запроси і його, та й інший там дрібний люд... Ага, трохи не забув, зайди й сама поклич маркіза; ми його посадовимо поряд з тобою, по праву руку: він дуже оздобить наш стіл. Ти знаєш, пан Гарсоне влаштував прийом полковників та

префектові. Цим він хоче показати, що я вже ніщо. Але мені чхати на його мерію, раз вона не приносить жодного су. Він закликав і мене, але я відповів, що теж приймаю гостей. Побачиш, як вони засміються завтра на кутні... Ти не скупися ні в чому, добре всіх пригости. Замов усе, що треба, в готелі "Прованс". Треба втерти носа мерові.

Фелісіта взялася за справу. Але П'єр, хоч і був неслуханно радий, усе ще відчував якийсь невиразний неспокій. Переворот допоможе оплатити його борги, Арістід покався в своїх помилках, і П'єрові пощастило, зрештою, спекатися Макара, але він боявся, як би Паскаль не утнув чогось, а головне його непокоїла доля Сільвера. Не те щоб йому було шкода хлопця, П'єр тільки боявся, як би справа про жандаря не попала до суду. Ех, коли б якась здогадлива куля визволила його й від цього молодого злочинця! Жінка сказала щирішу правду вранці: всі перепони впали, і навіть сім'я, що так безчестила його у вирішальний момент, прислужилася до його піднесення. Свого часу він нарікав, що витратив стільки грошей на освіту цих дармоїдів — Ежена й Арістіда, зате нині вони повертали йому борг з відсотками. Але, як на зло, думка про цього негідного Сільвера отруювала йому цю годину урочистості.

Поки Фелісіта поралася коло званого обіду, П'єр, почувши за прихід війська, пішов дізнатися про новини. Але Сікардо, до якого він удався, майже нічого не знав. Паскаль, мабуть, залишився з пораненими; що ж до Сільвера, то майор, який мало знав хлопця, навіть не зауважив його. Ругон попрямував до передмістя, думаючи, до речі, провідати водночас Макара й оддати йому вісімсот франків, добуті з великою бідною. Але, опинившись у колотнечі табору і побачивши здаля полонених, які сиділи довгими рядами на колодах пустирища св. Мітра під доглядом озброєних солдатів, він побоявся скомпрометувати себе; скрадаючись, він прийшов до матері, надумавши послати стару жінку розпитати про події.

Коли він увійшов до хатинки, вже майже споночіло. Спочатку він не розгледів нікого, окрім Макара, той сидів за пляшкою й курил.

— Це ти? Нарешті! — пробурмотів Антуан, знову перейшовши з братом на "ти". — Мені осточортіло чекати тут. Гроші приніс?

Але П'єр не відповів йому. Він помітив Паскаля, що стояв, схилившись над ліжком, і поквапився озвати сина. Доктор, здивований його турботністю, що її приписав батьківській ніжності, спокійно розповів, що солдати схопили його й, певно, розстріляли б, коли б за нього не заступився якийсь незнайомець. Паскаля врятувало те, що він лікар, і він вернувся до міста разом з військом. Ругон полегшено зітхнув. Отже, й цей не скомпрометує його. В радісному пориві він міцно потиснув синові руку, але Паскаль зі смутком сказав:

— Не поспішайте радіти. Я застав бідну бабусю в важкому стані. Я приніс їй карабін, ним вона так дорожить, а вона як лежала, так і лежить без тями, — ось погляньте.

Очі П'єрові вже звикли до темряви. При світлі присмерку він роздивився на ліжкові тітку Діду; вона лежала нерухомо, як небіжчиця. Нервові напади, що з дитинства мордували її бідне тіло, тепер добили її. Здавалося, нерви висушили в ній усю кров. Ця

пристрасна плоть довгі роки висилювала, спалювала себе змушеним стримуванням, і, нарешті, обернулася у жалюгідний труп, що його ще гальванізували корчі, пробігаючи по ній. Страшенні болі, здавалося, прискорили повільний розпад організму. На обличчі Аделаїди, блідому, як у черниці, знекровленому суворим життям і постійним перебуванням у темряві, виступили червоні, ніби намальовані, плями. Риси були спотворені, очі широко розтулені, руки неприродно повиверчувані, вона лежала нерухома, випроставшись, і сукня різко окреслювала її кощаве тіло. Аделаїда конала безмовно, корчовито стуливши уста, і сутінки були насичені жахом її німого часування.

У Ругона вихопився жест досади. Це трагічне видовисько було йому дуже неприємне: увечері він чекав на обід гостей і йому зовсім не хотілося мати сумний вигляд. Мати наче навмисне все це вигадала, аби тільки дошкулити йому. Могла б вибрати інший день. Ховаючи своє занепокоєння, П'єр сказав:

— Минеться. Сто разів я бачив її в такому стані. Треба дати їй відпочити — це єдине лікування.

Паскаль похитав головою.

— Ні, сьогоднішній приступ не схожий на інші, — пробурмотів він, — я часто глядів її й ніколи не помічав таких симптомів. Гляньте-бо на її очі, вони стали особливо прозорі, в них зайнявся якийсь підозрілий блиск. А обличчя! Як страшенно зсудомлені всі м'язи!

Він нахилився, придивляючись до її рис, і провадив тихим голосом, наче говорив сам до себе:

— Такі обличчя я бачив тільки в забитих людей, що вмерли з переляку... Щось, певно, жахливе її вразило.

— А з чого почався цей приступ? — нетерпляче спитав Ругон, не знаючи вже, як вибратися з цієї комірчини.

Паскаль не знав, але Макар, наливаючи собі чарку, розповів, що йому захотілося коньяку і він послав матір купити йому пляшку. Вона недовго проходила, а коли вернулася, раптом упала, як мертва, на долівку, не сказавши ні слова. Макарові довелося перенести її на ліжко.

— Мене дивує, — сказав він наприкінці, — як вона не розбила пляшку.

Молодий лікар замислився. Помовчавши трохи, він сказав:

— Ідучи сюди, я чув два постріли. Мабуть, ці паскуди розстріляли ще кого-небудь із полонених. Якщо вона в цей час проходила повз солдатів, вигляд крові міг її довести до припадку... Вона, мабуть, дуже страждала.

На щастя, при ньому була аптечка з ліками, що з нею він не розлучався під час походу. Він спробував розсунути зціплені зуби тітки Діди і влити їй декілька крапель рожевої рідини. Тим часом Макар знову спитав брата:

— Гроші приніс?

— Так, приніс, зараз ми з тобою розрахуємося, — відповів Ругон, радіючи зміні розмови.

Макар, бачачи, що йому збираються платити, став пхикати. Він надто пізно оцінив усі наслідки своєї зради, інакше він правив би вдвічі-втричі більше. Почалися скарги. Далебі, тисяча франків — це надто мало. Діти кинули його, він залишився сам на світі й мусить їхати з Франції. Антуан мало не заплакав, кажучи про своє вигнання.

— Ну, то хочете одержати вісімсот франків? — сказав Ругон, котрому хотілося швидше піти.

— Ні, по правді, з тебе належить вдвоє більше. Твоя жінка обдурила мене. Коли б вона відверто сказала, чого вам від мене треба, ніколи б я так не скомпрометував себе за таку дрібницю.

Ругон виклав на стіл вісімсот франків золотом.

— Присягаюся, я не маю більше грошей, — сказав він. — Згодом я постараюся щось для вас зробити. Але, ради бога, рушайте сьогодні ж увечері.

Макар цідив крізь зуби глухі скарги і сипав прокльони, проте підсунув стіл до вікна і почав рахувати золоті монети в мерущому світлі присмерку. Він підкидав догори монети, що йому приємно лоскотали пальці, дзвін їх у темряві здавався йому чистою музикою. Зупинившись на одну мить, він сказав:

— Ти обіцяв мені посаду, дивись не забудь. Я бажаю повернутися до Франції. Добре було б місце гайового де-небудь у мальовничій окраїні, за моїм вибором.

— Так, так, домовилися, — відповів Ругон. — Ну що, сходиться? Тут вісімсот франків?

Макар заходився перераховувати гроші. Ще дзенькали останні луїдори, як раптом пронизливий сміх змусив їх обох обернутися. Тітка Діда стояла біля ліжка напіводягнена, з розкуйовдженим сивим волоссям, на блідому обличчі цвіли рожеві плями. Паскаль марно силкувався втримати її. Простигши руки, тремтячи всім тілом, вона хитала головою й, як божевільна, повторювала декілька разів:

— Ціна крові, ціна крові! Я чула дзвін золота... Це вони, вони його продали. Ох, убивці, ох, вовки!

Вона відкинула волосся і провела руками по чолу, ніби хотіла зібратися з думками. Потім вела далі:

— Я давно вже бачу його перед собою... чоло йому пробито кулею!.. В мене в голові крутяться якісь люди з рушницями. Вони чатують на нього... Вони подають мені знаки, що зараз стрілятимуть. Який жах! Мені ламають кістки, хочуть пробити мені череп! Ох, помилуйте, помилуйте!.. Благаю вас, він не побачить її більше ніколи, не кохатиме її більше ніколи, ніколи! Я замкну його, я не дозволю йому бігати за нею! Ні, змилуйтеся! Не стріляйте... Я не винна... Коли б ви знали...

Вона впала навколішки, з плачем благаючи, простягаючи свої тремтячі руки до якогось безжалісного привида, який їй увижався в темряві. І раптом вона випросталася; очі їй розплющилися ще ширше, зі стиснутого горла вихопився страшний зойк, здавалося, вона бачить щось жахливе.

— Ой жандар! — хрипко гукнула вона, відсахнулася, впала на ліжко й почала по ньому качатися з божевільним затяжним реготом.

Паскаль уважно стежив за приступом. Обидва брати, перелякані, забилися у куток кімнати. Вони вловлювали тільки окремі слова. Коли Ругон почув слово "жандарм, йому здалося, що він зрозумів, у чому річ, бо з того часу, як забито її любовника на кордоні, тітка Діда таїла глибоку ненависть до жандарів та митників; вона погано їх розрізняла і мріяла їм усім помститись.

— Та це ж вона розповідає про браконьєра, — пробубонів Ругон.

Паскаль знаком показав йому замовчати. Мруща тяжко підвелася. Вона здивовано озиралася навколо себе. Мить яку вона сиділа мовчки, намагаючись розпізнати навколишні речі, ніби опинилася в незнайомому місці, потім раптом стурбовано спитала:

— Де ж рушниця?

Доктор подав у руки їй карабіна. Вона кволо скрикнула з радості і довго вдивлялася в нього, тихо кажучи співучим голосом, як маленька дівчинка:

— Це вона, так, так, я впізнаю її... Вона вся в крові А сьогодні на ній свіжі плями... Його руки були в крові, вони залишили на прикладі червоні відбитки... Ох, нещасна, нещасна тітка Діда...

Їй паморочилось у голові. Вона заплющила очі й замислилася.

— Жандар був мертвий, — бурмотіла вона, — і все-таки він вернувся... Невже ця сволота так і не вмирає?

І, пойнята божевільною люттю, вона скочила і, вимахуючи карабіном, рушила до синів, що припали до стіни й завмерли з жаху. Її розперезані спідниці волочилися за нею, напівголе, з'їдене старістю, викривлене тіло її раптом випросталося.

— Це ви стріляли? — крикнула вона. — Я чула дзенькіт золота... Безщасна! Я породила тільки вовків... Була тільки одна безталанна дитина, й ту вони з'їли. Кожний з них увірвав собі кусень, ще й досі їхні пащі закривавлені. Вони грабують! Вони вбивають! І живуть собі панами. Прокляті! Прокляті! Прокляті!

Вона співала, сміялася, кричала і все повторювала співуче: "Прокляті, прокляті", наче дивний музичний приспів, що його ритм нагадував гук стрілянини.

Паскаль зі сльозами на очах переніс її на ліжко. Вона не пручалася, слухняна, наче дитина. Вона співала далі, прискорюючи темп, відбиваючи по укривалу такт своїми сухими руками.

— Ось чого я боявся, — сказав лікар, — вона збожеволіла. Удар був надто грубий для бідної істоти, та ще з її нахилом до гострих неврозів. Вона, певно, помре так само, як і її батько, — в божевільні.

— Але що ж такого вона могла побачити? — спитав Ругон, зважившись нарешті вийти з кутка, куди він забився.

— В мене є страшне підозріння, — відповів Паскаль. — Я збирався поговорити з вами про Сільвера, коли побачив вас. Він полонений. Треба поклопотати в префекта, спробувати його врятувати, коли ще не пізно.

Старий торговець олією, пополотнівши, глянув на сина. Потім швидко відповів:

— Слухай, доглядай за нею. Я сам сьогодні дуже заклопотаний. Подивимося завтра,

і якщо — перевеземо її до Тюлетської божевільні. А вам, Макаре, треба вирушати цієї ж ночі. Ви дали мені слово, що так буде. Я піду побачуся з паном Блеріо.

Він недоладно бурмотів, палаючи бажанням вийти з хати на холод, на свіже повітря. Паскаль пильно дивився то на божевільну, то на свого батька й дядька; егоїзм ученого брав у ньому гору; він вивчав матір та її синів з цікавістю натураліста, що спостерігає метаморфози комахи. Він думав про те, як розростається родина, наче той стовбур, що відкидає силу паростів, як терпкі соки разносять одне й те ж насіння в найвіддаленіше віття, вигнуте на всякий штиб за примхою сонця й затінку. На мить, ніби при спалаху блискавки, перед ним постала прийдешність Ругон-Макарів, цієї зграї випущених на волю домагань, що жеруть здобич у блиску золота й крові.

А тим часом, почувши Сільверове ім'я, тітка Діда перестала співати. Якусь мить вона прислухалася з турботою. Потім знову почала несамовито вити.

Ніч зовсім спала на землю; темна кімната гнітила жахом і пусткою. Крики божевільної, якої вже не було видно, вихоплювалися з темряви, мов із забитої труни. Ругон вибіг на вулицю заморочений; його переслідувало глузливе голосіння, що лунало ще моторошніше в півночі.

Коли П'єр вийшов з завулка св. Мітра, розмірковуючи про себе, чи не буде небезпечно клопотати в префекта за Сільвера, він побачив Арістіда, що тинявся пустирищем, заваленим колодами. Той, упізнавши батька, підбіг зі стурбованим виглядом і прошепотів йому на вухо кілька слів. П'єр пополотнів. Він кинув переляканий погляд на темне пустирище, освітлене лише відблисками циганського вогнища. І обидва звернули на Римську вулицю, прискорюючи кроки, ніби вбивці; вони підняли коміри пальт, щоб їх не впізнали.

— Що ж, це звільняє мене від клопоту, — пробурмотів Ругон. — Ходімо обідати. На нас чекають.

Коли вони прийшли, жовтий салон уже сяяв вогнем. Фелісіта перевершила саму себе. Всі зібралися тут: Сікардо, Грану, Вюїє, торговці олією, торговці мигдалем, коротко кажучи, все товариство в повному складі. Тільки маркіз відмовився прийти, покликаючись на приступ ревматизму, до того ж він збирався в дорогу. Він бридився цими буржуа, заплямованими кров'ю, родич його, граф де Валькерас, очевидячки, порадив перечекаати в Корб'єрському маєтку, поки про нього забудуть. Відмова пана де Карнавана зачепила Ругонів. Але Фелісіта втішилася, пообіцявши собі врядити пишній бенкет. Вона взяла в зажиток два канделябри, замовила ще дві перші і дві другі страви, щоб добірним частуванням змусити забути за відсутність маркіза. Для більшої врочистості стіл накрито в вітальні. Готель "Прованс" постачив срібло, порцеляну та кришталі. З п'ятої години на стіл було вже застелено, щоб гості, приходячи, могли милуватися на його пишне накриття. На білій скатертині на обох кінцях столу в порцелянових позолочених вазах з намальованими на них квітами стояли букети з штучних троянд.

Коли звичне товариство жовтого салону зібралося гуртом, гості не могли приховати захвату, викликаного таким видовищем. Цим панам було ніяково, й вони потай

обмінювалися поглядами, що казали без слів: "Ругони з'їхали з глузду, вони кидають гроші на вітер". Правду мовити, Фелісіта, запрошуючи гостей, не могла стримати язика. Всі вже знали, що П'єр дістане орден й деяке призначення і на цю звістку, мовляв, за старою "повитягалися носи". Рудьє злісно казав про неї: "Ця смуглявка надто вже пишається". Коли настав день відплати, зграя буржуа, котрі доби́ли поранену Республіку, захвилювалася, всі стежили один за одним. Кожен вихвалявся, що йому пощастило вкусити дужче за сусіду, і вважав несправедливим, що тільки Ругонам дістаються лаври перемоги, здобутої гуртом. Навіть ті, хто насаджував груди тільки для того, щоб дати вихід темпераменту, нічого не вимагаючи від новонародженої Імперії, були прикро вражені тим, що завдяки їм найзлиденніший, найзаляканіший з усіх раптом дістає червону стрічку в петлицю. Інша річ, коли б цієї відзнаки сподобився цілий салон!

— Мене не цікавить орден, — сказав Рудьє Грану, відвівши його до вікна. — Я відмовився від нього ще в часи Луї-Філіппа, коли був за постачальника двору. Ех! Луї-Філіпп був добрий король, ніколи Франція не матиме такого короля.

Рудьє знову робився орлеаністом. Потім він додав з хитрою облудою колишнього панчішника з вулиці Сен-Оноре:

— Але ви, мій милий Грану, хіба не личила б вам стьошка в петлиці? Що там не кажіть, ви такий же рятівник міста, як і Ругони. Учора в одному вишуканому товаристві не хотіли й віри йняти, що ви могли наробити стільки галасу самим молотком.

Грану пробурмотів подяку й, зашарівшись, як дівчина при першому любовному освідченні, нахилився до вуха пана Рудьє й прошепотів:

— Хай це залишиться між нами, але я маю підстави гадати, що Ругон клопотатиме за стрічку й для мене. Він добрий чоловік.

Колишній панчішник раптом споважнів і став виявляти витончену ввічливість. Коли Вюїє заговорив з ним про заслужену нагороду, одержану їхнім приятелем, він відповів дуже голосно, так, щоб почула Фелісіта, котра сиділа за кілька кроків, що такі люди, як Ругони, "роблять честь Почесному легіону". Книгар притакував: уранці він дістав тверду обіцянку, що клієнтуру колегу буде йому повернуто. Щодо Сікардо, то йому було трохи прикро, що тепер у їхній кумпанії не він один матиме відзнаку. На його думку, тільки військові мали право на стрічку. Мужність П'єра його здивувала. Але, добрий з натури, він згодом розходився й почав кричати, що прибічники Наполеона вміють цінувати людей з серцем і енергією.

Отож П'єра й Арістіда зустріли захоплено: всі руки простяглися їм назустріч. Їх почали обіймати. Анжела сиділа на канапі біля своєї свекрухи, поглядаючи на стіл із здивуванням ненаситної ласухи, що ніколи не бачила стільки страв разом. Підійшов Арістід. Сікардо поздоровив зятя з прегарною статтею в "Незалежному". Він повертав йому свою ласку. Молодий чоловік на його батьківські запитання відповів, що йому хотілося б переїхати з сім'єю до Парижа, де брат Ежен, звісно, допоможе йому висунутись, але йому бракує на це п'ятсот франків. Сікардо пообіцяв дати йому такі гроші; він уже подумки бачив свою дочку в Тюльрійському палаці на прийомі в

Наполеона III.

Тим часом Фелісіта непомітно кивнула чоловікові. П'єр, оточений гостями, які зі співчуттям допитувалися, чому він такий блідий, зміг вирватися лише на якусь хвилину. Він ледве встиг прошепотіти жінці, що знайшов Паскаля й що Макар вирушає вночі. Потім ще тихіше розповів їй, що мати збожеволіла; він поклав пальця на уста, наче кажучи: "Ні слова, щоб не зіпсувати обіду". Фелісіта стулила уста. Вони перекинулися поглядом, і кожен з них подумав: "Тепер стара не докучатиме нам більше; браконьерову хатинку розберуть, як колись зрівняли з землею садибу Фуків, і ми назавжди заслужимо пошану й повагу в Пласані".

Але гості вже поглядали на стіл. Тут Фелісіта запросила всіх сідати. Настала щаслива хвилинка. Коли всі взялися до ложок, Сікардо жестом попросив уваги.

— Панове, — сказав він, — я хочу від імені всього товариства поздоровити нашого господаря з високою нагородою, що її він блискуче заслужив своєю мужністю й патріотизмом. Безперечно, це саме небо навіяло Ругонові думку залишитися в Пласані в той час, як ці поганці тягли нас по великих шляхах. І я від щирого серця вітаю постанову уряду... Дозвольте мені закінчити... Потім ви вітатимете нашого друга. Так знайте ж, що наш друг дістає орден Почесного легіону, а крім того, призначається на посаду митника.

У гостей вихопився крик здивування. Ніхто не чекав такого призначення. Дехто криво посміхався, але вигляд розкішних потрав підняв у всіх настрій, і вітання посипалися звідусіль. Тут Сікардо попросив ще уваги.

— Стривайте, панове, — знову почав він, — я ще не закінчив... Додам ще тільки одне слово... Треба гадати, що наш друг лишиться з нами, бо смерть вирвала з-поміж нас пана Перота.

Почулися вигуки. Фелісіті раптом стиснулося серце. Сікардо вже говорив їй про смерть митника, але нагадування на початку урочистого обіду про цю наглу й страшну смерть якимсь холодом повіяло на неї. Вона згадала своє бажання: то вона вбила митника. А бенкет розпочався вже під дзенькання срібляного посуду. В провінції їдять багато й галасливо. Після передобідка всі разом загомоніли, кожний хотів, як той осел у казці, брикнути переможених, всі просто в очі, не соромлячись, лестили один одному, чесали язики з приводу відсутності маркіза: хіба можна приятелювати з цією шляхтою? Рудьє навіть натякнув, що маркіз не прийшов тому, що йому від страху перед повстанцями зробилася жовтяниця. Коли подали другу страву, пристрасті розпалилися. Торгівці олією, торговці мигдалем рятували Францію. Далі почалися тости, пили на славу Ругона; Грану, червоний як рак, почав щось белькотіти, а Вюїє, зовсім блідий, остаточно сп'янів; але Сікардо все підливав вина, а Анжела, що вже встигла об'їстися, пила шклянку по шклянці цукрову воду. Всі раділи, що їх уже врятовано, що їм нема чого тремтіти, що знову вони в жовтому салоні, коло пишно накрытого столу, при ясному світлі двох канделябрів та люстри, яку вони вперше побачили без засидженого мухами покрівця. Глупота цих панів аж світилася, сповнюючи їх ситою тваринною втіхою. В нагрітому повітрі кімнати лунали соковиті

голоси, кожна нова страва додавала захвату: п'яно варнякаючи, садили компліменти, навіть заявляли, як влучно висловився один з них, колишній лимар, що цей обід "справжній Лукулловий бенкет".

П'єр сявав; його грубе бліде обличчя аж зросилося потом від тріумфу. Фелісіта, набравшись сміливості, говорила, що вони, либонь, на деякий час переїдуть до помешкання бідного пана Перота, поки не знайдуть собі будиночка в новому кварталі. І вона уже подумки розставляла свої майбутні меблі в кімнатах митника. Вона вступала в своє Тюїльрі. Гамір ставав оглушливіший, але раптом Фелісіта, наче щось пригадавши, встала й нахилилась до вуха Арістіда.

— А Сільвер? — спитала вона.

Молодий чоловік, заскочений зненацька, здригнувся.

— Він помер, — тихо відповів він. — Я бачив, як жандар прострілив йому голову з пістолета.

Фелісіта затремтіла. Вона роззявила була рота, щоб запитати сина, чому він не відвернув цього вбивства і не врятував дитини, але так і не сказала нічого, й наче остовпіла. Арістід прочитав запитання на її тремтячих устах і пробурмотів:

— Розумієш, я нічого не сказав... Тим гірше для нього, так. Я добре вчинив. Принаймні здихались!

Ця груба синова відвертість не сподобалася Фелісіті. Отже, й Арістід, так як і його батько та мати, мав на сумлінні мерця. Певно, він не признався б так просто, що блукав по передмістю й допустив убивство брата в перших, коли б вина з готелю "Прованс" й мрії про скорий від'їзд до Парижа, не змусили його відкинути свою звичайну потайність. Сказавши цю фразу, Арістід нахабно розвалився на стільці. П'єр, що здаля стежив за жінчиною розмовою з сином, зрозумів усе й обмінявся з ними поглядом спільника, благаючи, щоб ті замовкли. Це був останній трепет переляку, що пригнітив Ругонів серед шумних вибухів веселого бенкету.

Повертаючи до свого місця коло столу, Фелісіта побачила по той бік вулиці в вікні запалену воскову свічку: вона горіла над тілом пана Перота, привезеним уранці з Сен-Руру. Фелісіта сіла, почувавши, як ця свічка пече їй спину. Але сміх ставав усе голосніший, і, коли подали десерт, жовтий салон вибухнув захопленим криком...

У цей час передмістя ще тремтіло від драми, яка щойно залила кров'ю пустирища св. Мітра. Військо, повернувшись після різанини на Норській рівнині, продовжувало свою жахливу помсту. Людей забивали — одних прикладами десь під муром, інших жандарі пристрілювали із пістолетів у канавах. Щоб од жаху всім заціпило, солдати сіяли по дорозі смерть. Загін легко було знайти по кривавому сліду, що він залишав за собою. Точилася безперервна різанина. На кожному привалі добивали кількох чоловік повстанців. У Сен-Рурі забили двох, у Оршері — трьох, в Беажі — одного. Коли військо отаборилося в Пласані, на шляху, що вів до Ніцци, вирішено було розстріляти ще одного бранця — з найнебезпечніших. Переможці вважали за потрібне залишити поза собою ще один труп, щоб місто перейнялося пошаною до новонародженої Імперії. Але солдатам набридло вже вбивати. Серед них не з'явилося охочих на цю жахливу

розправу. Полонені, зв'язані по парі за руки й кинуті на пиляні колоди, мов на похідні ліжка, чекали своєї долі в тупому й покірливому одубінні.

У цю мить жандар Ренгад brutally розштовхав натовп роззяв. Скоро він дізнався, що військо повернулося, ведучи з собою кількасот бранців, як схопився з ліжка, тремтячи з пропасниці, ризикуючи життям у цей жорстокий грудневий холод. На повітрі рана йому відкрилася, на пов'язці, що закривала порожню орбіту, виступила кров, червоні струмочки потекли по щоці та вусах. Лякаючи всіх своїм німим гнівом, блідим обличчям із кривавою пов'язкою, він обходив лави бранців, пильно вдивляючись кожному в обличчя. Він снував туди й сюди, раз у раз нахиляючись. Від його раптової появи тремтіли навіть найхоробріші з полонених. Раптом він вигукнув:

— Ага, розбійнику, таки попався!

Він схопив Сільвера за плече. Той, зіщулившись, сидів на колоді, блідий як смерть, і з сумним і байдужим виразом дивився перед себе, у тьмянний присмерк. Цей порожній погляд з'явився в нього після відходу з Сен-Руру. Дорогою, протягом довгих миль, коли солдати прикладами підганяли полонених, Сільвер був смирний, наче дитина. Запорошений, умираючи зі спраги й втоми, він брів мовчки, мов та слухняна худоба в череді під батогом погонича. Він думав про Мієту. Він бачив, як вона лежить на прапорі під деревами, задивлена в небо. Останні три дні він нічого, крім неї, не бачив. І в цю хвилину в тьмяному присмерку він бачив її.

Ренгад звернувся до офіцера, що ніяк не міг знайти поміж солдатів охочих розстрілювати.

— Цей поганець вибив мені око, — сказав він, указуючи на Сільвера. — Дайте мені його... Для вас же краще.

Офіцер, не відповідаючи, байдужно відійшов, зробивши невизначений жест. Жандар зрозумів, що людину віддано йому.

— Ну, ходімо! — сказав він, штовхаючи Сільвера.

Він, як і інші полонені, мав товариша, прив'язаного за руку до одного з ним ланцюга. В парі з Сільвером був один селянин з Пужоля, на прізвище Мурґ, чоловік років п'ятдесяти, якого пекуче сонце й тяжка праця хлібороба зовсім притупили. Скоцюрблений, з загрубілими руками, з дурнуватим виразом обличчя, він блимав очима, говорив заїкаючись; у нього був упертий і недовірливий вигляд, як у тварини, звиклої до побоїв. Він пішов за іншими, озброївшись тільки вилами, бо рушило все його село; але він ніяк не міг би пояснити, що саме кинуло його на великий шлях. Коли його взято в полон, він уже зовсім перестав що-небудь тямити. Йому все здавалося, що його ведуть додому. Він здивувався, коли його зв'язали; тепер, бачачи, що на нього дивиться стільки людей, він зовсім спантеличився й сидів приголомшений. Він говорив лише місцевою говіркою і ніяк не міг втямити, чого від нього хоче жандар. Мурґ повернув до нього своє грубе обличчя, силкуючись щось зрозуміти; потім, гадаючи, що в нього запитують, звідки він родом, сказав хрипким голосом:

— Я з Пужоля.

У натовпі розкотився веселий регіт, озвалися голоси:

— Розв'яжіть його!

— Таке! — відповів Ренгад. — Чим більше знищимо цієї наволочі, тим ліпше. Якщо їх пов'язано до пари, хай обидва й ідуть.

З натовпу почулися нарікання.

Жандар озирнувся; побачивши його страшне скривавлене обличчя, роззяви розступилися. Якийсь маленький чистенький буржуа відійшов був геть, зауваживши, що коли залишиться ще, то не зможе обідати. Але почувши, як хлопчаки, впізнавши Сільвера, загомоніли про дівчину в червоному, маленький буржуа повернувся роздивитися полюбовника цієї бунтівниці з прапором, цієї повії, про яку писали в "Вісникові".

Сільвер нічого не бачив і не чув. Ренгад схопив його за комір. Тоді він підвівся, примусивши підвестися й Мурга.

— Ходіть! — сказав жандар. — Уже скоро буде по всьому.

І Сільвер упізнав кривоокого. Він усміхнувся. Мабуть, він зрозумів. Потім відвернувся. Кривоокий, його вуса, що стирчали, зліплені кривавими патьоками, збудив у ньому глибокий жаль. Йому хотілося вмерти тихо й покірливо. Він уникав зустрічатися поглядом з єдиним оком Ренгада, що так зловісно виблискувало з-під білої пов'язки. І юнак сам рушив у глибину пустирища св. Мітра, в вузький прохід між купою дощок. Мург ішов слідом за ним.

Безрадісно простягалося безлюдне пустирище під жовтим небом. Мідяно-червоні хмари відкидали тьмянні відблиски. Ніколи ще це голе поле, цей лісний склад, де спали колоди, скуті морозом, не бачили такого довгого, такого гнітючого присмерку. Шлях, полонені, солдати й натовп — усе зникло в густому затінку дерев. І тільки пустирище та купи колод і дощок білили де-не-де в мерущому світлі, надаючи всій місцевості вигляду висохлого річища. А в кутку тартака стояли кобилиці, пороблені пилярами; їхній могутній кістяк скидався на стовпи шибениці або на основу гільйотини. Довкола ані лялечки, лише троє циганів висунули з запнутого воза перелякані обличчя: старий, стара та висока кучерява дівчина з очима вогненними, мов у вовка.

Біля проходу Сільвер озирнувся. Юнак пригадав собі ту далеку неділю, коли при ясному місячному світлі він проходив цим складом. Яка уроча пишнота! Як повільно лилося вздовж дощок бліде проміння. З холодного неба спускалася урочиста тиша. І серед цієї тиші кучерява циганка тихо співала незнайомою мовою. Потім Сільвер збагнув, що ця далека неділя була всього тиждень тому. Всього тільки тиждень тому він приходив попрощатися з Містою. Як це було давно! Йому здавалося, що він не був тут уже багато років. Але коли він увійшов у тісний прохід, серце йому завмерло. Він розпізнавав пахощі трав, малюнок тіней, що їх відкидали дошки, вилом у мурі. Здавалося, всі ці речі щось говорять йому жалібними голосами. Прохід тягнувся, смутний і порожній; він здавався довший, ніж звикле, в лице Сільверові війнув холодний вітер. Цей куток якось страшенно зістарівся, Сільвер бачив мур, роз'їдений мохом, трав'яний килим, прибитий морозом, купи дощок, що погнили під дощем. Як сумно! Падав жовтий присмерк, ніби затягаючи шаром болота руїни святині його

кохання. Він заплющив очі і знову побачив зелену алею, згадав щасливі часи. Було тепло. Вони бігають разом із Містою під гарячим сонцем. Потім наступали грудневі дощі, нудні, безупинні; Міста й він усе ж таки приходили сюди, ховалися в затишку дощок і захоплено слухали, як дзюрчить злива. Наче блискавка, промайнуло перед ним усе його життя, всі минулі радощі. Міста перескакувала через мур, підбігала до нього, заливаючись гучним реготом. Ось йому ввижається в затінку її біле тіло й густе чорне волосся. Вона розповідає про сорочі гнізда, як їх важко видирати, вона тягне його за собою. Тут йому вчулося навіть притишене дзюрчання Віорни, стрекіт пізніх коників, шерех вітру в тополях Сен-Клерської долини. Як вони бігали з Містою! Він бачив це ніби зараз. Вона за два тижні навчилася плавати. Славна дівчинка, вона мала тільки одну хибу: крала овочі. Але він, звичайно, швидко її відучив би. Спогад про їхні перші ніжності знову повернув його до вузької алеї. Вони завжди поверталися до цього закутка. Йому здавалося, що ось бринять ще останні звуки пісні циганки, чути, як грюкають віконниці, зачинювані на ніч, як поважно відбивають дзигарі години. Потім настає хвилина розлуки. Міста перелазить через мур. Вона посилає йому поцілунки. І ось він уже не бачить її більше. Тяжке почуття стиснуло йому груди. Він не побачить її більше ніколи, ніколи...

— Ну, — прогарчав кривоокий, — іди вибирай собі яке хочеш місце.

Сільвер ступив ще кілька кроків. Він наблизився до кінця алеї; тепер йому видно було тільки вузьку смужечку неба, де вигасало іржаве вечорове світло. Тут проминули два роки його життя. Неминуче наближення смерті саме на цій доріжці, де так довго жив він серцем, мало для нього невимовну чарівність. Він не поспішав, він прощався з усім, що любив: з травами, з дошками, з камінням старого муру, з усіма цими речами, що їх Міста зробила для нього живими. Він знову поринув у минуле. Вони чекали повноліття, щоб побратися. Тітка Діда залишалася б із ними. Ох, як добре було піти звідси далеко-далеко... в якесь незнайоме село, де б паскудники з передмістя не дорікали Міеті Шантагрей за злочин її батька. Яке було б спокійне життя! Він завів би кузню десь край битого шляху. Він ладен був пожертвувати своїм честолюбством: він уже не мріяв робити екіпажі, коляси з широкими лакованими дверцями, лискучими, мов дзеркала. Заціпенівши з горя, він ніяк не міг пригадати, чому ж це ніколи вже не здійсниться ця його щаслива мрія? Чому б не поїхати разом з Містою й тіткою Дідою? Напружуючи пам'ять, він знову чув різкі звуки стрілянини, він бачив, як падає прапор з поламаним державом, з полотнищем, звислим, наче крило підстреленого птаха. Республіка спочивала разом із Містою в згортках червоного прапора. Ох, горе! Так оце вони обидві вмерли! В обох з'яє рана на грудях! Ось що перепинило дорогу його життя — трупи обох його улюблених. У нього нічого не залишалося більше, він може вмерти. Саме ця думка і викликала в ньому після Сен-Руру дитячу покірність, дрімотне заціпеніння. Коли, б його стали бити, він навіть не почув би цього. Душа його ніби відлетіла від тіла й стояла навколішках перед дорогими йому небіжчицями, під деревами, в їдкому пороховому димові.

Але кривоокому вривався вже терпець; він штовхнув Мурга, що ледве пересував

ноги. Він гарикнув:

— Та йдіть уже! Що мені тут ночувати з вами, чи що?

Сільвер спіткнувся й глянув під ноги. Уламок черепа білів у траві. Сільверові здалося, що вузька алея наповняється голосами. Мерці кликали його; древні мерці, чие гаряче дихання так чудно хвилювало його й Міету теплими липневими вечорами. Він втямив тоді їхній тихий шепіт: вони раділи, вони благали його, вони обіцяли повернути йому Міету там, у землі, в притулку, ще захованішому, ніж ця стежка. Кладовище, що колись своїми гострими пахощами, своєю буйною порістю навівало в серце дітям пристрасні жадання, з любов'ю, розстеляло своє ложе буйних трав, усе ж не могло кинути їх у обійми одне одному; тепер воно мріяло напитися теплої Сільверової крові. Вже двоє літ воно чекало на молоде подружжя.

— Тут, чи що? — спитав кривоокий.

Юнак глянув просто себе. Вони дійшли до краю алеї. Він помітив могильну плиту і аж здригнув. Міета говорила правду: камінь був для неї. "Тут лежить... Марія... що вмерла..." Вона вмерла, і плита придушила її.

Тоді, мало не зомлівши, він сперся на холодний, наче зледенілий камінь. А який же він був теплий, коли вони цілі години просиджували, розмовляючи, на ньому! Вона приходила ось з цього боку. Вона витерла крайчик плити ногами, коли спускалася з муру. Цей слід був відбитком гнучкого тіла Міети, ніби пасткою її. І Сільвер думав, що всі речі на світі мають свою долю, що цей камінь лежить тут для того, щоб він міг умерти на цьому місці, де він кохав.

Кривоокий зарядив пістолети.

"Вмерти! Вмерти!" — ця думка захоплювала Сільвера. Так, значить, сюди вела довга біла дорога, що спускається з Сен-Руру до Пласана. Коли б він знав, він ішов би ще швидше. Вмерти на цій плиті, вмерти в глибині вузької алеї, вдихаючи повітря, де йому вчувалося Міетине дихання! Ніколи він не міг і мріяти про таку втіху в своєму горі. Небо було милостиве до нього. Він чекав на смерть з якоюсь чудною усмішкою.

Раптом і Мурґ побачив пістолети. Досі він дозволяв тягти себе, нічого не розуміючи. Але тут жах опав його й він повторював розгублено:

— Я з Пужоля, та я ж із Пужоля.

Він кинувся на землю й припав до ніг жандаря; мабуть, він вважав, що його беруть за когось іншого.

— Чи мене обходить, що ти з Пужоля? — пробурмотів Ренгад. Але нещасний, тремтячи, ридаючи від жаху, не тямив, чого ж це він має вмирати, простягав до жандаря тремтячі, бідні, знівечені руки, загрубілі робітничі руки, белькочучи своєю говіркою, що він нічого поганого не зробив, що треба його помилувати. Кривоокому ввірвався терпець, бо він ніяк не міг наставити пістолет до скроні Мурґові.

— Та чи ти ж замовкнеш? — гукнув він.

Тоді Мурґ, божевільний од страху, не бажаючи вмирати, став ревіти, як та тварина, як той кабан під ножем.

— Та замовкни ж ти, паскудо! — повторяв жандар.

І він вистрілив йому в голову. Селянин повалився як мішок. Його тіло покотилося до купи дощок і, скурчившись, завмерло. Силою пострілу розірвало вірьовку, що прив'язували його до товариша. Сільвер упав навколішки перед могильною плитою. Ренгад з витонченою жорстокістю зумисне забив Мурга першого. Він бавився другим пістолетом, він повільно зводив його, тішачись з агонії Сільвера. Той спокійно глянув на жандаря. Але вигляд кривого, його розпалене люттю око будили в ньому жах. Сільвер відвів погляд, боячись, що помре смертю боягуза, якщо довше дивитиметься на цю людину, що тремтіла в лихоманці, з брудною пов'язкою і закривавленими вусами. Але, звівши очі, він раптом помітив голову Жюстена над муром, у тому місці, звідки звичайно з'являлася Міета.

Жюстен був у натовпі біля Римської брами, коли жандар повів двох полонених. Він щосили побіг манівцями через Жа-Мефрен, бо дуже вже йому хотілося не проминути видовища кари. Думка про те, що він сам із усіх нероб передмістя побачить драму наче з висоти балкона, підгонила його; він так поспішав, що двічі упав. Незважаючи на скажений біг, все ж таки він запізнився на перший постріл. З розпачем злазив він деревом на мур, але, побачивши Сільвера ще живого, він радісно усміхнувся. Солдати вже переказали йому про смерть сестри в перших; вбивство колісника зовсім його зрадувало. Він став чекати на постріл із тим же заляссям, якого завжди зазнавав, дивлячись на страждання інших людей, але воно ще загострювалося жахом цієї сцени, терпким страхом.

Сільвер одразу впізнав цього огидного хлопця з блідим збудженим обличчям і скуйовдженим чубом; раптом він відчув глуху лютість і бажання жити. Це був останній спалах крові, миттєвий протест. Він знову впав навколішки, глядячи перед себе. В сумну годину присмерку перед ним пройшло останнє видіння. Йому здалося, що кінець алеї, біля входу в завулок св. Мітра, стоїть тітка Діда, біла, нерухома, як кам'яна статуя, і дивиться на його агонію.

В цю мить він відчув на скроні холод пістолета. Зелене обличчя Жюстена скривила усмішка. Сільвер, заплющивши очі, чув, як древні мерці пристрасно кличуть його. В темряві він бачив тільки Міету: вона лежала під деревами, вкрита прапором, задивлена в небо. Потім кривоокий стрельнув — і всьому настав край: череп юнака розколовся, наче стиглий гранат. Сільвер упав ницьма на камінь і припав вустами до місця, стертого ногами Міети, до місця, зігрітого його улюбленою, де вона залишила частку своєї істоти...

А в Ругонів увечері за десертом серед теплих випарів потрав, над столом, заставленим всякою їдою, розкочувався голосний сміх. Нарешті вони зазнали насолоди з розкошів багатіїв. Їхня жадоба, загострена тридцятирічним стримуванням, шкірила гострі зуби. Ці ненажерливі худі хижаки, що тільки оце дорвалися до радощів життя, вітали новонароджену Імперію, близький час поділу багатой здобичі. Державний переворот, що виніс нагору Бонапартів, заклав водночас і підвалини щастя Ругонів.

П'єр устав, високо підніс келих і гукнув:

— Вип'ємо за принца Луї, імператора!

Гості, втопивши свою заздрість у шампанському, всі підвелись і з голосним криком почали цокатися. Це була чудова картина. Пласанські буржуа — Рудьє, Грану, Вюйє та інші — плакали, обіймалися над ще не захололим трупом Республіки. Але ось у Сікардо майнула щаслива думка. Він зняв із Фелісітиної зачіски рожевого шовкового бантика, що його вона манірно начепила над правим вухом, одрізав десертним ножом шматочок шовку й урочисто пришилив його Ругонові в петлицю. П'єр скромно захищався й випрочувався з сяючим обличчям, бурмочучи:

— Ні, прошу вас, занадто рано. Треба почекати, поки вийде указ.

— Хай йому біс! — вигукнув Сікардо. — Прошу вас, не заперечуйте. Вас нагороджує старий наполеонівський солдат.

У жовтому салоні вибухли оплески. Фелісіта мліла від захвату. Мовчазний Грану в екстазі зліз на стілець і, розмахуючи серветкою, виголосив якусь промову, що потонула в поспільному галасі. Жовтий салон тріумфував, не тямився з радості.

Але рожевий шовковий клаптик, пришилений у П'єрову петличку, був не єдиною яскравою плямою на тріумфі Ругонів: у сусідній кімнаті під ліжком валявся черевик з закривавленим закаблуком. Свічка, що горіла над тілом пана Перота по той бік вулиці, спливала в пітьмі кров'ю, мов роз'ятрена рана. А ще далі, в глибині завулка св. Мітра, на могильній плиті застигла кривава калюжа.